

UNIwersYTET RZESZOWSKI

KOLEGIUM NAUK SPOŁECZNYCH

INSTYTUT EKONOMII I FINANSÓW

ROZPRAWA DOKTORSKA

mgr Mateusz Suchodolski

**Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich
Polski Wschodniej a migracje ludności
- wzajemne relacje i skutki ekonomiczne**

Promotor: **prof. dr hab. Adam Czudec**

Promotor pomocniczy: dr Ewa Kubejko-Polańska

Rzeszów 2023

Spis treści

Wstęp	4
1. Zagadnienia metodyczne	6
1.1. Problematyka badawcza przedsiębiorczości i migracji ludności	6
1.2. Cele pracy i hipotezy badawcze	12
1.3. Zakres pracy i metody badań	16
1.4. Źródła danych.....	24
2. Przedsiębiorczość i migracje ludności - aspekty teoretyczne	25
2.1. Przedsiębiorczość w świetle wybranych teorii ekonomii	25
2.2. Migracje ludności w świetle wybranych teorii ekonomii	38
2.3. Znaczenie przedsiębiorczości w rozwoju obszarów wiejskich.....	43
2.4. Znaczenie migracji ludności w rozwoju obszarów wiejskich.....	51
2.5. Teoretyczne aspekty wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji ludności w kontekście rozwoju obszarów wiejskich	57
3. Charakterystyka Polski Wschodniej z perspektywy uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości i procesów migracyjnych	62
3.1. Położenie geograficzne i warunki przyrodnicze	62
3.2. Historyczne i społeczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości	70
3.3. Demograficzne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości.....	90
3.4. Uwarunkowania procesów migracyjnych w Polsce Wschodniej.....	104
3.5. Zróżnicowanie rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.....	120
4. Wzajemne relacje między przedsiębiorczością na obszarach wiejskich Polski Wschodniej a migracjami ludności	140
4.1. Identyfikacja i delimitacja typów badawczych obszarów wiejskich	140
4.2. Przedsiębiorczość i migracje w relacji do gęstości zaludnienia oraz struktury wielkościowej, własnościowej i branżowej podmiotów gospodarczych	153
4.3. Przedsiębiorczość i migracje w zależności od lokalizacji obszarów wiejskich	164
4.4. Oddziaływanie jakości kapitału ludzkiego na relacje między przedsiębiorczością a migracjami ludności	173
4.5. Przedsiębiorczość i migracje ludności a skala korzystania z funduszy Unii Europejskiej.....	178

5. Identyfikacja ekonomicznych skutków migracji ludności i poziomu rozwoju przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej.....	188
5.1. Przedsiębiorczość i migracje ludności a poziom bezrobocia.....	188
5.2. Przedsiębiorczość i migracje ludności a poziom dochodów gminy z podatku PIT i CIT	204
5.3. Przedsiębiorczość i migracje ludności a poziom rocznego przeciętnego dochodu podatnika	213
5.4. Powiązania między migracjami ludności a przedsiębiorczością oraz jej strukturą własnościową, wielkością i branżową.....	223
Wnioski końcowe.....	242
Bibliografia	255
Wykaz tabel	277
Wykaz rycin	278
Wykaz wykresów.....	280
Streszczenie.....	285
Summary.....	288

Wstęp

Niegdyś rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich był uzależniony od rozwoju rolnictwa, które zapewniało zatrudnienie znacznej liczbie jej mieszkańców. Obecnie wraz z rozwojem postępu technologicznego i w efekcie zwiększania produktywności, spada udział osób pracujących i utrzymujących się z rolnictwa. To zjawisko przyczynia się w dużym stopniu do nasilenia odpływu ludności z obszarów wiejskich - zwłaszcza osób młodych. Stosunkowo niska opłacalność rolnictwa, mniejsza chęć przejmowania przez kolejne pokolenie gospodarstw rolnych po rodzicach ze względu na niskie dochody i ciężką pracę a także niedostatki w zakresie infrastruktury technicznej i społecznej potęgują te procesy. Ich konsekwencją jest peryferyzacja wielu obszarów wiejskich. Z literatury przedmiotu wynika, że jednym z najważniejszych czynników, które mają pomóc w ograniczaniu wyżej wymienionych zjawisk jest pobudzanie oraz stwarzanie warunków do rozwoju przedsiębiorczości na tych terenach. Patrząc z perspektywy rozwoju obszarów wiejskich, pojawiają się więc kluczowe pytania o czynniki wpływające na przedsiębiorczość i migracje ludności z uwzględnieniem ich wzajemnego oddziaływania, a także o skutki ekonomiczne tej relacji.

Rozprawa niniejsza składa się łącznie z pięciu rozdziałów. Trzy pierwsze mają charakter teoretyczny, natomiast czwarty, piąty i częściowo trzeci - empiryczny. Pracę zakończono przedstawieniem wniosków z przeprowadzonych badań i analiz.

W **pierwszym rozdziale** zdefiniowano pojęcia związane z realizowaną problematyką badawczą, uzasadniono wybór tematu, sformułowano cel, zakres pracy i hipotezy badawcze. Zaprezentowano także metodykę badań oraz źródła danych.

W **drugim rozdziale** przedstawiono zjawisko przedsiębiorczości i migracji ludności w świetle wybranych teorii ekonomii. Zwrócono uwagę na ich znaczenie w kontekście rozwoju obszarów wiejskich. Podjęto także próbę przybliżenia teoretycznych aspektów wzajemnych relacji występujących między przedsiębiorczością i migracjami ludności w kontekście rozwoju obszarów wiejskich. Rozdział kończą spostrzeżenia wynikające ze studiów literatury przedmiotu, dotyczące luk badawczych w obszarze poruszanej problematyki.

W **trzecim rozdziale** scharakteryzowano obszar Polski Wschodniej z perspektywy uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości i procesów migracyjnych. Przedstawiono znaczenie położenia geograficznego w kontekście rozwoju

przedsiębiorczości. Omówiono także warunki przyrodnicze, demograficzne, historyczne i społeczno-kulturowe pozwalające na lepsze zrozumienie mechanizmów rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Ponadto przedstawiono również ogólne czynniki, mające wpływ na skalę zjawiska migracji w Polsce Wschodniej. W tej części pracy zaprezentowano także zróżnicowanie rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

W **rozdziale czwartym** (empirycznym) poddano selekcji wszystkie gminy wiejskie i miejsko-wiejskie wchodzące w skład Polski Wschodniej według wcześniej zdefiniowanych kryteriów. Na tej podstawie dokonano identyfikacji i delimitacji typów badawczych obszarów wiejskich, które były punktem wyjścia do dalszych badań i analiz. W pierwszej części rozdziału skupiono się na zbadaniu wzajemnych relacji między przedsiębiorczością a migracjami ludności, oddziaływaniu gęstości zaludnienia na tę relację, a także na określeniu tendencji rozwojowych obszarów wiejskich. W drugiej części podjęto próbę określenia siły oddziaływania na przedsiębiorczość i migracje ludności takich czynników jak: lokalizacja obszarów wiejskich, kapitał ludzki oraz fundusze z Unii Europejskiej.

Rozdział piąty (empiryczny) poświęcono identyfikacji skutków ekonomicznych migracji ludności i przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej. Razem z poprzednim zawierają realizację najważniejszych celów badawczych pracy. W rozdziale przedstawiono skalę oddziaływania przedsiębiorczości i migracji ludności na poziom bezrobocia, poziom dochodów gminy z podatku PIT i CIT i poziom rocznego przeciętnego dochodu podatnika, a także podjęto próbę wskazania, który z analizowanych dwóch czynników wywołuje silniejsze skutki ekonomiczne. W końcowej części pracy zaprezentowano wyniki badań nad migracjami ludności i poziomem przedsiębiorczości oraz jej strukturą własnościową, wielkościową i branżową. W analizach skupiono się także na ustaleniu, co w tej interakcji silniej oddziałuje (przedsiębiorczość na migracje czy migracje na przedsiębiorczość).

1. Zagadnienia metodyczne

1.1. Problematyka badawcza przedsiębiorczości i migracji ludności

Przedsiębiorczość w naukach ekonomicznych definiowana jest jako czwarty (obok pracy, ziemi i kapitału) czynnik produkcji. Warto podkreślić, że pojęcie używane jest również w innych dyscyplinach naukowych, co w konsekwencji skutkuje jego różnym pojmowaniem. Z tego też powodu przedsiębiorczość trudno jest opisać za pomocą jednej definicji (Quintero, Andrade, Ramírez 2019). Problematyką przedsiębiorczości zajmują się badacze z różnych dziedzin m.in.: ekonomii, geografii, demografii, zarządzania, socjologii oraz psychologii (Kapusta 2006). Warto również zauważyć, że przedsiębiorczość jest zagadnieniem o charakterze interdyscyplinarnym i ma bardzo duże znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym państw i regionów (Leśniewski 2010). Wieloaspektowość i wieloznaczność terminu „przedsiębiorczość” zdaniem F.P. Druckera (1992) wynika również z faktu, że *„przedsiębiorczość nie jest ani nauką, ani sztuką. Jest praktyką”*.

Podobnie uważają S. Wennkers i R. Thurik (1999); definiują oni przedsiębiorczość jako wielopłaszczyznowe zjawisko, które obejmuje swoim zasięgiem różne aspekty obserwacji - począwszy od podmiotów indywidualnych, poprzez przedsiębiorstwa, przemysł, regiony, a skończywszy na narodach. Precyzują jednak, że przedsiębiorczość to określone zachowanie jednostki, które wymaga od niej umiejętności i zdolności przedsiębiorczych oraz uczestnictwa w konkurencyjnym działaniu.

Z analizy literatury przedmiotu wynika, że przedsiębiorczość rozumiana i interpretowana jest na ogół z dwóch perspektyw. Pierwszy aspekt koncentruje swoją uwagę na procesie tworzenia i rozwijania nowego przedsiębiorstwa, drugi opisuje przedsiębiorczość jako zespół cech człowieka takich jak: aktywność, zaradność, kreatywność, skłonność do podejmowania ryzyka, innowacyjność oraz umiejętność wykorzystywania szans (Landström 2010). Należy jednak zauważyć, że najczęściej eksponowany jest aspekt ekonomiczny (Duraj, Papiernik-Wojdera 2010). Współcześni propagatorzy przedsiębiorczości rozumianej na gruncie ekonomicznym to m.in.: P. F. Drucker, (przedsiębiorczość jako współzależność działań przedsiębiorczych i innowacyjnych prowadzących do sukcesu), M. Crozier (przedsiębiorczość jako sztuka prowadzenia dobrych kalkulacji, które zmniejszają ryzyko biznesowe), R. M. Kanter

(przedsiębiorczość jako sposób zarządzania prowadzący do minimalizacji kosztów dzięki redukcji poziomów zarządzania), B. Wawrzyniak (przedsiębiorczość jako rodzaj zarządzania i aktywnego reagowania na procesy globalizacji), (Kuczamer-Kłopotowska 2011). Za prekursorów naukowego podejścia do przedsiębiorczości uważa się R. Cantillona i J. B. Saya. Terminem "przedsiębiorczość" początkowo zaczął posługiwać się jednak drugi z wymienionych – J. B. Say. Według niego, istota przedsiębiorczości ujawnia się w zachowaniu i decyzjach przedsiębiorcy, który dokonuje transferu zasobów ekonomicznych z obszarów o niskiej wydajności do obszarów z wyższą wydajnością. Zdaniem badacza, efektem jest zwiększone wytwarzanie oraz osiągnięcie większego zysku (Piecuch 2010).

Współczesne prace naukowe i badania dotyczące istoty przedsiębiorczości nawiązują do poglądów J. Schumpetera, który rozumiał ją głównie w wymiarze ekonomicznym jako proces twórczej destrukcji. Jego zdaniem autorami innowacji są osoby o specyficznych cechach - ponadprzeciętnych zaletach umysłu oraz determinacji w działaniu (Schumpeter 1960). Analizując przedsiębiorczość z tej perspektywy, trzeba mieć na uwadze jej związki z koncepcją innowacji. Obie są integralną częścią rozwoju gospodarczego i mają charakter dynamiczny. Twórcza destrukcja ma na stałe zmieniać i przesuwać istniejący stan równowagi na wyższy poziom.

Biorąc pod uwagę wszystkie definicje przedsiębiorczości bez względu na jej zasięg, wielkość czy lokalizację, dochodzi się do wniosku, że jest ona przejawem wolności oraz kreatywności człowieka. Dobrze urządzone państwo pod względem społeczno-gospodarczym odznacza się między innymi tym, jakie są stwarzane warunki do możliwości decydowania o dobrobycie i rozwoju jednostki przez nią samą. Jest to podstawa subsydiarności, na której budowany jest porządek instytucjonalny w Unii Europejskiej, a także w Polsce, gdyż zasada ta uwzględniona jest w Konstytucji RP.

W publikacjach zagranicznych zwraca się uwagę na dwa podejścia związane z przedsiębiorczością na badanym obszarze: przedsiębiorczość na wsi i na obszarach wiejskich. Pierwszy typ odwołuje się do prowadzenia działalności gospodarczej na wsi, która nastawiona jest głównie na maksymalizację zysku, drugi typ natomiast reprezentuje działalność pozarolniczą, która ma wykorzystywać lokalne zasoby (Korsgaard, Müller, Tanvig 2015).

W publikacjach krajowych dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich termin "*przedsiębiorczość*" najczęściej rozumiany jest jako prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej. W niniejszej pracy pojęcie

przedsiębiorczości tak jest rozumiane i dodatkowo odnoszone do obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Pozwala to zachować przejrzystość pracy, spójność pojęciową w kontekście badań ekonomicznych nad tym zjawiskiem na obszarach wiejskich oraz podkreślić jej znaczenie dla poprawy konkurencyjności gospodarki i zwiększenia poziomu i jakości życia mieszkańców. Używany w pracy termin "*przedsiębiorstwo*" zastępowany jest również pojęciem "*(pozarolnicza) działalność gospodarcza*" lub "*podmiot gospodarczy*".

Z kolei pojęcie "*migracji*" rozumiane jest w pracy jako przemieszczenia ludności związane ze zmianą miejsca zameldowania (pobytu stałego) połączone z przekroczeniem granicy administracyjnej podstawowej jednostki terytorialnej. Migracją jest zatem zmiana gminy zameldowania lub w przypadku gminy miejsko-wiejskiej przemieszczenie się z terenów wiejskich do miejskich tej gminy lub odwrotnie. Migracją jest również zmiana kraju zameldowania. Nie jest migracją zmiana adresu w ramach tej samej gminy wiejskiej, miejskiej, części wiejskiej lub miejskiej gminy miejsko-wiejskiej. Taka definicja migracji ludności podawana jest przez Główny Urząd Statystyczny (GUS), (Pojęcia stosowane w statystyce publicznej, <https://www.stat.gov.pl/> [dostęp: 21.02.2021]). Z uwagi na fakt, że dane dotyczące migracji pozyskane zostały z Banku Danych Lokalnych GUS przyjęcie takiego rozumienia migracji wydaje się być uzasadnione. Pozostałe powody, dla których taka właśnie definicja jest używana, są analogiczne do pojęcia "*przedsiębiorczość*". Pojęcie "*saldo migracji*" rozumiane jest jako różnica między napływem ludności (liczbą zameldowań) a odpływem ludności (liczbą wymeldowań) z gminy.

Jak wynika z przeglądu literatury, migracje mają istotne konsekwencje społeczno-ekonomiczne. Odczuwają je zarówno obszary, do których ludność przybywa, jak i tych, z których odpływa. Jak podkreśla wielu badaczy, jedną z najważniejszych przyczyn migracji są motywacje ekonomiczne. Chęć poszukiwania atrakcyjnego zatrudnienia w sektorach pozarolniczych oraz lepsze warunki życia, są najważniejszymi powodami depopulacji obszarów wiejskich. Odpływ, w szczególności osób młodych, powoduje deformację demograficzną struktury zatrudnienia. Co więcej, przypuszcza się, że będzie następował dalszy proces wyludniania się tych terenów mimo wzrostu dochodów (Klepacki, Klepacka 2012). W literaturze przedmiotu obszary, które posiadają takie cechy, określa się jako problemowe lub peryferyjne (Stanny 2013). Przyjmuje się, że województwa Polski Wschodniej spełniają kryteria definicyjne stosowane dla obszarów peryferyjnych. (Grosse 2007, Wilkin 2007, Nurzyńska 2016, Baran,

Kubejko-Polańska 2016). Często peryferyjność kojarzona jest z odmiennością, dystansem, zależnością od pomocy zewnętrznej (Grosse 2007) oraz niekorzystnym zjawiskiem marginalizacji i deprawacji (Smętkowski, Gorzelak, Płoszaj, Rok 2015). Gospodarki krajów, które najwcześniej i najszybciej przeszły poszczególne fazy rozwoju gospodarczego, z czasem stały się regionami rdzeniowymi (lub inaczej biegunami wzrostu), natomiast w tych krajach/regionach, gdzie te procesy przebiegały wolniej - – pozostały terenami peryferyjnymi. W pracach dotyczących poruszanej problematyki niski poziom przedsiębiorczości oraz ujemne saldo migracji z obszarów wiejskich często tłumaczy się występowaniem zjawiska kumulatywnej przyczynowości. W założeniach teoretycznych skutkuje to jednoczesnym występowaniem negatywnych zjawisk na obszarach peryferyjnych, których splot oraz wzajemne powiązania pociągają za sobą trwałe wykluczenie i marginalizację. Podkreśla się jednocześnie, że wyjście z tego stanu jest na ogół bardzo trudne i w zasadzie niemożliwe bez ingerencji z zewnątrz, a ta z kolei bez wystarczającej mobilizacji potencjału endogenicznego może okazać się niewystarczająca dla pokonania barier rozwoju (Wilkin 2003).

Z przeglądu literatury wynika, że jednym z najważniejszych sposobów na wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego i ograniczenie procesów peryferyzacji, który daje bardzo dobre efekty na poziomie lokalnym, jest rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej. Zwraca się jednak uwagę, aby ten rozwój był w zgodzie z ochroną i zachowaniem zasobów naturalnych przyrody, czego wyrazem jest promowanie rozwoju zrównoważonego. W tym nurcie badawczym oraz w świetle koncepcji "Slow city" lokalni przedsiębiorcy powinni brać pod uwagę środowisko naturalne, kulturę, styl życia, historię regionu, ekosystem i inne lokalne wartości przy opracowywaniu swoich strategii biznesowych, jeśli chcą skorzystać z zalet tzw. autentyczności miejsca.

W publikacjach zwraca się również uwagę na różną motywację rozpoczynania działalności gospodarczej. Wyróżnia się motywację, która polega na rozpoznaniu szansy biznesowej z zamiarem jej wykorzystania, jak również z przymusu z powodu braku lepszej alternatywy zawodowej. Dostrzega się także odmienne grupy przedsiębiorców np. jedna, która zakłada działalność gospodarczą z powodu konieczności zaspokojenia podstawowych potrzeb bytowych a druga dla zwiększenia swoich dochodów osobistych ale także dla umacniania pozycji na rynku. Do specyficznych motywów zakładania firmy zalicza się również zaspokajanie potrzeby niezależności - często dotyczy to osób, które mimo posiadania dobrej pracy decydują się na własny biznes, aby nie mieć nad sobą

przełożonego. Co więcej, zwraca się uwagę na fakt, że Polska należy do państw o najbardziej niekorzystnej strukturze motywacji przedsiębiorczej. Przedsiębiorstwa zakładane z chęci wykorzystania szansy nieznacznie przewyższają liczbę podmiotów zakładanych z przymusu. Potencjalnie może to skutkować mniej dynamicznym rozwojem takich działalności gospodarczych (Zbierowski, Węclawska, Tarnawa, Zadura-Lichota, Bratnicki 2012). Jak wynika z innych badań, motywacja rozpoczęcia własnej działalności gospodarczej jest bardzo ważnym czynnikiem determinującym jej dalsze losy. Okazuje się, że przedsiębiorstwa założone z chęci wykorzystania szansy, mają wyższy wskaźnik przeżycia oraz osiągają większe sukcesy (Venkataraman 1997, Sarasvathy, Dew, Velamuri, Venkataraman 2003).

W wielu publikacjach, ważne znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym regionów przypisuje się również jakości kapitału ludzkiego oraz instytucjom, które mają bezpośredni i pośredni wpływ na aktywność gospodarczą podmiotów. Z przeglądu literatury wynika, że jednym z ważniejszych czynników mogących wpłynąć na dynamikę i kierunek rozwoju przedsiębiorczości jest położenie geograficzne (Torre, Wallet 2014). Ponadto wskazuje się, że między charakterystyką środowiska lokalnego a procesem przedsiębiorczości jak również między przedsiębiorczością a rynkiem pracy zachodzą dwukierunkowe interakcje (Wosiek, Czudec 2019).

W świetle rozważań teoretycznych wyraźnie akcentuje się kwestię zmniejszenia przestrzennych zróżnicowań w poziomie rozwoju. Jest to też jeden z najważniejszych celów krajowej i europejskiej polityki regionalnej. W tym kontekście ważne jest zidentyfikowanie obszarów, w których zachodzą procesy, o jakich była mowa wcześniej. Jak wynika z literatury przedmiotu i wstępnych badań do niniejszej pracy, duży dystans rozwojowy w stosunku do pozostałej części kraju i innych regionów UE cechuje właśnie obszary wiejskie Polski Wschodniej. Konsekwencją tych procesów są migracje ludności, które dodatkowo pogłębiają istniejące już problemy społeczno-gospodarcze. Badacze zajmujący się omawianą tematyką traktują przedsiębiorczość jako ważną determinantę rozwoju lokalnego i regionalnego. Zwracają także uwagę na zasadność działań zmierzających do pobudzania potencjału endogenicznego i konieczność wspierania rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich. Ich celem ma być wzrost poziomu życia mieszkańców, zmniejszenie dysproporcji rozwojowych a także ograniczenie negatywnych procesów takich jak wspomniany odpływ ludności.

Przegląd literatury dotyczącej zagadnień związanych ze zjawiskiem przedsiębiorczości i migracji ludności dowodzi, że istnieje duża różnorodność kierunków

badawczych. Pomimo ważnych osiągnięć naukowych w obszarze poruszanej problematyki, nadal występują istotne luki badawcze. Niedostatecznie rozpoznano uwarunkowania, mechanizmy oraz skutki ekonomiczne wzajemnej relacji przedsiębiorczości i migracji ludności. W rozważaniach dotyczących omawianej tematyki, zbyt słabo akcentuje się historyczne i społeczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości. Brakuje pogłębionych analiz, określających siłę oddziaływania jakości kapitału ludzkiego na relację przedsiębiorczości i migracji ludności na obszarach wiejskich. Jest także niewystarczająca ilość opracowań odnoszących się do skali korzystania z funduszy Unii Europejskiej i ich znaczenia w kształtowaniu wzajemnej relacji przedsiębiorczości i migracji. W publikacjach dotyczących poruszanej problematyki jest także niewystarczająca ilość badań określających znaczenie i rolę, jaką mogą pełnić lub pełnią walory krajobrazowe/turystyczne w rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Wciąż jest za mało badań, aby móc określić znaczenie potencjału turystycznego gminy w relacji do migracji ludności. Problemem jest również odpowiedź na pytanie, co oddziałuje silniej: przedsiębiorczość na migracje czy migracje na przedsiębiorczość. Brakuje także pogłębionej refleksji nad percepcją znaczenia bodźców takich jak migracje ludności i poziom przedsiębiorczości w kontekście wyjaśnienia, który z nich istotniej przyczynia się do większego spadku bezrobocia na danym obszarze oraz zwiększenia lub obniżenia poziomu dochodów gminy z podatku PIT i CIT. Wciąż nie określono dostatecznie dobrze wpływu przedsiębiorczości i migracji ludności na poziom rocznego przeciętnego dochodu podatników zamieszkujących obszary wiejskie.

Nadal także pozostaje otwarte pytanie dotyczące określenia skali i znaczenia migracji w relacji do struktury wielkościowej, własnościowej i branżowej przedsiębiorczości. Wydaje się, że w dalszym ciągu stosunkowo niewiele wiadomo o przyczynach, dla których te same czynniki w pewnych środowiskach lokalnych i regionach stymulują rozwój przedsiębiorczości, podczas gdy w innych wpływ ten jest znacznie mniej widoczny (Wosiek, Czudec 2019).

Warto zauważyć, że w rozważaniach teoretycznych zbyt słabo także zaakcentowane są praktyczne rekomendacje lub wskazania możliwych kierunków działań w ramach polityki gospodarczej, celem większego zdynamizowania procesów rozwojowych oraz ograniczenia niekorzystnego bilansu migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

1.2. Cele pracy i hipotezy badawcze

Wyżej wymienione argumenty stanowiły podstawę do przyjęcia tematu badawczego, sformułowania celu pracy oraz hipotez badawczych. Celem głównym pracy **jest identyfikacja uwarunkowań kształtujących relacje między przedsiębiorczością na obszarach wiejskich Polski Wschodniej a migracją ludności oraz identyfikacja i ocena wybranych skutków ekonomicznych tego zjawiska.**

Skutków ekonomicznych przedsiębiorczości i migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej jest wiele. W niniejszej pracy zaprezentowano wyniki badań nad tymi skutkami, których ocena spełniała kryterium dostępności danych na poziomie gmin z okresu od 2004 r. do 2019 r. W ich doborze brano również pod uwagę realizację celów badawczych pracy a także dotychczasowe badania w obszarze poruszanej problematyki.

Analizom poddano następujące skutki ekonomiczne: bezrobocie, poziom dochodów gminy z podatku PIT i CIT, poziom rocznego przeciętnego dochodu podatnika, strukturę własności i wielkości podmiotów gospodarczych oraz strukturę przedsiębiorczości według grup rodzajów działalności.

Wspomniane badania można podzielić na dwie grupy - pierwsza dotyczy skutków ekonomicznych przedsiębiorczości a druga migracji. Analizy, które uwzględniały wymienione skutki przedsiębiorczości pojawiały się w publikacjach Autorów takich jak m.in. M. Wosiek, A. Czudec (2019), B. Błachut, M. Cierpiął-Wolan, A. Czudec, R. Kata (2018), M. Stanny, A. Rosner, Ł. Komorowski (2018), A. Czudec, R. Kata (2016), A. Czudec, T. Miś, D. Zając (2018), C. N. Medeleanu, M. D. Ignat (2014), M. C. Ganescu (2014), B. Ansari, S. M. Mirdamadi, A. Zand, M. Arfaee (2013), G. Ślusarz (2005), M. Fritsch, P. Mueller (2004). W przypadku migracji, wyżej wymienione skutki pojawiły się m.in. w badaniach: B. Gündoğmuş, M. Bayır (2021), A. Brzozowska (2020), M. Stanny, A. Rosner, Ł. Komorowski (2018), K. Szuper (2017), A. Rosner (2016), W. Janicki (2015), J. Kotlińska (2015), M. Farrell, E. Kairytė, B. Nienaber, J. McDonagh, M. Mahon (2014), V. Fromentin (2013), P. Lucchino, Ch. R. Bondibene, J. Portes (2012), D. Celińska-Janowicz, A. Mischuk, A. Płoszaj, M. Smętkowski (2010), J. Hunt, M. Gauthier-Loiselle (2010).

Ze studiów przytoczonej literatury wynika, że przedsiębiorczość jest ważną determinantą postępu społeczno-ekonomicznego obszarów wiejskich. Powoduje rozwój wielofunkcyjności tych terenów a także przyczynia się do aktywizacji zawodowej lokalnej społeczności, co w efekcie skutkuje wzrostem dochodów gminy i gospodarstw

domowych. Podkreśla się powszechnie, że przedsiębiorczość ma bardzo ważne znaczenie dla wzrostu konkurencyjności regionów i poprawy poziomu życia mieszkańców. Z literatury dotyczącej migracji wynika, że z istnieniem tego zjawiska wiążą się nierozłącznie liczne konsekwencje ekonomiczne i społeczne - zarówno dla obszarów napływowych jak i odpływowych. W badaniach wskazuje się również, że jednym ze skutków migracji jest wyraźne osłabienie potencjału ekonomicznego obszarów wiejskich - w szczególności położonych peryferyjnie. Kluczowym problemem tych terenów jest występowanie zjawiska dużej nadreprezentacji osób młodych, kończących edukację, w odpływie migracyjnym. Taka selektywność migracji powoduje spadek poziomu kapitału ludzkiego oraz wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym. Efektem tych procesów są problemy na rynku pracy, spadek popytu konsumpcyjnego, mniejsza liczba zakładanych przedsiębiorstw, niższe wpływy do budżetu gminy a także niższe dochody ludności. W publikacjach podkreśla się, że depopulacja obszarów problemowych przyczynia się w konsekwencji do wyraźnego osłabienia rozwoju społeczno-gospodarczego tych regionów. Wielu wyżej wymienionych badaczy dużą uwagę poświęca obszarom wiejskim położonym w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich. Zgodnie zauważają, że obszary o takiej lokalizacji korzystają z dyfuzji procesów rozwojowych, czego przejaw można zauważyć w relatywnie wysokich wskaźnikach ekonomicznych. Dodatkowo napływ ludności na te tereny oraz powiązania funkcjonalne z miastem przyczyniają się do kumulowania pozytywnych zjawisk o charakterze społecznym i gospodarczym.

Celowi głównemu pracy podporządkowano cele szczegółowe (zadania badawcze), do których należą:

1. Diagnoza uwarunkowań migracji i poziomu rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej;
2. Ustalenie stopnia zróżnicowania poziomu przedsiębiorczości i salda migracji w zależności od lokalizacji w przestrzeni;
3. Identyfikacja i delimitacja obszarów charakteryzujących się:
 - a) wysoką przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji
 - b) wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji
 - c) niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji
 - d) niską przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji;
4. Ustalenie kierunku rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej z perspektywy zmian poziomu przedsiębiorczości i ruchów migracyjnych ludności;

5. Ustalenie powiązań pomiędzy migracjami ludności a strukturą branżową przedsiębiorczości;
6. Identyfikacja determinant sprzyjających i ograniczających rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej;
7. Określenie znaczenia przedsiębiorczości i migracji ludności w ograniczaniu bezrobocia w Polsce Wschodniej;
8. Określenie znaczenia przedsiębiorczości oraz migracji ludności dla sytuacji finansowej samorządów gmin, mierzonej dochodami z podatku PIT i CIT;
9. Zbadanie związków pomiędzy przedsiębiorczością i migracjami ludności a poziomem rocznego przeciętnego dochodu podatnika;
10. Określenie siły wzajemnych związków pomiędzy migracjami ludności a przedsiębiorczością z uwzględnieniem jej struktury.

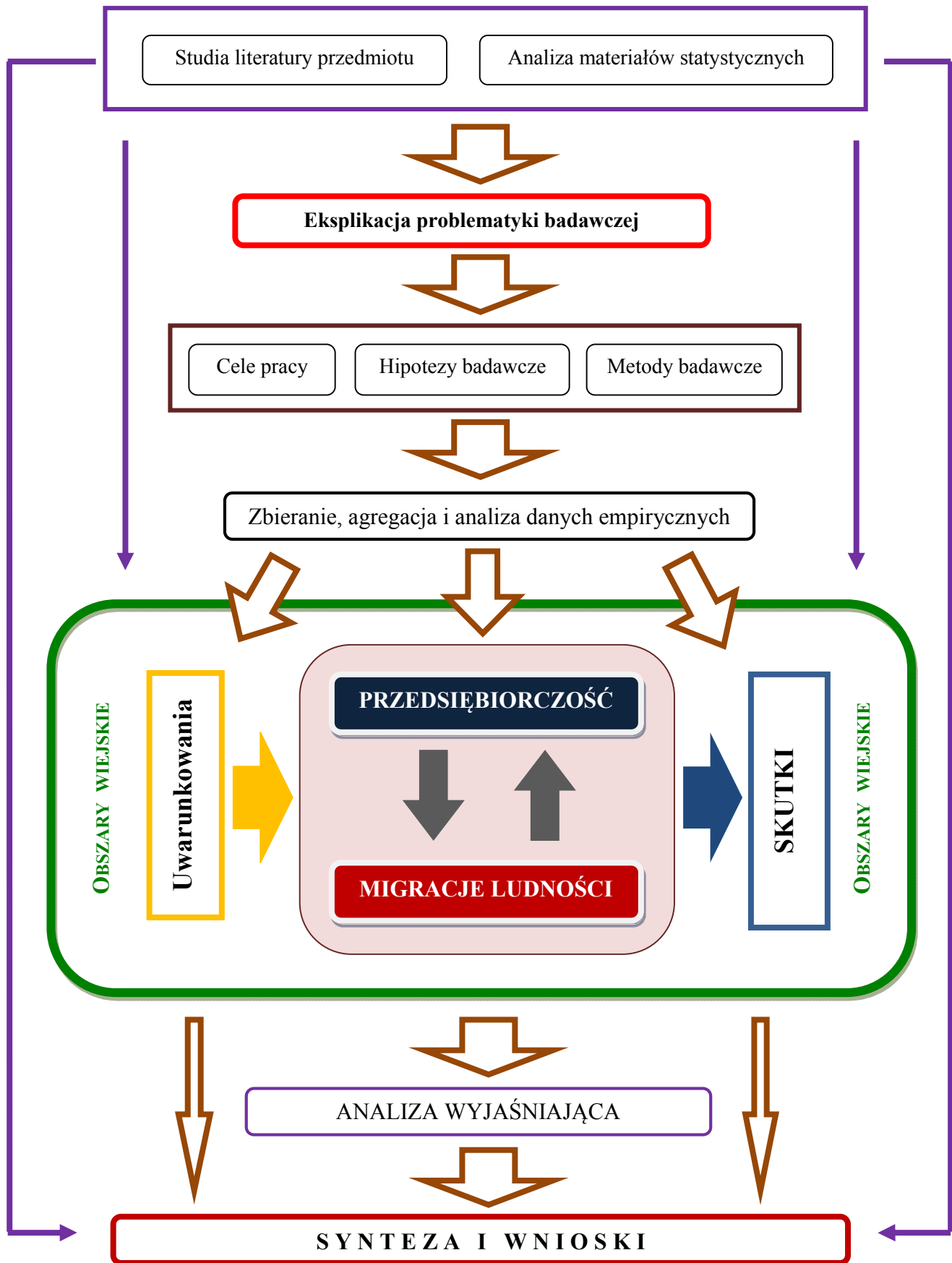
Celem praktycznym badań jest z kolei wskazanie kierunków oraz instrumentów oddziaływania w ramach polityki gospodarczej, dynamizujących rozwój przedsiębiorczości oraz tych, ograniczających niekorzystny bilans migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Wyniki i analizy zamieszczone w niniejszej pracy mogą być cennym źródłem informacji dla władz samorządu terytorialnego i władz centralnych, aby skuteczniej przeciwdziałały negatywnym procesom związanym z peryferyzacją obszarów wiejskich. W oparciu o analizę literatury przedmiotu oraz w kontekście sformułowanych celów, w pracy przyjęto do weryfikacji następujące hipotezy badawcze:

H1. Odpływ ludności z obszarów wiejskich jest tym mniejszy, im bardziej zróżnicowana jest struktura branżowa przedsiębiorczości.

H2. Migracje ludności w większym stopniu przyczyniają się do ograniczania zjawiska bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej niż poziom rozwoju przedsiębiorczości.

H3. Migracje ludności w większym stopniu oddziałują na przedsiębiorczość niż przedsiębiorczość na migracje.

Ogólny schemat postępowania badawczego prowadzący do realizacji celów i weryfikacji hipotez przedstawiono w formie graficznej (ryc. 1.1).

Rycina 1.1. Schemat postępowania badawczego.

Źródło: opracowanie własne.

1.3. Zakres pracy i metody badań

Przedmiotem badań była przedsiębiorczość i migracje ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, ich uwarunkowania, wzajemne relacje i skutki ekonomiczne.

Zakres przestrzenny badań obejmuje 5 województw tj.: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i podkarpackie, które razem tworzą Polskę Wschodnią. Obszar tych jednostek analizowano na poziomie gmin. Z uwagi na problematykę badań, które skoncentrowane są na obszarach wiejskich, analizom poddano gminy wiejskie i miejsko-wiejskie. Z racji tego, że te ostatnie posiadają więcej cech wiejskich niż miejskich, zostały potraktowane w niniejszej pracy jako obszary wiejskie (takie kryterium pojawia się również w innych opracowaniach m.in. Stanny, Rosner, Komorowski 2018, Gąsiorowska-Mącznik 2017, Kołodziejczyk 2015). Gmin wiejskich jest 477, miejsko-wiejskich 162 a wszystkich łącznie 639 (stan na 01.01.2019 r.). Pozyskane dane na poziomie przestrzennym jakim jest gmina, są na tyle szczegółowe, że pozwalają na określenie najważniejszych cech lokalnego środowiska z punktu widzenia poruszanej w pracy problematyki.

Podstawą wyróżnienia obszaru Polski Wschodniej były kryteria geograficzne i ekonomiczne. Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, wyżej wymienione województwa charakteryzowały się najniższym poziomem PKB w przeliczeniu na mieszkańca w całej Wspólnocie, dlatego postanowiono je objąć dodatkowym specjalnym wsparciem finansowym w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej. Wtedy też po raz pierwszy na taką skalę został użyty termin "Polska Wschodnia". Najważniejsze zadania tego programu to m.in.: przygotowanie terenów dla inwestorów, budowa i rozbudowa parków naukowo-technologicznych, rozwój sieci drogowej, inwestycje w komunikację miejską i centra kongresowo-wystawiennicze. Środki z programu zostały zainwestowane również w realizację ponadregionalnych projektów takich jak: dostęp do szybkiego Internetu, promocję gospodarczą i turystyczną Polski Wschodniej oraz ściślejszą współpracę między firmami (Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej... 2011, <https://www.polskawschodnia.gov.pl> [dostęp: 3.07.2019]).

Obszar objęty badaniem posiada wiele cech wspólnych, z których najważniejsze to:

- problemy demograficzne (duży odsetek osób w wieku poprodukcyjnym oraz niekorzystny bilans salda migracji),

- brak silnych ośrodków miejskich, które mogłyby wesprzeć rozwój regionu,
- niższa od średniej krajowej gęstość zaludnienia,
- przewaga obszarów wiejskich i ludności wiejskiej,
- relatywnie duży odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON,
- odsetek zatrudnionych w I sektorze gospodarki (rolnictwo, leśnictwo i rybactwo) jest wyższy niż średnia dla kraju,
- stosunkowo niski poziom przedsiębiorczości względem pozostałych części kraju,
- duży odsetek osób bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym,
- niski poziom kapitału ludzkiego,
- duży odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogólnej ludności,
- niskie roczne dochody podatników podatku PIT,
- położenie wzdłuż wschodniej granicy Unii Europejskiej,
- wysokie walory krajobrazowe, przyrodnicze oraz kulturowo-historyczne.

Biorąc pod uwagę wszystkie wyżej wymienione charakterystyki regionu Polski Wschodniej należy stwierdzić, że zachodzi konieczność przeprowadzania badań ukierunkowanych na poznanie mechanizmów i zjawisk społeczno-gospodarczych tam funkcjonujących. Analizy powinny prowadzić do wyciągnięcia wniosków w celu: poprawy warunków do prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej, ograniczenia odpływu ludności oraz podniesienia poziomu i jakości życia mieszkańców.

Zakres czasowy badań obejmuje lata 2004 - 2019 celem uchwycenia dynamiki przemian w Polsce Wschodniej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

Do realizacji założonych celów badań oraz weryfikacji postawionych hipotez wykorzystano następujące metody badawcze:

1. Metody ogólne:

a) metoda indukcji i dedukcji:

- metodę indukcji zastosowano na etapie ustalania prawidłowości oraz wyprowadzania wniosków ogólnych na podstawie szczegółowej analizy i studiów wcześniej zgromadzonego materiału empirycznego;
- metodę dedukcji zastosowano przy formułowaniu hipotez badawczych oraz ich weryfikacji, a także w poszukiwaniu zależności między cechami składającymi się na ogólny przedmiot badań;

b) metoda analityczno-syntetyczna:

- metoda została wykorzystana przy analizie opisowej, porównawczej i wskaźnikowej oraz w syntezie opisowej; zastosowano ją także do realizacji większości celów badawczych oraz do weryfikacji hipotez.

2. Metody szczegółowe:

a) gromadzenie materiału empirycznego:

- metoda statystyki powszechnej (informacje oraz dane pochodzące przede wszystkim z Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie) - analiza Desk Research;
- metoda statystyki gospodarczej (dane z Ministerstwa Finansów);
- metoda statystyki przestrzennej (dane z serwisu mapowego "Google Maps");

b) studia materiału empirycznego:

- analiza struktury zbiorowości i dynamiki zjawisk (metody użyto do realizacji większości celów badawczych oraz do weryfikacji hipotez);
- metoda analizy porównawczej (porównania w czasie i przestrzeni), metodę zastosowano do realizacji celów badawczych oraz do weryfikacji hipotez;
- metody statystyki opisowej i matematycznej (między innymi: średnia arytmetyczna, mediana, odchylenie standardowe, średnia geometryczna, tempo wzrostu, indeksy dynamiki, współczynnik zmienności, współczynnik trendu, współczynnik determinacji, analiza korelacji liniowej i nieliniowej, analiza korelacji wielorakiej, analiza regresji, analiza wariancji, testy istotności i estymacja parametrów strukturalnych). Metody te zastosowano do realizacji większości celów badawczych oraz weryfikacji hipotez;
- metoda analizy wskaźnikowej (w analizach wykorzystano wskaźnik przedsiębiorczości, a także autorski wskaźnik Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego);

c) metody prezentacji wyników badań (opisowa, tabelaryczna, tabela krzyżowa, graficzna, kartograficzna).

Wszystkie wykorzystane w badaniach obliczenia wykonano za pomocą arkusza kalkulacyjnego Microsoft Excel. Kartogramy prezentowane w niniejszej pracy wykonano w oprogramowaniu geoinformacyjnym QGIS.

Do zrealizowania celów badawczych i weryfikacji hipotez dokonano podziału Polski Wschodniej na 4 typy obszarów:

1. Wysoka przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji;
2. Wysoka przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji;
3. Niska przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji;
4. Niska przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji.

Poziom przedsiębiorczości zbadano za pomocą powszechnie stosowanej miary, jaką jest liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym. Wskaźnik policzono dla wszystkich gmin wiejskich i miejsko-wiejskich Polski Wschodniej. Poziom przedsiębiorczości odnosi się do wcześniej obliczonej mediany dla Polski z lat 2004 - 2019 (jako miara centralna jest stosunkowo odporna na wartości skrajne, a ponadto liczona z całego okresu badawczego pozwala na eliminację wpływu innych czynników). Jeśli wartość średniej arytmetycznej wskaźnika przedsiębiorczości z badanego okresu wyniosła powyżej obliczonej mediany, przedsiębiorczość w danej gminie określana jest jako wysoka, a poniżej, jako niska. W dalszej części pracy średnia podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym z lat 2004 - 2019 będzie określana mianem "*wskaźnika przedsiębiorczości*" lub "*poziomem przedsiębiorczości*".

Obszary wiejskie z dodatnim saldem migracji to te gminy, w których wartość średniego salda migracji z lat 2004 - 2019 wyniosła powyżej 0. Obszary wiejskie z ujemnym saldem migracji to gminy, w których ta wartość wyniosła poniżej 0. W oparciu o powyższe kryteria podziału gmin dokonano ich identyfikacji, delimitacji a także wprowadzono autorskie nazewnictwo. Obszary wiejskie w których odnotowano:

- wysoką przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji określane są jako ***dychotomiczne***;
- wysoką przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji jako ***progresywne***;
- niską przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji jako ***recesywne***;
- niską przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji jako ***pasywne***.

W pracy dokonano także podziału obszarów wiejskich na te z niskim i wysokim bezrobociem. Terminy "*bezrobocie*" lub "*stopa bezrobocia*" w niniejszej pracy odnoszą się do udziału bezrobotnych zarejestrowanych według płci w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym w badanych gminach. Analogicznie jak w przypadku wskaźnika przedsiębiorczości najpierw obliczono medianę bezrobocia dla Polski z lat 2004 - 2019, a następnie średnią arytmetyczną dla każdej gminy z tego samego okresu.

Gdy wartość średniej była wyższa niż obliczona wartość mediany, taką gminę zaklasyfikowano do typu "wysokie bezrobocie", jeśli niższa, to do typu "niskie bezrobocie".

W badaniach dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich szczególną uwagę zwraca się na determinanty, które ten rozwój pobudzają. Przyjmuje się, że kluczową funkcję w tym procesie pełnią czynniki jakościowe takie jak wykształcenie, wiedza i kwalifikacje mieszkańców wsi (Gołębiewska, Klepacki 2005). W literaturze łączy się je z pojęciem kapitału ludzkiego (Klonowska-Matynia 2017, Janc 2009, Thurow 1999). W związku z powyższym, oddziaływanie kapitału ludzkiego nie mogło zostać pominięte w pracy. Z uwagi na ograniczoną dostępność danych (zwłaszcza na poziomie gminy), używane w innych opracowaniach wzory do pomiaru kapitału ludzkiego nie mogły być zastosowane. W celu określenia poziomu kapitału ludzkiego na tak dużym poziomie szczegółowości, zaszła konieczność skonstruowania autorskiego wskaźnika Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego (JLKL) - tym bardziej, że wszystkie analizy w niniejszej pracy prowadzone są w oparciu o dane dla gmin. Możliwość podstawienia ogólnodostępnych i jednocześnie wiarygodnych danych statystycznych (BDL GUS) do wzoru, stanowi jego dodatkowy atut. Przy tworzeniu wzorowano się na konstrukcji Lokalnego Wskaźnika Rozwoju Społecznego (LHDI) opartego na średniej geometrycznej. Ten rodzaj średniej w porównaniu ze średnią arytmetyczną lepiej oddaje nierównomierny rozwój społeczny - zwłaszcza gdy występują wskaźniki cząstkowe o niższych wartościach (Arak, Ivanov, Peleah, Płoszaj, Rakocy, Rok, Wyszkowski 2012). Dobór kategorii danych stanowi kompromis między tym, co jest istotą kapitału ludzkiego (wykształcenie, wiedza, kompetencje mieszkańców itp.) a dostępnością do danych na poziomie gminy i z konieczności jest arbitralny. Warto w tym miejscu podkreślić, że w obliczu szeregu różnych podejść, dotyczących badań kapitału ludzkiego, a także natury zróżnicowań społecznych, mających charakter jakościowy, ich ilościowe ujęcie będzie zawsze pewnym uproszczeniem (Czapiewski 2010). Ostateczną postać wzoru wraz z opisem przedstawiono poniżej:

$$JLKL_i = \sqrt{\left[1 + 99 \times \left(\frac{WL_j - WL_{min}}{WL_{max} - WL_{min}}\right)\right] \times \left[1 + 99 \times \left(\frac{WR_i - WR_{min}}{WR_{max} - WR_{min}}\right)\right]}$$

$i = 1, 2, \dots, n$;

gdzie:

$JLKL_i$ - Wskaźnik Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego w i -tej gminie

WL_j - Średnia ważona wykształcenia ludności w j -tym powiecie* na terenie którego leży i -ta gmina

WL_{min} , WL_{max} - minimalne i maksymalne średnie ważone wykształcenia ludności w powiatach w roku 2011 (dla min=.....(powiat.....), max=.....(powiat.....))

WR_i - Średnia ważona wykształcenia radnych w i -tej gminie

WR_{min} , WR_{max} - minimalne i maksymalne średnie ważone wykształcenia radnych w i -tej gminie w roku (dla min=.....(gmina.....), max=.....(gmina.....))

*wykształcenie dotyczy tylko ludności wiejskiej w j -tym powiecie.

Wskaźnik Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego przyjmuje wartości od 1 do 100 i jest oparty na średniej geometrycznej, która lepiej oddaje nierównomierny rozwój w porównaniu do średniej arytmetycznej, o czym pisano wcześniej. Ze względu na to, że część z obserwowanych zmiennych przyjmuje wartość 0 (dotyczy to wszystkich gmin wchodzących w skład powiatu z najniższą średnią ważoną wykształcenia ludności oraz tych gmin, które w pozostałych częściach składowych współczynnika przyjmują wartości minimalne) dlatego, by móc obliczyć średnią geometryczną dla uzyskania wskaźnika grupowego, wskaźniki cząstkowe mnożone są przez 99 a następnie dodawana jest wartość 1. Zakres wartości przyjmowanych przez JLKL dzięki temu zabiegowi obejmuje zakres od 1 do 100. Wskaźnik składa się z dwóch wskaźników cząstkowych opartych na formule dystansowej. Pierwszy z nich dotyczy wykształcenia ludności (dane pochodzą z NSP 2011 dla powiatów). Z uwagi na brak dostępności do obiektywnych danych dotyczących poziomu wykształcenia mieszkańców gmin przyjęto, że wszystkie obszary wiejskie wchodzące w skład danego powiatu posiadają taką samą strukturę wykształcenia ludności. Celem obliczenia średniego wykształcenia ludności posłużono się średnią ważoną (każdemu poziomowi wykształcenia przypisano wagi - podstawowe i gimnazjalne (razem) waga 1, zasadnicze zawodowe waga 2, średnie i policealne (razem) waga 3, wyższe waga 4). Aby zachować spójność badawczą względem algorytmu wydzielenia czterech typów badawczych obszarów wiejskich, wartości maksymalne i minimalne przyjmują wielkości dla całego kraju a nie tylko samej Polski Wschodniej.

Ze względu na identyczne wartości wskaźnika cząstkowego dla gmin zlokalizowanych w tym samym powiecie dołączono do wskaźnika zagregowanego, kolejny wskaźnik cząstkowy, który ma na celu zróżnicowanie i uwiarygodnienie faktycznego poziomu wykształcenia ludności konkretnego obszaru wiejskiego. W kontekście dostępnych danych związanych z jakością kapitału ludzkiego na poziomie gminy uznano, że średnie wykształcenie radnych gminy za lata 2004 - 2019 dostatecznie dobrze reprezentuje poziom wykształcenia ogółu mieszkańców gminy. Do określenia omawianego poziomu wykształcenia radnych posłużono się obliczeniem średniej ważonej według tych samych założeń jak wcześniej. Wartości maksymalne i minimalne tak samo jak w poprzednim wskaźniku cząstkowym przyjmują wielkości dla obszarów wiejskich Polski z okresu 2004 - 2019. Dobór takich kategorii danych jest zgodny z metodologią badań nad jakością kapitału ludzkiego (w tym tych prowadzonych przez OECD). Wskazuje się w nich, że jakość wykształcenia mieszkańców przyczynia się do podnoszenia wydajności pracy, wzrostu konkurencyjności regionów, zmniejszenia ubóstwa a w efekcie do budowania trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego i wzrostu poziomu i jakości życia obywateli (Lubimow-Burzyńska 2016).

Większość związków między zmiennymi badano za pomocą współczynnika korelacji liniowej Pearsona r_{xy} . Wyraża się on następującym wzorem:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Współczynnik korelacji Pearsona przyjmuje wartości z przedziału $(-1 \leq r \leq 1)$.

Interpretację wielkości współczynnika oparto na klasyfikacji J. P. Guilford'a, która przedstawia się następująco:

$|r|=0$ - brak korelacji

$0,0 < |r| \leq 0,1$ - korelacja nikła

$0,1 < |r| \leq 0,3$ - korelacja słaba

$0,3 < |r| \leq 0,5$ - korelacja przeciętna

$0,5 < |r| \leq 0,7$ - korelacja wysoka

$0,7 < |r| \leq 0,9$ - korelacja bardzo wysoka

$0,9 < |r| < 1,0$ - korelacja niemal pełna

$|r| = 1$ - korelacja pełna

(Guilford 1965).

W kolejnym etapie badawczym wykonywano testy statystyczne współczynnika korelacji, przyjmując poziom istotności $\alpha = 0,05$ i tym samym zgadzając się, że w 5% sytuacji odrzuca się hipotezę zerową, gdy jest ona prawdziwa. Następnie obliczano *wartość-p* (ang. *p-value*) - jest to najmniejsza wartość poziomu istotności prowadząca do odrzucenia hipotezy zerowej. Zatem jeśli *wartość-p* jest mniejsza lub równa wartości α , można odrzucić hipotezę zerową, a jeśli jest większa od przyjętego poziomu istotności, hipoteza zerowa nie może zostać odrzucona (Gigerenzer 2004).

Ważnym narzędziem do badania mechanizmu powiązań między zmiennymi, które użyto w analizach, jest funkcja regresji. Regresja pozwala na opisanie współzmienności zmiennych poprzez dopasowanie do nich funkcji. Jest to metoda statystyczna, która umożliwia także prognozę zmiany zmiennej zależnej wraz ze zmianami wartości zmiennych niezależnych (Sobczyk 1997). W rozdziale 3 niniejszej rozprawy, w którym badano uwarunkowania przedsiębiorczości i migracji ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej za zmienne zależne (objaśniane), przyjęto wartości wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji, natomiast za zmienne niezależne (objaśniające): gęstość zaludnienia, ilość podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących powyżej 49 osób na 10 tys. os., odsetek podmiotów sektora publicznego, liczbę działów sekcji PKD, odległość od stolicy województwa [km], wskaźnik Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego, środki UE przypadające na 1 os. Z kolei w rozdziale 4 przedstawiono badania dotyczące skutków przedsiębiorczości i migracji ludności. Z tego powodu te dwie zmienne potraktowano jako zmienne niezależne (objaśniające). Za zmienne zależne (objaśniane) przyjęto: stopę bezrobocia, dochody gminy z podatku PIT i CIT przypadające na 1 os., roczny przeciętny dochód podatnika. W tej części pracy badano także relacje struktury przedsiębiorczości i migracji ludności.

1.4. Źródła danych

Podstawowy materiał statystyczny, który został wykorzystany w analizie empirycznej pochodzi z powszechnych baz danych. W badaniach wykorzystano głównie dane z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS). Posłużyły one do delimitacji czterech typów obszarów wiejskich, a także wielu innych analiz dotyczących uwarunkowań oraz skutków przedsiębiorczości i migracji ludności. Przeprowadzenie badań do niniejszej pracy na podstawie danych z lat 2004 - 2019 wiązało się każdorazowo z ich uporządkowywaniem. Powodem takich zabiegów były zmiany statusu gmin jak również ich całkowitej liczebności (w roku 2004 było o jedną gminę mniej) w badanym okresie. W analizowanym przedziale czasowym aż 31 gmin wiejskich przekształciło się w gminy miejsko-wiejskie, a 1.01.2010 r. reaktywowano gminę Jaśliska, której obszar do końca 2009 r. był częścią gminy Dukla.

W pracy wykorzystano także informacje zbierane podczas Narodowego Spisu Powszechnego 2011 (NSP 2011) - dane posłużyły do skonstruowania autorskiego wskaźnika JLKL. Ważną bazę danych dotyczącą rocznego przeciętnego dochodu podatnika według gmin w województwach Polski Wschodniej z lat 2004 - 2019 pozyskano z Ministerstwa Finansów. Na jej podstawie sporządzono analizy dotyczące wpływu przedsiębiorczości i migracji ludności na dochody mieszkańców z obszarów wiejskich. W efekcie przeprowadzono badania, które częściowo wypełniają lukę w literaturze przedmiotu spowodowaną głównie brakiem powszechnego dostępu do danych z tej kategorii tematycznej. Uzupełniające informacje pochodziły z: GEOSERWISU Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska.

2. Przedsiębiorczość i migracje ludności - aspekty teoretyczne

2.1. Przedsiębiorczość w świetle wybranych teorii ekonomii

Badania dotyczące przedsiębiorczości nawiązują i zarazem poszerzają dorobek współczesnych nurtów ekonomii takich jak: teoria rozwoju regionalnego i lokalnego (w tym koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, teoria rozwoju zrównoważonego, teoria rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego, teoria biegunów wzrostu, teoria rdzenia i peryferii, teoria okrężnej i kumulatywnej przyczynowości), a także teoria lokalizacji oraz ekonomia instytucjonalna.

Podstawowe koncepcje z zakresu ogólnych założeń rozwoju pojawiły się już w 1785 r. za sprawą A. Smitha. Definicje rozwoju gospodarczego można interpretować na dwa sposoby. Pierwsze podejście koncentruje się na zmianach jakościowych pracy rozpatrywanej jako czynnik produkcji, drugie zaś na zmianach jakościowych zachodzących w gospodarce na skutek rozwoju. Zatem rozwój gospodarczy powinien być rozumiany jako proces, w wyniku którego rośnie systematycznie produktywność, a w konsekwencji również popyt i podaż pracy. Teoriami rozwoju gospodarczego zajmowali się m.in.: J. Schumpeter, B. Higgins, A.H. Hansen, A.C. Pigou, G. Myrdal, J.H. von Thünen, A. Weber, W. Christaller, M. Friedman. Autorzy koncepcji rozwoju regionalnego przyjmują także założenie, że rozwój w regionie powinien być zapoczątkowany w wybranych, dynamicznych sektorach i obszarach, a następnie rozprzestrzeniany w sposób wymuszony lub spontaniczny na pozostałą część przestrzeni geograficznej (Perroux 1950, Friedmann 1956, Myrdal 1957, Hirschman 1958).

Rozwój zrównoważony rozumiany jest jako rozwój społeczno-gospodarczy polegający na zaspokajaniu potrzeb społeczeństw w taki sposób, aby nie zmniejszać możliwości zaspokajania potrzeb następnym pokoleniom. Idea zrównoważonego rozwoju definiowana jest również jako zwiększenie efektywności działalności gospodarczej w harmonii z przyrodą. Teoriami zrównoważonego rozwoju zajmowali się m.in.: H. Daly, T. Borys, B. Fiedor, K. Górka, S. Kozłowski oraz H. Rogall. Według tych badaczy dynamizowanie pozarolniczej działalności gospodarczej powinno odbywać się z równoczesnym poszanowaniem środowiska naturalnego (Zajac 2014). W świetle tej teorii rozwój przedsiębiorczości, wzrost liczby ludności oraz podnoszenie konkurencyjności obszarów wiejskich nie może powodować nieodwracalnych zmian

w przyrodzie (Drygas 2012). W teorię dotyczącą zrównoważonego rozwoju bardzo dobrze wpisuje się, a nawet ją rozwija, stosunkowo nowa koncepcja “*Slow City*” nazywana inaczej “*Cittàslow*”. Celem jej jest oparcie się postępującej globalizacji i homogenizacji małych miast poprzez popieranie różnorodności kulturalnej, ochronę środowiska naturalnego, promocję tradycyjnych lokalnych produktów oraz dążenie do poprawy jakości życia. Koncepcja “*Slow City*” ma przyczynić się do podniesienia atrakcyjności tych terenów dzięki popularyzacji turystyki zrównoważonej (wolno, cicho, mało, dokładnie, aktywnie) a w efekcie również spowolnić intensywną migrację z obszarów wiejskich do obszarów miejskich na rynkach wschodzących (Çiçek, Ulu, Uslay 2019). W świetle tej koncepcji oraz teorii zrównoważonego rozwoju, lokalni przedsiębiorcy powinni brać pod uwagę środowisko naturalne, kulturę, styl życia, historię regionu, ekosystem i inne lokalne wartości przy opracowywaniu swoich strategii biznesowych, jeśli chcą skorzystać z zalet tzw. autentyczności miejsca. Jeśli takie podejście zostanie skutecznie wdrożone, potencjalnie może przyczynić się do zdynamizowania rozwoju gospodarczego, zmniejszenia depopulacji w danym regionie oraz wpłynąć na podniesienie standardu życia mieszkańców (Meng 2015). *Slow City* uznawany jest jako wschodzący globalny trend, którego celem jest zapewnienie, aby lokalne gospodarki cieszyły się zrównoważonym rozwojem (Knox, Mayer 2013).

Podsumowując, jednym z najważniejszych warunków realizacji idei zrównoważonego rozwoju jest pobudzanie przedsiębiorczości. Pozwala ona na lepsze wykorzystanie nadwyżek pracy w rolnictwie, zwiększenie wydajności pracy oraz na skuteczne zwalczanie bezrobocia ukrytego. W tym kontekście przedsiębiorczość ma także przyczynić się do poprawy poziomu dochodów, aby mieszkańcy nie byli zmuszeni do migracji z powodów ekonomicznych. Ponadto ma być również czynnikiem poprawiającym wykorzystanie zasobów kapitału ludzkiego i przeciwdziałającym procesom peryferyzacji regionów (Kłodziński 2010, Bański 2016).

Koncepcją, która bardzo często używana jest w kontekście poprawy poziomu życia mieszkańców na terenach położonych poza ośrodkami miejskimi, jest rozwój wielofunkcyjny. W świetle jej założeń rozwój powinien iść w kierunku zwiększenia liczby nowych funkcji pozarolniczych lub inaczej - do ograniczenia monofunkcyjności obszarów wiejskich. Szczególnie jest on ważny na terenach charakteryzujących się występowaniem procesów peryferyzacji (Wilkin 2007). Koncepcją wielofunkcyjnego rozwoju zajmowali się m.in.: T. W. Schultz (laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii), J. Kostrowicki, J. Okuniewski, A. W. Chayanov, K. Duczkowska-Małysz,

J. Wilkin, a także A. Czudec, G. Ślusarz i D. Zając (Duczkowska-Małysz 1996, 1998, Czudec 2009, Wilkin 2010, Zając 2014). Rozwój wielofunkcyjny jako wkomponowanie w wiejską przestrzeń pozarolniczych działalności gospodarczych skutkuje pożądaną dywersyfikacją gospodarki obszarów wiejskich. Większość krajów UE ma już za sobą tę fazę, w której kładzono nacisk na zatrzymanie odpływu ludności w miejscach dotychczas zamieszkiwanych, poprzez tworzenie zatrudnienia w sektorach pozarolniczych. Z kolei regiony o charakterze monofunkcyjnym przeżywają poważne problemy rozwojowe. Problem ten dotyczy wielu obszarów, które cechują się rozdrobnionym rolnictwem. Badania pokazują, że wzdłuż granic województw położone są zazwyczaj gminy o najsłabszym rozwoju. Jest to spowodowane peryferyjnym położeniem i słabą dostępnością komunikacyjną do stolicy województwa (Kłodziński 2012). Wielu badaczy m.in. A. Czudec (2009), D. Zając (2014), G. Ślusarz (2017), M. Kłodziński (2012), A. Rosner (2012), J. Wilkin (red.), (2010), M. Stanny (2014), uważa, że aby nastąpiło ożywienie procesów społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich o peryferyjnym położeniu, potrzebny jest wzrost znaczenia wielofunkcyjnej gospodarki wiejskiej, która przyczyni się do tworzenia nowych miejsc pracy, zagospodaruje nadwyżkę podaży pracy i zapobieganie procesom wyludniania się tych terenów.

Część badaczy wprost stwierdza, że jedną z najważniejszych koncepcji rozwoju obszarów wiejskich jest właśnie koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego, ponieważ jej celem jest wzrost poziomu dochodów ludności wiejskiej i poprawa warunków życia. Z rozważań nad teoretycznymi założeniami koncepcji wynika, że cel ten może być osiągnięty poprzez wzrost poziomu przedsiębiorczości oraz zwiększenie zatrudnienia pozarolniczego ludności (Ślusarz 2005). Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego wpisuje się w problematykę poruszaną w niniejszej pracy, która dotyczy wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji ludności. Obserwuje się, że szybkość przejmowania przez obszary wiejskie nowych funkcji zależy od intensywności i kierunku procesów migracyjnych. Obszary, które charakteryzują się dodatnim saldem migracji, będą odznaczały się większą dynamiką rozwoju wielofunkcyjnego. Z kolei w regionach, z których ludność migruje, utrwała się proces stagnacji gospodarczej, który w efekcie prowadzi do pogłębienia dysproporcji społeczno-ekonomicznych (Czudec 2009).

W całym kraju strategia rozwoju regionalnego odbywa się poprzez lokowanie inwestycji w aglomeracjach miejskich, będących stolicami województw. Dyskusja na temat słuszności takiego podejścia trwa od wielu lat i dotyczy zarówno środowisk

naukowych jak również politycznych. Zdaniem A. Rosnera, napływ ludności, inwestycji i wzrost liczby miejsc pracy w stolicy regionu, przynosi korzyści z punktu widzenia makroekonomicznego, ale dokonuje się to kosztem gmin położonych peryferyjnie, które nie korzystają z dyfuzji innowacji aglomeracji danego obszaru (Rosner 2012b). Z tego punktu widzenia rozwój wielofunkcyjny powinien być jednym z najważniejszych celów w procesie aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich. Z zagadnieniem wielofunkcyjności zmierzali się również geografowie rolnictwa. Pojęcie rozwoju wielofunkcyjnego nazywane jest tam jako "urbanizacja wsi" (Kostrowicki 1976).

W koncepcjach rozwoju gospodarczego ważne miejsce zajmuje teoria biegunów wzrostu. Za jej pioniera uznaje się F. Perroux (1950). Koncepcja opiera się na założeniu, że obecność stref aktywności ekonomicznej w regionie wywołuje wzrost gospodarczy w oparciu o mechanizm bieguna wzrostu. Według obserwacji wspomnianego badacza, wzrost nie uwidacznia się w każdym miejscu jednocześnie. Przejawia się on ze zmienną intensywnością w postaci biegunów wzrostu. Wzrost rozchodzi się różnymi ścieżkami i ze zmiennymi efektami końcowymi dla całej gospodarki (Grzeszczak 1999). Według F. Perrouxa bieguny wzrostu to mogą być przedsiębiorstwa odgrywające rolę napędowych, które charakteryzuje silna pozycja rynkowa, szybkie tempo wzrostu działalności gospodarczej oraz sieć powiązań kooperacyjnych. W koncepcji zwraca się również szczególną uwagę na innowacyjność, nowoczesność oraz zdolność do przystosowywania się do nowych wyzwań. W literaturze przyjmuje się, że teoria bieguna wzrostu sformułowana przez F. Perrouxa jest koncepcją polaryzacji sektorowej (gałęziowej). W literaturze przedmiotu za bieguny wzrostu często uznawane są główne ośrodki miejskie regionu. Zgodnie z omawianą teorią, mają one stwarzać lepsze warunki do rozwoju społeczno-gospodarczego. Wskazuje się jednak, że pozytywna rola takich ośrodków może ujawnić się w przypadku zaistnienia warunków do dyfuzji impulsów rozwojowych na sąsiadujące obszary.

Za twórcę polaryzacji regionalnej przyjmuje się G. Myrdala (1957), który jest autorem teorii okrężnej i kumulatywnej przyczynowości (*principle of circular and cumulative causation*). Zgodnie z jej ideą w systemie bazującym na okrężnej przyczynowości, zmiana jednej wielkości powoduje zmianę innej wielkości o takim samym kierunku. Ponadto, na podstawie zjawiska sprzężeń zwrotnych, następuje wzmocnienie intensywności wzajemnych wpływów oraz powstanie kumulatywnego procesu zmian. Koncepcja zakłada, że zmiany określane jako pozytywne wyzwają kumulatywny proces rozwoju, natomiast negatywne - kumulatywny proces kurczenia się.

To z kolei przyczynia się do polaryzacji przestrzeni i do tworzenia się dysproporcji między regionami wzrostu a pozostałymi obszarami. G. Myrdal zauważył, że na początkowym etapie, centra wzrostu przyciągają zasoby ludzkie oraz materialne z terenów słabo rozwiniętych. Dochodzi więc do efektów „wymywania” w wyniku działania sił odśrodkowych. Po etapie drenażu prowincji z zasobów - według koncepcji G. Myrdala - rozwój rozprzestrzenia się na obszary słabiej rozwinięte i w rezultacie centra wzrostu oddają to, co zabrały wcześniej. Dochodzi zatem do progresywnych skutków “rozprzestrzeniania” w wyniku działania sił odśrodkowych. W kontekście badań nad zróżnicowaniem poziomu przedsiębiorczości oraz procesów migracyjnych koncepcja ta jest szczególnie istotna. Bardzo dobrze tłumaczy także wzajemne relacje między przedsiębiorczością a migracjami ludności na badanym obszarze, gdzie kumulują się różne problemy. Pozwala na wyjaśnienie przyczyn peryferyzacji wielu obszarów, a także rozwoju tych zlokalizowanych blisko głównych ośrodków miejskich. Jednym z najważniejszych czynników prowadzących do zwiększania się różnic międzyregionalnych jest właśnie migracja ludności i kapitału. Ten proces w konsekwencji prowadzi do jeszcze większego osłabienia potencjału rozwojowego przedsiębiorczości na obszarach peryferyjnych. Wzrost potencjału rozwojowego do tworzenia i rozwoju działalności gospodarczych występuje natomiast w miejscach, do których napływa ludność i kapitał. W myśl tej teorii, w obszarach najlepiej rozwiniętych, będą następowały korzystne procesy związane ze wzmocnieniem wzajemnych oddziaływań przedsiębiorczości i migracji ludności uruchamiające kumulatywną przyczynowość. Dokładnie odwrotne procesy będą zachodzić w obszarach charakteryzujących się niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Procesy związane z odpływem migracyjnym ludności (w szczególności młodej i dobrze wykształconej) będą wpływać na osłabienie dynamiki wzrostu przedsiębiorczości a to będzie stanowić czynnik "wypychający" dla innych osób. Wzmacnianie wzajemnej relacji tych negatywnych zjawisk uruchamia kumulatywną przyczynowość, która w konsekwencji prowadzi do peryferyzacji i jeszcze większej polaryzacji regionalnej.

Kolejny badacz A. O. Hirschman (1958) podjął się próby łączenia polaryzacji sektorowej i regionalnej. Wskazał, że wzrost nie zrównoważony jest warunkiem rozwoju. Jego zdaniem, wzrost gospodarczy to łańcuch nierównowag sektorowych, podczas których gałęzie wiodące przenoszą bodźce wzrostu na inne działalności gospodarcze. Następny badacz J. Friedmann opracował koncepcję “rdzenia i peryferii” w założeniach której, rozwój rozpoczyna się tylko w niektórych centrach, z których innowacje

rozprzestrzeniają się na peryferie. Rozwój rozumiany jest tutaj jako proces, który zachodzi w przestrzeni, charakteryzuje się sekwencyjnością kumulatywnością i powodowany jest dyfuzją oraz adaptacją innowacji (Friedmann 1956). Można zatem stwierdzić, że takie podejście odzwierciedla zarówno ważną rolę innowacji jak również myrdalowską teorię okrężnej i kumulatywnej przyczynowości. Model rdzenia-peryferii zwraca także uwagę na powstawanie regionalnych skupisk aktywności gospodarczej, które korzystają z efektów skali. Według tej koncepcji, przedsiębiorcy lokalizują swoją działalność w miejscach cechujących się dużym popytem (rynkiem zbytu). Przy dążeniu do minimalizowania kosztów transportu, a jednocześnie dostępie do zasobów pracy skutkuje to tym, że rdzeń jest miejscem lokalizacji dużych działalności gospodarczych tworzących skupienia, natomiast na peryferiach prowadzona jest produkcja rolna. Mimo tańszej siły roboczej na obszarach wiejskich brak jest jednak korzyści wynikających z dużych skupisk aktywności gospodarczej. W efekcie zniechęca to do przenoszenia i/lub tworzenia przedsiębiorstw na peryferiach. Obszary rdzeniowe posiadają zdolność do przyciągania zewnętrznego kapitału oraz są źródłem innowacji generującej zyski. Wysokie koszty sprawiają, że stanowią one barierę do ich rozprzestrzeniania się na regiony peryferyjne. Brak kapitału ludzkiego do absorpcji innowacji skutkuje dalszym pogłębianiem się różnic między rdzeniem a peryferiami.

W założeniach teoretycznych przyjmuje się często, że pierwotnym źródłem peryferyjności ekonomicznej są historyczne procesy industrializacji i urbanizacji. Obszary o atrakcyjnej lokalizacji geograficznej w konsekwencji procesu uprzemysłowienia stały się obszarami rdzeniowymi, skupiając działalności gospodarcze wykorzystujące wspomniane efekty skali (Krugman 1991). W konsekwencji zaczęły zgłaszać większe zapotrzebowanie na pracowników oraz przyciągać kapitał zewnętrzny. Obszary wiejskie zlokalizowane z dala od takich rdzeni poddawane zostały procesom "wymywania" zasobów pracy. Kapitał zagraniczny również nie inwestował na peryferiach ze względu na monofunkcyjną strukturę gospodarczą (Nurzyńska 2016). Obszary wiejskie Polski Wschodniej w znakomitej większości (poza tymi zlokalizowanymi w bezpośrednim otoczeniu większych ośrodków miejskich) cechują się występowaniem wyżej omawianych procesów.

Z problematyką rozwoju regionalnego i lokalnego ściśle związane są również teorie rozwoju „od dołu”, które powstały niejako w opozycji do wyżej przytoczonych koncepcji rozwoju „od góry”. Teorie „od dołu” przedstawiają sytuacje, w których to peryferie inicjują impulsy prorozwojowe. Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim teoria

rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego. Główną jej tezą jest to, że potencjał rozwojowy regionów peryferyjnych nie jest właściwie wykorzystany, a każdy z obszarów ma unikalny zestaw własnych cech. Czynniki produkcji peryferii często wykorzystywane są na potrzeby większych ośrodków. Tymczasem przy zastosowaniu decentralizacji i samorządności oraz przy rozszerzeniu zasobów pracy i kapitału o nowe czynniki (np. infrastruktura, przestrzeń, środowisko przyrodnicze itd.), można byłoby przyczynić się do rozwoju regionów peryferyjnych. Ważną rolę w tym zakresie odgrywają również innowacje, wykorzystanie kapitału ludzkiego i społecznego, rozwój turystyki i przede wszystkim rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw. Jak zauważa W. Musiał (2007) rozwój różnych form turystyki i rekreacji przyczynia się m.in. do tworzenia nowych podmiotów gospodarczych, wzrostu dochodów i powstawania pozarolniczych miejsc pracy. Turystykę postrzega się także jako pozytywny czynnik wzbogacający i reklamujący dany region (Gołębiowska, Stefańczyk 2018).

W teorii rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego, podnoszona jest kwestia występowania wielu przeszkód w postawach mentalnych, która wpływa niekorzystnie na świadomość mieszkańców oraz wizerunek samych peryferii (Głąbicka, Grewiński 2005, Zajdel 2011). W literaturze przedmiotu podkreśla się, że należy podejmować próby zidentyfikowania znaczenia endogenicznych czynników, ponieważ ich uruchomienie przyczynia się do przyspieszenia przemian rozwojowych oraz poprawy spójności regionów (Czudec 2011). Ponadto, inicjowanie procesów endogenicznych pozwala również na bardziej trwałe, samodzielny i długookresowy rozwój takich obszarów. Stanowi też szansę na uniknięcie przez tereny peryferie rozwoju zależnego od ośrodków wzrostu, który oparty jest np. na transferze wiedzy i napływie inwestycji. Warto podkreślić, że teorie rozwoju endogenicznego dopuszczają potrzebę wsparcia rozwoju poprzez inwestycje zewnętrzne, podobnie jak otwarcie się regionów na zewnętrzne rynki zbytu. Zwraca się jednak uwagę na konieczność dostosowania takich inwestycji do lokalnych uwarunkowań (Gałązka 2011, Korenik 2011, Zając 2017).

Ekonomia instytucjonalna podejmuje próbę wyjaśnienia i poznania procesów gospodarczych za pomocą instytucji społecznych. Jako pierwszy zajmował się nią T. Veblen. Obecnie rozwijana jest koncepcja nowej ekonomii instytucjonalnej, w której można wyodrębnić trzy główne obszary: ekonomiczno - organizacyjny, społeczno-polityczny, historyczno-gospodarczy. Jej głównymi przedstawicielami są: W. C. Mitchell, O. E. Williamson, J. M. Buchanan, R. H. Coase, D. C. North, D. Black, K. Arrow, G. A. Becker, G. Tullock, J. Wilkin (Rosińska 2008).

Dyskusje dotyczące modeli opisujących gospodarkę pokazują, że posiadają one pewne luki i niedoskonałości. Ze względu na fakt, że wielu ekonomistów zdaje sobie sprawę, iż model neoklasyczny pomija społeczne uwarunkowania procesów gospodarczych, zaczęto rozwijać nową ekonomię instytucjonalną, która uwzględniałaby wyżej wymieniony aspekt badawczy. Główną tezą instytucjonalnego podejścia w teorii ekonomii jest fakt, że instytucje mają znaczenie dla działalności ekonomicznej. Należy jednak zwrócić uwagę, że kwestią problematyczną jest to, gdzie leżą granice samego terminu instytucji, a jeszcze mniej jasne są mechanizmy i konsekwencje jej działania (Veblen 1924). W wyżej przytoczonej definicji uwidacznia się najważniejsza cecha instytucji według T. Veblena – ludzie dobrowolnie narzucają sobie pewne ograniczenia, tworząc nawyki myślenia. Dlatego też podkreślał on w swoich pracach, że instytucja to "utrwalone zwyczaje myślenia wspólne dla ogółu ludzi" (Klimczak 2006). J. R. Commons doszedł do wniosku, że instytucja to działanie zbiorowe, mające na celu kontrolę działań indywidualnych. Z kolei G. von Schmoller rozumiał instytucję jako częściowe uporządkowanie życia społecznego. Najczęściej jednak literatura przytacza definicję instytucji D. Northa. W jego rozumieniu instytucje są regułami gry w społeczeństwie (Kuder 2011).

Z punktu widzenia ekonomii instytucjonalnej, przedsiębiorczość może być stymulowana za pomocą instrumentów prawno-organizacyjnych, które obejmują akty prawne uchwalane przez lokalne władze oraz wszelkie nakazy, zakazy oraz ograniczenia regulujące kwestie związane z funkcjonowaniem gospodarki lokalnej (Wojciechowski 2003). Z kolei rolą instrumentów organizacyjno - instytucjonalnych jest tworzenie sprzyjających warunków do rozwoju przedsiębiorczości. Podejmowane działania mają wymiar nie tylko organizacyjny, ale również wiążą się z koniecznością poniesienia znacznych nakładów finansowych (Malinowska, Misiąg 2002). Szczególne znaczenie dla rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich mają decyzje podejmowane przez władze gminy. Mogą one mieć charakter oddziaływania bezpośredniego i pośredniego. Jeśli chodzi o oddziaływanie bezpośrednie, przykładem ich są uchwały, decyzje, plany natomiast pośrednich - stawki podatków (Żróbek-Róžańska 2010). Zdaniem K. Kucińskiego, pozarolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich można rozpatrywać analizując zachowania przedsiębiorcze władz gminy oraz postawy lokalnych społeczności i podmiotów gospodarczych wobec podejmowania i prowadzenia własnej firmy (Kuciński 2010). Konkurencyjność obszarów wiejskich na poziomie gminy zwiększać można poprzez wprowadzanie rozwiązań w postaci tworzenia terenów

uprzywilejowanych gospodarczo, np. specjalnych stref ekonomicznych (SSE). Wewnątrz nich obowiązują preferencyjne warunki do tworzenia i prowadzenia działalności w porównaniu do tych, które występują poza nią. Jak wynika z badań (Lizińska i in. 2011) najczęściej wykorzystywanym instrumentem w celu poprawy atrakcyjności inwestycyjnej była poprawa infrastruktury technicznej.

Jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych w kontekście stymulowania rozwoju przedsiębiorczości jest tworzenie dogodnych uwarunkowań lokalizacyjnych dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, która mogłaby wpłynąć na poprawę sytuacji migracyjnej obszarów peryferyjnych. W przeszłości o atrakcyjności gminy dla inwestorów decydowały niemal wyłącznie tzw. twarde czynniki lokalizacyjne, do których można zaliczyć: usytuowanie wobec otoczenia regionalnego i krajowego, położenie geograficzne, dostęp i niezawodność infrastruktury technicznej, zasoby pracy, lokalny rynek zbytu, dostępność terenów i obiektów oraz koszty ich pozyskania. Obecnie coraz większego znaczenia nabierają tzw. miękkie czynniki lokalizacyjne, do których zalicza się m.in.:

- sposób zarządzania gminą przez władze samorządowe (posiadanie strategii rozwoju, planów inwestycyjnych, planów zagospodarowania przestrzennego, współpraca z przedsiębiorcami i organizacjami pozarządowymi, partnerstwo publiczno-prywatne),
- klimat dla rozwoju przedsiębiorczości tworzony przez władze samorządowe oraz sprawność funkcjonowania gminnej administracji,
- dostępność instytucji otoczenia biznesu (urzędy, agencje, fundacje, banki, stowarzyszenia inicjatyw lokalnych),
- koszt budowy i wynajmu lokali komercyjnych i mieszkalnych,
- bezpieczeństwo publiczne,
- lokalne walory gminy (kultura, walory historyczno-przyrodnicze, estetyka i czystość gminy),
- dostępność do obiektów handlowo-usługowych, związanych z ochroną zdrowia, stref związanych z wypoczynkiem, rekreacją i sportem (Sikorska-Wolak 2006).

Instytucjonalne wspieranie przedsiębiorczości odbywa się również dzięki różnym agencjom i fundacjom, do których można zaliczyć: Polską Agencję Turystyki, Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości, Państwowy Fundusz Pracy, Fundację Wspomagania Wsi, Towarzystwo Inwestycji Społeczno-Ekonomicznych, Polsko-Amerykański Fundusz Przedsiębiorczości, itp., których zadaniem jest pomoc w rozwoju

nowych podmiotów gospodarczych, w tym ich finansowanie oraz wspieranie już istniejących przedsiębiorstw.

Jednostki samorządu terytorialnego mają wyraźną przewagę nad każdą inną instytucją wspierającą przedsiębiorczość. Podmioty te, w przeciwieństwie do innych, posiadają wiele narzędzi, dzięki którym mogą realnie oddziaływać na tworzenie nowych działalności gospodarczych. Największymi możliwościami wspierania przedsiębiorczości dysponuje samorząd na poziomie gminy. Do narzędzi, które gmina może wykorzystywać w pobudzaniu przedsiębiorczości należą: obniżanie stawek podatkowych, zwolnienia i ulgi podatkowe, wprowadzanie korzystnych opłat za grunty i wynajem nieruchomości (Walczak, Żołądkiewicz 2015). Nieco inny obraz instytucji wyłania się z badań przeprowadzonych przez S. Żero. W opinii przedsiębiorców instytucje nie mają aż tak istotnego wpływu na kształtowanie przedsiębiorczości. Ankietowani dostrzegali wpływ instytucji na prowadzoną działalność, lecz w dużym stopniu były to działania negatywne i daremne, zatem nie wpływały istotnie na pobudzenie przedsiębiorczości wśród respondentów. Jednak jak zauważa S. Żero, ankietowani przedsiębiorcy mogli nie być do końca świadomi skali i możliwości oddziaływania instytucji, o których była mowa wcześniej. Jak wynika z przytaczanych badań, oczekiwania przedsiębiorców sprowadzają się głównie do obniżenia lub zniesienia wszelkich opłat, zastosowania zwolnień podatkowych oraz realizację takich inwestycji, które przyczyniłyby się do rozwoju gminy i podniosłyby jej atrakcyjność (Żero 2019).

Władze gminy powinny więc aktywnie zabiegać o nowe inwestycje, być otwarte na nowe inicjatywy gospodarcze, tworzyć przyjazny klimat i profesjonalną obsługę inwestorów jak również wspierać lokalnych przedsiębiorców, którzy już prowadzą pozarolniczą działalność gospodarczą. Takie działania władz samorządowych niewątpliwie mogą przyczynić się do częściowego zahamowania niekorzystnych trendów związanych z migracją ludności. Pochodną działań instytucji i organizacji pozarządowych powinno być większe zróżnicowanie gospodarki lokalnej, wzrost liczby podmiotów gospodarczych, a następnie wzrost zamożności mieszkańców (Bielska-Marks, Babuchowska 2012).

W kontekście problematyki poruszanej w niniejszej dysertacji, instytucje, oprócz kształtowania i pobudzania przedsiębiorczości, mogą również przyczyniać się do ograniczania ujemnego salda migracji, a przy tym pełnić następujące funkcje:

- mobilizującą (aktywizującą) - zachęcającą ludność do podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej w miejscu zamieszkania lub najbliższej okolicy,

- efektywnościową - oddziałującą na polepszenie efektywności gospodarowania i pokonania występujących barier rozwoju oraz zwiększenia konkurencyjności na rynku wytwarzanych produktów,
- dystrybucyjną - wpływającą na przewyciężenie niedoboru określonych zasobów poprzez redystrybucję bogactwa i dochodów,
- edukacyjną - wskazującą na potrzebę ciągłego dokształcania się celem łatwiejszego dostosowania się do istniejących warunków działania (np. poprzez szkolenia, doradztwo, system edukacji), (Wiatrak 2010).

Działalność gospodarczą warunkuje niezliczona ilość czynników. Podstawą działania instytucji jest tworzenie ram, w których firmy mogą funkcjonować. Dlatego rola samorządu lokalnego, który odpowiada za sprawność funkcjonowania administracji publicznej oraz wpływa na tworzenie pewnych standardów obsługi przedsiębiorców, jest szczególnie ważna. W procesie powstawania nowych przedsiębiorstw są potrzebne odpowiednie warunki tworzone m.in. przez otoczenie lokalne w tym działalność samorządu na poziomie gmin (Kamińska 2011).

Z punktu widzenia obszaru tematycznego niniejszej pracy, duże znaczenie ma również teoria lokalizacji, która uwzględnia wpływ położenia geograficznego (odległości) na aktywność gospodarczą. Teoria tłumaczy, jakie czynniki decydują o najlepszej lokalizacji działalności gospodarczej. Za twórcę tego podejścia uważa się J. H. von Thüнена. W nurcie teorii lokalizacji badania prowadzili również m.in.: W. Launhardt, M. Weber, W. Christaller, A. Lösch, W. Isard, F. Perroux, Andersson, G. Myrdal, E. von Böventne (Zajac 2014).

W niniejszej rozprawie teorie lokalizacji mają szczególne znaczenie, ponieważ pozwalają w dużej mierze wyjaśnić zróżnicowane tempo rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej oraz pośrednio ruchy migracyjne ludności. W warunkach gospodarki wolnorynkowej, podmioty gospodarcze dążą do wyboru miejsca w przestrzeni geograficznej posiadającego takie walory użytkowe, które będą najlepiej dopasowane do potrzeb związanych z prowadzoną działalnością. Zdaniem D. E. Anderssona osoby prowadzące działalność gospodarczą wybierają określone miejsce, mając świadomość, że lepsza lokalizacja pozwoli osiągnąć większe korzyści materialne. Co więcej, zyski i wartość kapitału podlegają zmianom w czasie również z powodu zmian w użytkowaniu gruntów. To wpływa na procesy urbanizacyjne i suburbanizacyjne oraz przyczynia się do alokacji czynników produkcji (Andersson 2005).

Duży wkład w rozwój teorii lokalizacji wniósł W. Christaller, który za centralny ośrodek pośredniczący w handlowej obsłudze społeczności uznał miasto. W kontekście tematu niniejszej dysertacji teoria ta ma również znaczenie, ponieważ zgodnie z jej założeniami, ośrodki wyższego rzędu obejmują oddziaływaniem większe obszary. Ponadto jest ogólną koncepcją wyjaśniającą prawidłowości w rozmieszczeniu jednostek osadniczych oraz organizacji przestrzeni ekonomiczno-osadniczej. W koncepcji zakłada się podział jednostek osadniczych na te, które pełnią funkcje centralne, czyli miejsc bez funkcji centralnych (tzw. miejsca niecentralne). Specyfika funkcji centralnej ośrodka polega na oferowaniu dóbr i usług dla ludności spoza miejsca centralnego. Ma to istotne znaczenie w kontekście powstawania nowych podmiotów gospodarczych, które sąsiadują lub są dobrze skomunikowane z takimi ośrodkami (Suliborski 2008).

Kontynuatorem wspomnianego wcześniej W. Launhardta był A. Weber. W swojej pracy z początku XX w. pt. *Teoria lokalizacji przemysłu* przedstawił mechanizm, w jakich sposób powinno się dokonać wyboru optymalnej lokalizacji przedsiębiorstwa przemysłowego. W swoim modelu uwzględnił szereg czynników przestrzennych mających na celu znalezienie optymalnej lokalizacji zakładu produkcyjnego przy minimalnym koszcie. A. Weber jako pierwszy badacz sformułował pojęcie czynnika lokalizacji. Swoją koncepcję stosował również do organizacji podmiotów usługowych (Budner 2004).

Kolejnym ekonomistą zajmującym się teorią lokalizacji przedsiębiorstw był A. Lösch. W swojej teorii oparł się na hipotezie dotyczącej przestrzennej zmienności cen zbytu. Za optymalne kryterium lokalizacji przyjął maksymalizację sprzedaży, a nie jak Weber minimalizację kosztów. Według A. Löscha, podmioty gospodarcze są lokalizowane jak najbliżej odpowiednio chłonnego rynku zbytu. Jego głównym założeniem była klasyczna krzywa popytu, która obrazuje zależność pomiędzy ceną a wielkością popytu. Wprowadził jednak jeszcze trzeci wymiar - odległość. Dzięki takiemu podejściu, uwzględniał jednocześnie koszty dystrybucji, obszar rynku oraz wielkość popytu. Zakładał, że lokalizacje różnych rodzajów działalności gospodarczej nie będą rozmieszczone równomiernie, a pozytywne efekty ekonomicznej specjalizacji i produkcji masowej wpływają na koncentrację przedsiębiorstw w danym regionie (Brdulak, Pawlak, Krysiuk, Zakrzewski 2014).

Istotny wkład w rozwój badań nad lokalizacją przedsiębiorstw miał A. Predöhl, który wprowadził teorię substytucji czynników produkcji. Jego zdaniem, każdy punkt w przestrzeni cechuje określony przydział czynników produkcji. Wyszedł z założenia, że

ceny czynników produkcji w przestrzeni są różne, zatem zmiana lokalizacji z jednego punktu do drugiego wiąże się z substytucją różnych czynników, zależnie od ich względnych cen. Warto nadmienić, że koncepcję tą rozbudował W. Isard, dodając substytucyjne ujęcie nakładów transportowych. Wskutek stale zachodzących przemian społeczno-gospodarczych lista czynników lokalizacyjnych nieustannie się powiększa. Zmianie podlega również ich siła oddziaływania (Wieloński 2004).

W literaturze przedmiotu występuje również tzw. reguła koherencji lokalizacyjnej, w myśl której „właściwa działalność powinna odbywać się na właściwym miejscu”. Oznacza to, że dla każdej działalności gospodarczej przyporządkowane jest określone miejsce w przestrzeni, w którym może być realizowana. Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie miejsca zapewnią danemu rodzajowi działalności wystarczająco dogodne warunki rozwoju. Patrząc z innej perspektywy - nie wszystkie rodzaje działalności mogą być realizowane w danym miejscu (Budner 2004). Jak słusznie zauważają M. Płaziak i A. I. Szymańska, poza klasycznymi czynnikami lokalizacji działalności gospodarczej, istnieje również szereg innych równie istotnych czynników lokalizacji, które są odpowiedzią na gwałtowne przemiany zachodzące w gospodarce (tzw. turbulentne otoczenie przedsiębiorstwa). Gama czynników lokalizacji, które przedsiębiorca powinien uwzględnić - podejmując decyzję o wyborze miejsca, w którym będzie prowadził działalność - uzależniona jest przede wszystkim od przedmiotu prowadzonej działalności gospodarczej (Płaziak, Szymańska 2014). Wyżej analizowane podejścia nasuwają jeden wspólny wniosek – każda potencjalna lokalizacja musi zaoferować przedsiębiorcom lepsze korzyści, niż mogliby uzyskać w innym miejscu.

Badacze reprezentujący nurt rozwoju lokalnego, zwracają uwagę na to, że działania prowadzące do koncentrowania się przedsiębiorstw zdolnych do wykorzystania potencjału danego miejsca w przestrzeni geograficznej są gwarantem trwałego i samodzielnego rozwoju otoczenia lokalnego (Typa 2016). Zdaniem A. Sztando (2013) *rozwój lokalny jest procesem wielowymiarowych zmian licznego zbioru różnorodnych elementów, które składają się na współczesne społeczeństwo, gospodarkę i środowisko, a także jeszcze liczniejszych powiązań między tymi elementami*. Przez badaczy tego nurtu, pojęcie rozwoju lokalnego rozumiane jest z jednej strony jako kreowanie obszaru związanego z powstawaniem nowych miejsc pracy, a z drugiej oznacza tworzenie najlepszych warunków życia w środowisku lokalnym (Parysek 1995). Rozwój lokalny to również harmonijne i systematyczne działanie władzy lokalnej, społeczności lokalnej

oraz innych podmiotów w celu wykreowania nowych i korekcie istniejących walorów użytkowych gminy (Brol 1998).

Przedstawione wyżej teorie i koncepcje stanowią obecnie ważny nurt w badaniach nad zagadnieniami społeczno-ekonomicznymi. Mają z jednej strony wyjaśnić przyczyny zróżnicowanego poziomu rozwoju gospodarczego regionów, a z drugiej pomóc w opracowaniu założeń polityki gospodarczej, która umożliwiłaby ograniczenie dysproporcji międzyregionalnych. Koncepcje posłużą wyjaśnianiu m.in. zróżnicowania obszarów wiejskich Polski Wschodniej pod względem poziomu przedsiębiorczości, bezrobocia, poziomu dochodów gminy z podatku PIT i CIT, poziomu dochodów mieszkańców, struktury własności i wielkości podmiotów gospodarczych, struktury branżowej przedsiębiorczości oraz ruchów migracyjnych.

2.2. Migracje ludności w świetle wybranych teorii ekonomii

Zróżnicowany poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów ma także istotny wpływ na procesy migracyjne, co z kolei związane jest z występowaniem zjawiska polegającego na wyrównywaniu się poziomu życia mieszkańców jak również poziomu cen na różnych terenach (Duszczyk 1999). Migracje, jako zjawisko charakteryzujące się złożonością i wieloaspektowością, stanowią istotny przedmiot badań i analiz badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki, dyscypliny i podejścia naukowe. W szczególności jej problematyką zajmują się: geografowie, demografowie, ekonomiści, socjologowie, psychologowie, historycy oraz politolodzy (Górny, Kaczmarczyk 2003). W związku z powyższym, wielość perspektyw badawczych sprzyja powstawaniu i rozwojowi także wielu różnych koncepcji teoretycznych, próbujących wyjaśnić procesy migracji.

W naukach ekonomicznych zagadnienia związane z migracją rozpatrywane są w mikro lub makroskali i w zależności od poziomu analizy, dotyczą jednostki lub całej gospodarki. W obu przypadkach teorie zakładają, że migrant podejmuje racjonalne decyzje w oparciu o dążenie do maksymalizacji zysku przy jednoczesnym uwzględnieniu kosztów ewentualnego przemieszczenia. Pozaekonomiczne koszty migracji, takie jak np. koszty społeczne czy psychologiczne z reguły nie są uwzględniane w teoriach ekonomicznych (Woods 1982).

Należy jednak nadmienić, że koncepcji migracyjnych powstałych na gruncie ekonomii pojawiło się najwięcej. Dlatego w teoriach migracji przyjmuje się, że podstawowym czynnikiem determinującym przepływy ludności z obszarów wiejskich jest istniejąca nierównowaga na rynku pracy oraz zasadnicza różnica w dochodach. W sytuacji spowolnienia gospodarczego, ten aspekt stanowi naturalny bodziec skłaniający mieszkańców takich terenów do wyjazdu w celach zarobkowych (Cymanow 2010).

Jedną z ważniejszych koncepcji, którą używa się przy wyjaśnianiu problemów związanych z procesami migracyjnymi, są prawidłowości sformułowane przez E. Ravensteina (1885). Dotyczą one wielkości migracji, zależności między migracją a odległością oraz selektywnością migracji. E. Ravenstein zauważył, że im ta różnica jest większa, tym silniejszy jest przepływ migracyjny. Jak twierdził, na wielkość migracji wpływają również wahania koniunkturalne - w okresach ożywienia i rozkwitu gospodarczego obszarów przyciągających (przeznaczenia) rosną dysproporcje między regionami. W momencie pojawienia się kryzysu gospodarczego, różnice te maleją, a wielkość migracji nie jest tak nasiloną, jak w okresie prosperity. Ponadto w swoich koncepcjach zwraca szczególną uwagę na selektywność migracji, która jego zdaniem wynika m.in. z większej skłonności do zmiany miejsca zamieszkania wśród osób młodych (wczesny wiek produkcyjny) oraz indywidualnych cech migrantów, takich jak operatywność, zaradność i kreatywność. Warto podkreślić, że podejście do problematyki migracyjnej zaproponowanej przez R. Ravensteina znacząco wpłynęło na charakter badań przyszłych naukowców. Na potrzeby niniejszej pracy, prawa Ravensteina zostaną wykorzystane, ponieważ najlepiej nadają się do analiz migracji wewnętrznych.

Kolejną istotną koncepcją jest teoria przeszkód pośrednich (*push-pull*) autorstwa E. Lee. Koncepcja ta jest uważana za przełomową i jedną z najważniejszych teorii wyjaśniających czynniki, które wpływają na podjęcie decyzji o migracji. Opiera się ona na założeniu, że wielkość przepływu migrantów to funkcja czynników wypychających (*push*) i przyciągających (*pull*). Czynniki te podzielone według różnych kategorii przedstawia tabela 2.1. W koncepcji próbuje się forsować tezę, że istnieją przeszkody pośrednie, które w zależności od sytuacji mogą mieć niewielkie albo kluczowe znaczenie często uniemożliwiając mobilność. Klasycznym przykładem teorii *push-pull* jest zróżnicowanie płac w miejscowości docelowej i miejscowości, z której pochodzi migrant (Kuciński 2004). W literaturze przyjmuje się, że migrantem jest osoba zmieniająca miejsce, w którym przebywa. Kryterium to uwzględnił również

E. Lee (1966), który uważał migrację za trwałą lub półtrwałą zmianę miejsca zamieszkania. Należy jednak zauważyć, że nie zdefiniował przy tym żadnych ograniczeń odnoszących się do odległości geograficznej czy charakteru przepływów.

Tabela 2.1. Czynniki migracyjne „wypychające” oraz „przyciągające”.

	Czynniki wypychające	Czynniki przyciągające
<i>Czynniki ekonomiczne i demograficzne</i>	<ul style="list-style-type: none"> • ubóstwo, • bezrobocie, • niskie płace, • wysoki przyrost naturalny, • brak podstawowej opieki medycznej, • braki w systemie edukacji 	<ul style="list-style-type: none"> • perspektywa wyższych zarobków, • perspektywa poprawy standardu życia, • rozwój osobisty lub zawodowy
<i>Czynniki polityczne</i>	<ul style="list-style-type: none"> • konflikty, niebezpieczeństwo, przemoc, • korupcja, • łamanie praw człowieka 	<ul style="list-style-type: none"> • poczucie bezpieczeństwa, • wolność polityczna
<i>Czynniki społeczne i kulturowe</i>	<ul style="list-style-type: none"> • dyskryminacja wynikająca ze względów etnicznych, religijnych 	<ul style="list-style-type: none"> • łączenie rodzin, • migracja do krajów przodków, • brak zjawiska dyskryminacji

Źródło: Mansoor A., Quillin B. (2007). Migration and Remittances, Ester Europe and the Former Soviet Union, The International Bank of Reconstruction and Development, Washington.

Wspomniany badacz rozwinął koncepcję sposobności pośrednich, która zakłada dodatnią korelację między intensywnością procesów migracyjnych a siłą przyciągania miejsca docelowego oraz brak zależności między intensywnością migracji a siłą sposobności pośrednich - im więcej znajduje się alternatywnych miejsc docelowych pomiędzy dwoma analizowanymi punktami, tym mniejszy jest przepływ ludności między nimi (Cabańska 2015).

We wspomnianej koncepcji wyróżnia się następujące czynniki migracji:

- związane z miejscem pochodzenia (czynniki wypychające – push factors),
- związane z miejscem przeznaczenia (czynniki przyciągające- pull factors),
- przeszkody pośrednie,
- czynniki osobiste.

Pierwsze dwie grupy wymienionych wyżej czynników mogą sprzyjać lub zniechęcać do danego miejsca. Decyzja o wyjeździe nie jest podejmowana na podstawie porównania czynników odnoszących się do obszaru, z którego się pochodzi i tych, dotyczących obszaru docelowego. Podkreśla się jednak, że każdy z tych czynników może być inaczej postrzegany przez różne osoby. Odbiór tych bodźców często jest ważniejszy od ich obiektywnego znaczenia. Dlatego też zauważa się, że decyzja o migracji nigdy nie jest podejmowana w sposób całkowicie racjonalny. Przyjmuje się, że miejsce pochodzenia migranta jest dobrze rozpoznane, natomiast miejsce docelowe już nie. Decyzja o wyjeździe jest podejmowana na podstawie niepełnych informacji. Dodatkowo musi wystąpić pewien bodziec, który przewycięży u każdej osoby pewne przywiązanie do miejsca zamieszkania. Ponadto trzeba przewyciężyć przeszkody pośrednie, które mogą mieć istotne znaczenia i skutkować uniemożliwieniem wyjazdu (Górny, Kaczmarczyk 2003). Do najważniejszych czynników powodujących migrację zalicza się niskie wynagrodzenie oraz bezrobocie. W omawianej teorii brak jest wyjaśnienia znaczenia ostatniej grupy czynników - osobowych. Koncepcja jest jednak często wykorzystywana w naukach ekonomicznych, ponieważ powody, dla których migrant decyduje się na zmianę miejsca zamieszkania, związane są z możliwościami lepszego zatrudnienia, wyższymi zarobkami i atrakcyjniejszymi warunkami pracy.

Do tych najważniejszych koncepcji zaliczana jest również tzw. teoria nowej ekonomii migracji. Tutaj również główną motywacją do wyjazdu są kwestie finansowe, lecz taka decyzja podejmowana jest przez grupę ludzi (najczęściej gospodarstwo domowe) a nie jak w poprzednich przez jednostkę. W teorii zakłada się, że celem migracji nie jest chęć uzyskania maksymalnych korzyści dochodowych lecz minimalizacja trudności materialnych w funkcjonowaniu rodziny. W myśl niniejszej teorii, migracja służy dywersyfikacji dochodów gospodarstwa domowego, a decyzje o wyjeździe w największym stopniu kształtowane są przez miejsce pochodzenia. O. Stark (1991) przyjmuje tezę, że wpływ na migrację ma postrzeganie swojego statusu społecznego i finansowego w porównaniu do innych osób danej grupy odniesienia. Nazwał to stanem relatywnej deprywacji. Sytuacja ta według autora może dotyczyć

zarówno jednostki jak i gospodarstwa domowego. W myśl omawianej teorii - im lepsza sytuacja danego gospodarstwa domowego w relacji do otoczenia, tym mniejsza skłonność do podjęcia decyzji o migracji. W świetle tej teorii przyjmuje się założenie, że największą motywacją do zmiany miejsca zamieszkania powinny wykazywać się społeczeństwa o dużym wewnętrznym zróżnicowaniu poziomu życia (Stark 1991). Warto dodać, że migracja według autorów koncepcji może być również uznawana za sposób przeciwdziałania ubóstwu; jako zachowanie racjonalne, którego celem jest wzrost zamożności jednostki lub rodziny. W wyniku procesów migracyjnych, zasoby pracy mogą być wykorzystywane na rynkach, gdzie występuje na nie zapotrzebowanie. Warto podkreślić, że w omawianej koncepcji wyraźnie zwraca się uwagę na złożoność ludzkich motywacji do zmiany miejsca zamieszkania.

Należy zauważyć, że omawiane we wcześniejszym podrozdziale teorie lokalizacji pośrednio można wykorzystać również do wytłumaczenia ruchów migracyjnych ludności. Osoby migrujące z obszarów wiejskich szukają możliwie najlepszej lokalizacji (miejsca zamieszkania) podobnie jak przedsiębiorcy celem uzyskania lepszych korzyści, sprowadzających się w tym przypadku do poprawy poziomu i jakości życia oraz realizacji ambicji zawodowych.

Pomimo negatywnego (z punktu widzenia rozwoju lokalnego) postrzegania odpływów migracyjnych, zjawisko to może przynosić efekty pozytywne. Przykładem może być "import" aktywów zarówno w postaci pieniężnej jak i w postaci nowych doświadczeń i umiejętności do obszarów wysyłających. Jednym z najważniejszych elementów zarządzania procesami migracyjnymi w skali lokalnej powinno być podnoszenie atrakcyjności obszarów, z których następuje odpływ ludności oraz zachęcanie ich do lokowania środków w miejscu, z którego wyjechali (Kłuba 2010). Należy zauważyć, że w sytuacji zainwestowania części tych środków, może to skutkować wzrostem aktywizacji gospodarczej oraz zaistnieniem pozytywnych zmian na lokalnym rynku pracy (Hirsfeld, Kaczmarczyk 1999).

Koncepcje opisane w niniejszym podrozdziale wpisują się w poruszany problem wzajemnych relacji migracji ludności i przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, ponieważ uzależniają wielkość migracji od stopnia zróżnicowania poziomu gospodarczego obszarów pochodzenia i przeznaczenia migrantów. Elementem wspólnym przedstawionych koncepcji jest założenie, że najważniejszą przyczyną ruchów migracyjnych jest aspekt ekonomiczny. Z przeglądu literatury przedmiotu wynika, że czynnik ten jest kluczowy z punktu widzenia

wyjaśniania zjawisk zachodzących na badanym obszarze. Z tego też powodu opisywane teorie będą pomocne w dokładniejszym wyjaśnieniu procesów peryferyzacji zachodzących na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

2.3. Znaczenie przedsiębiorczości w rozwoju obszarów wiejskich

Przyjmuje się, że w Polsce rozwój przedsiębiorczości począwszy od lat osiemdziesiątych XX w. przebiegał w kilku fazach. Pierwsza faza rozwoju przedsiębiorczości przypada na lata 1981 - 1988, druga na okres 1989 - 1992 (przez niektórych określana mianem eksplozji przedsiębiorczości) i trzecia na lata po 1993 (to tzw. faza samoregulacji rynkowej). Weryfikacja istniejących firm nastąpiła w efekcie popytu na rynkach globalnych i krajowych, silnej konkurencji na rynku międzynarodowym i krajowym, wzrostów standardów jakościowych oraz pewnego wpływu globalizacji jak również presji z budowaniem trwałej przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw (Łuczka 2007).

Warto zwrócić uwagę na fakt, że początkiem lat dziewięćdziesiątych XX w., postrzeganie przedsiębiorczości przez polskie społeczeństwo było mało klarowne. Pojawiały się opinie, w których podkreślano pozytywną rolę przedsiębiorcy w gospodarce jak również negatywne, w których osobę zakładającą i prowadzącą działalność gospodarczą postrzegano jako potencjalnego matacza i lawiranta (Bławat 2003). Z czasem opinie zmieniły się na bardziej pozytywne i zaczęto dostrzegać takie cechy przedsiębiorców jak: pracowitość, odwaga, gotowość do podjęcia ryzyka, determinacja w działaniu, zaradność czy osobiste predyspozycje (Rachwał 2019, Zaleśkiewicz 2004).

Według F. Bławata (2003), niezbyt przychylnie postrzeganie przedsiębiorców przez społeczeństwo na początku transformacji gospodarczej wiązało się ze spuścizną historyczną, ponieważ w I Rzeczypospolitej idea przedsiębiorczości nie cieszyła się dużym uznaniem społecznym. Przykładem może być fakt, że zajmowanie się handlem traktowano jako zajęcie niegodne szlachcica. Negatywny obraz przedsiębiorczości zwłaszcza na początku lat dziewięćdziesiątych należy również wiązać z pewnym "dziedzictwem" po PRL-u. Przed okresem transformacji gospodarczej w Polsce, utrwalano negatywny stosunek do prywatnej inicjatywy gospodarczej. W tym czasie w ramach krzewienia idei socjalizmu, obraz prywatnej przedsiębiorczości próbowano utożsamić z kapitalistycznym i imperialistycznym złem. Powszechna propaganda

ukazywała przedsiębiorców jako wyzyskiwaczy, którzy dążą wyłącznie do własnego zysku kosztem zarówno pracowników jak i klientów. Często osoby zakładające i prowadzące własną działalność gospodarczą były określane mianem tzw. "prywaciarzy" (określenie to miało wydźwięk pejoratywny), (Raport Polskiej Rady Biznesu 2016).

Ciemieźona przedsiębiorczość zaczęła się wyzwalać dopiero u schyłku PRL-u. Najważniejszym aktem prawnym, który był równocześnie bodźcem do zakładania pierwszych działalności gospodarczych, była uchwalona jeszcze w 1988 r. tzw. ustawa Wilczka, która wprowadzała do gospodarki zasadę: "wszystko, co nie jest zabronione, jest dozwolone". Wprowadzenie w życie zapisów tej ustawy wiązało się również ze zniesieniem większości ograniczeń dotyczących zakładania i prowadzenia prywatnych przedsiębiorstw. Społeczny odbiór przedsiębiorcy znacznie się poprawił zarówno wśród mieszkańców miast jak i obszarów wiejskich - zaczęto dostrzegać ich ważną rolę w tworzeniu nowych miejsc pracy.

Po przekształceniu gospodarki z centralnie-sterowanej na rynkową, znaczenie rolnictwa z upływem lat zaczęło maleć. Skutkowało to m.in. ujemnym saldem migracji z obszarów wiejskich, spadkiem dochodów w gospodarstwach rolnych, a tym samym również relatywnie obniżeniem poziomu i jakości życia. Procesy te wpłynęły na większe zainteresowanie zakładaniem przedsiębiorstw przez mieszkańców wsi. Wzrost znaczenia pozarolniczą działalnością gospodarczą był spowodowany również upadkiem po 1990 r. państwowych gospodarstw rolnych (PGR). Szukanie nowych źródeł dochodów wśród mieszkańców wsi wynikało też z konieczności finansowania potrzeb bytowych. Z tego też powodu każda forma pozarolniczej działalności gospodarczej może odgrywać ważną rolę w ograniczaniu niekorzystnych procesów zachodzących na terenach wiejskich, takich jak np.: ujemne saldo migracji, bezrobocie, pogarszająca się sytuacja finansowa rodzin rolniczych i spadek poziomu dochodów gminy z podatku PIT i CIT.

Transformacja gospodarcza była impulsem do podjęcia badań naukowych nad rozwojem przedsiębiorczości w Polsce. Zmiana struktury własnościowej podmiotów gospodarczych oraz struktury przedsiębiorczości skutkowały większym zainteresowaniem badawczym. Rozwój postaw przedsiębiorczych po 1989 roku traktuje się jako proces, który jest uzależniony zarówno od warunków zewnętrznych (określających możliwości i tempo rozwoju przedsiębiorczości) jak i wewnętrznych (predyspozycji psychofizycznych konkretnych osób, zakładających pozarolniczą działalność gospodarczą). W wielu pracach naukowych na temat przedsiębiorczości podkreśla się rolę przedsiębiorcy w procesie tworzenia i rozwoju działalności

gospodarczej. Uwypukla się również znaczenie społeczno-ekonomicznych i kulturowych uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości oraz ich wpływu na skalę oraz dynamikę tego zjawiska (Witek, Niedzielski 2012).

Omawiając zjawisko przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, należy zaznaczyć, że charakteryzują się one dużym zróżnicowaniem układów funkcjonalno-przestrzennych a ich stan ma duże znaczenie w kontekście możliwości gospodarowania oraz kierunków i dynamiki rozwoju społeczno-ekonomicznego. Obszary wiejskie cechuje:

- różny poziomu rozwoju pod względem społeczno-gospodarczym, który powiększa się pomimo prowadzonej polityki wyrównywania szans rozwojowych,
- szybki rozwój wokół największych miast,
- powiązanie tempa rozwoju z aktywnością władz samorządowych w zakresie korzystania z pozyskiwania dostępnych instrumentów pobudzania rozwoju (Heffner, Klemens 2012).

Opisywane zjawisko przedsiębiorczości we wszystkich jej postaciach przyczynia się do łagodzenia niekorzystnych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich. Z tego też powodu kreowanie przedsiębiorczości na tych terenach jest ważne, ponieważ finalnie przyczynia się do zwiększenia dochodów ludności wiejskiej i poprawy warunków bytowych. Pobudzanie tych procesów może odbywać się poprzez:

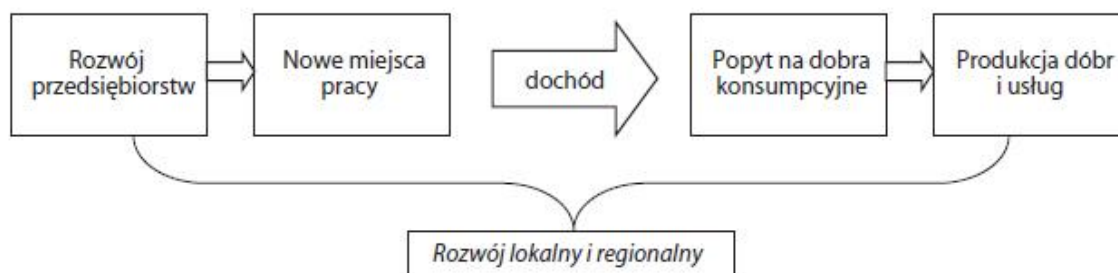
- zagospodarowanie produktów rolniczych,
- wykorzystanie zasobów mineralnych,
- wykorzystanie zasobów wytwórczych obszarów wiejskich, w tym również zasobów środowiska przyrodniczego i jego walorów krajobrazowych,
- infrastruktury obszarów wiejskich (Gutkowska 2009).

Rola przedsiębiorczości w rozwoju społeczno-gospodarczym jest wręcz kluczowa, ponieważ przyczynia się do zwiększania produkcji dóbr i usług oraz PKB (Jędrzejewski 2015). W zależności od jej rozmiarów i efektywności gospodarowania ma ogromne znaczenie także dla władz centralnych i samorządowych, ponieważ zasila je w fundusze (Szlachta 2018). Ponadto może skutkować ograniczeniem negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych, takich jak: niski poziom dochodów gospodarstw domowych, długotrwałe bezrobocie, uzależnienie od pomocy społecznej czy utrwalające się postawy roszczeniowe wobec państwa (Rakowska 2010).

Przedsiębiorczość pełni również istotną rolę w rozwoju regionalnym, który stymulowany jest poprzez:

- wykorzystywanie lokalnych i regionalnych zasobów; wiąże się to z łączeniem w odpowiednich proporcjach czynników produkcji przy ich racjonalnym i efektywnym zagospodarowaniu,
- dobrze prosperujące przedsiębiorstwa, które oprócz tworzenia nowych miejsc pracy dla mieszkańców, zachęcają do zakładania własnej działalności gospodarczej w podobnych branżach,
- fakt, że proces podejmowania decyzji przez przedsiębiorców związany jest z ponoszeniem ryzyka, jednak oczekiwany rezultat pozwoli zbudować przewagę konkurencyjną nad innymi firmami,
- kształtowanie elastyczności rynkowej przejawiającej się w postawie pozwalającej na szybkie reakcje w związku ze zmieniającym się popytem, co przyczynia się do pewnej stabilizacji rynku. Otwartość na innowacyjne rozwiązania w sferze zarządzania skutkuje zwiększeniem konkurencyjności. Finalnie działania i rozwiązania innowacyjne doprowadzają do pozytywnych zmian na terenie całego regionu (Glinka, Gudkova 2011).

Zdaniem T. Gruszeckiego (1994), przedsiębiorcze ożywienie gospodarcze jest empirycznie sprawdzalne i wyczuwalne. Ten sam autor zaznacza, że wzrostowi gospodarczemu zawsze towarzyszy przedsiębiorczość. Uznaje ją również za najbardziej pożądane zjawisko we współczesnej gospodarce rynkowej a nawet za główną siłę napędową. Należy jednak pamiętać, że zależności między przedsiębiorczością a rozwojem społeczno-gospodarczym na obszarach wiejskich występują z różną intensywnością i dotyczą różnorodnych płaszczyzn tego rozwoju. Nasilenie zjawiska przedsiębiorczości może ten rozwój stymulować i jednocześnie go podtrzymywać (Pawlewicz K., Pawlewicz A., Cieślak 2016). Aktywność społeczności lokalnych w zakresie zakładania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej zależy jednak od wielu czynników, wśród których ważną rolę odgrywają skuteczne instrumenty wsparcia (Bórawski, Dunn 2012). Znaczenie przedsiębiorczości w rozwoju społeczno-gospodarczym regionu obrazuje rycina 2.1.

Rycina 2.1. Powiązanie przedsiębiorczości z rozwojem lokalnym i regionalnym.

Źródło: Jędrzejewski L. (2015). *Przedsiębiorczość jako stymulator rozwoju regionalnego* [w:] *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace*, Nr 3, Warszawa.

Rozwój przedsiębiorczości pełni również istotną rolę ze społecznego punktu widzenia i może przejawiać się m.in. poprzez:

- rozwój gospodarczy i w konsekwencji wzrost poziomu i jakości życia,
- przeciwdziałanie bezrobociu i patologiom społecznym,
- innowacyjność - osoby zakładające i prowadzące działalność gospodarczą przyczyniają się do powstawania nowych rozwiązań technologicznych,
- krzewienie wiedzy o ekonomii, organizacji i zarządzaniu oraz o zasadach gospodarowania na forum społeczności lokalnych (Śliwiński 2000).

W literaturze przedmiotu, wielu autorów uważa, że rozwój regionów uzależniony jest właśnie od potencjału zlokalizowanych podmiotów gospodarczych. Badacze zwracają również uwagę na rolę, jaką w tym procesie odgrywiają przedsiębiorcy, którzy są liderami przemian dokonujących się zarówno w ich firmach jak również w całym regionie. Do elementów warunkujących rozwój społeczno-gospodarczy zalicza się: jakość obowiązującego systemu prawnego, wolność w zakładaniu działalności gospodarczej, politykę rządu i samorządów w kontekście rozwoju przedsiębiorczości (Siggel 2016). Oprócz wyżej wymienionych czynników, rozwój regionów zależy także m.in. od innowacyjnego zarządzania przez władze samorządowe oraz od tworzenia warunków rozwojowych dla lokalnych firm (głównie z sektora MŚP), (Grosse 2002). Podkreśla się również znaczenie przedsiębiorczości w budowaniu przewagi konkurencyjnej regionu. W rozwiniętych gospodarkach rynkowych zarówno podmioty gospodarcze jak również całe regiony konkurują między sobą o pozyskanie czynników rozwoju, które umożliwiają im stabilną i trwałą przewagę konkurencyjną.

Z przedsiębiorczością bardzo silnie powiązana jest innowacyjność, która odgrywa bardzo istotną rolę jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego. Celem

konkurencyjnych regionów jest właśnie tworzenie dobrych warunków do pobudzania innowacyjności i przedsiębiorczości, których konsekwencją jest zrównoważony rozwój gospodarczy (Makieła 2013). Podobnie sądzą również D. Valliere, R. Peterson (2009). Według tych teoretyków, przedsiębiorczość ma duże znaczenie, ponieważ oddziałuje na rozwój regionów poprzez efektywne wykorzystanie dostępnych zasobów, innowacyjne działania oraz rosnącą konkurencję. K. Brendzel-Skowera i A. Puto (2011) również zauważają, że przedsiębiorczość jest istotnym czynnikiem, który wpływa na konkurencyjność regionu i jego rozwój w wymiarze społeczno-gospodarczym. Zauważają jednak, że aby taki rozwój był możliwy, wymagane jest społeczne wsparcie dla polityki regionalnej. Wsparcie to wymaga budowania tożsamości regionalnej wśród przedsiębiorców i lokalnych społeczności. Ważne jest również tworzenie społeczeństwa obywatelskiego, które czuje odpowiedzialność za region, z którego pochodzi i zmusza samorządy do efektywniejszego zarządzania. Według autorek, na obraz przedsiębiorczości w danym regionie składają się zachowania oraz postawy władz publicznych, miejscowej społeczności i podmiotów gospodarczych, które oddziałują na siebie i są ze sobą wzajemnie powiązane. Wskazują, że w kontekście rozwoju przedsiębiorczości bardzo ważne jest poszukiwanie wzrostu zasobów, identyfikacja i tworzenie nowych potrzeb, przewidywanie przyszłych potrzeb oraz wykorzystywanie istniejących i potencjalnych możliwości gospodarczych danego regionu.

W wykorzystywaniu wspomnianych możliwości i potencjału społeczno-ekonomicznego danego regionu, istotne znaczenie mają programy Unii Europejskiej, wspierające rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. Skuteczność w pozyskiwaniu środków finansowych z tych właśnie źródeł może decydować w przyszłości o tempie rozwoju poszczególnych regionów. Zadaniem instytucji, które działają na rzecz rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, takich jak: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW), Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Centrum Doradztwa Rolniczego (CDR), jest nie tylko pośrednictwo w pozyskiwaniu wsparcia finansowego z UE czy doradztwo z zakresu księgowości i prawa, ale również umożliwienie uczestnictwa w szkoleniach oraz konferencjach z zakresu zakładania i prowadzenia działalności gospodarczej przyszłym przedsiębiorcom (Gabińska 2014).

W Unii Europejskiej od wielu lat uznaje się znaczenie przedsiębiorczości jako czynnika wpływającego na wzrost gospodarczy i różnicowanie gospodarki. Zielona

księga “Przedsiębiorczość w Europie” opublikowana w 2003 r. oraz przyjęty w następnym roku „Plan działania: europejski program na rzecz przedsiębiorczości” są podstawą polityki rozwoju przedsiębiorczości w Unii Europejskiej. Warto nadmienić, że przedsiębiorczość była również kluczowym elementem unijnej strategii „Europa 2020” (Przeгляд Obszarów Wiejskich...2012).

Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich jest ważny również w kontekście nadal istniejącego zjawiska bezrobocia ukrytego. Występuje ono w szczególności wśród małych gospodarstw, głównie prowadzonych przez osoby starsze i o niższym wykształceniu (Wiest 2016). Należy zauważyć, że jest to istotny potencjał do zagospodarowania przez różne formy pozarolniczej działalności gospodarczej. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich obejmujący swoim zasięgiem osoby, które dotychczas pracowały wyłącznie w sektorze rolniczym, jest znacznie trudniejszy niż w obszarach zurbanizowanych (Gabińska 2014).

Jakie znaczenie ma przedsiębiorczość w podnoszeniu poziomu życia może świadczyć rozkład stopy ubóstwa relatywnego oraz wskaźnika przedsiębiorczości. Wartości tego wskaźnika przedstawiają się jako odwrotność poziomu stopy ubóstwa relatywnego (Klasik 2006).

Poziom przedsiębiorczości na badanym obszarze Polski Wschodniej jest niższy niż w pozostałych regionach Polski. Spowodowane jest to specyfiką branżową i niższą niż średnia w kraju produktywnością poszczególnych działów gospodarki. Ponadto w opisywanym makroregionie występuje stosunkowo wysokie zaangażowanie zasobów pracy w rolnictwie, którego wydajność pracy jest niska. Wynika ona ze słabego wyposażenia Polski Wschodniej w kluczowe aktywa takie jak: jakość zasobów pracy, infrastruktura oraz potencjał technologiczny i innowacyjny (Jabłońska, Dziuba, Hurak 2018).

Według danych Eurostatu (2020) Polska Wschodnia pod względem PKB per capita w Unii Europejskiej jest na podobnym poziomie rozwoju gospodarczego jak większość obszaru Węgier, Słowacji, Rumunii i Bułgarii. Najbiedniejsze regiony Unii Europejskiej znajdują się w Bułgarii i Rumunii. Lubelszczyzna plasuje się dopiero na miejscu 232 na 241 regionów uwzględnionych w rankingu PKB na mieszkańca. Pozostałe województwa Polski Wschodniej są nieznacznie wyżej i zajmują odpowiednio: warmińsko-mazurskie (229 miejsce), świętokrzyskie (227 miejsce), podkarpackie (224 miejsce) i podlaskie (220 miejsce), (Eurostat dane za rok 2018).

Jednymi z najważniejszych problemów Polski Wschodniej są: ograniczona zdolność do poprawy struktury gospodarki, mała atrakcyjność dla inwestorów oraz migracja utrzymująca się od wielu lat, która doprowadziła do zmniejszenia populacji w tym regionie (Czudec, Kata, Wosiek 2019).

W związku z powyższym, pobudzanie i wspieranie przedsiębiorczości na tych obszarach jest bez wątpienia jedną z najważniejszych recept na poprawę sytuacji społeczno-ekonomicznej (również ze względu na fakt zmniejszania się znaczenia rolnictwa w strukturze dochodów mieszkańców wsi). Pozarolnicza działalność gospodarcza pozwala na złagodzenie najważniejszych problemów wsi, jakimi są bezrobocie i ujemne saldo migracji ludności jak również przyczynia się w ten sposób do ograniczenia zjawiska wykluczenia społeczno-ekonomicznego. Wspieranie przedsiębiorczości ze środków pochodzących z budżetu państwa powinno w szczególności dotyczyć obszarów wiejskich odległych od dużych miast (takich jak np. stolice województw), które ze względu na swoje peryferyjne położenie nie mają możliwości korzystania z siły dyfuzji aktywności ekonomicznej i dochodów generowanych przez duże ośrodki miejskie.

Jak zauważa wielu badaczy, przedsiębiorczość jest ważna a nawet konieczna dla zdynamizowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Polski Wschodniej, ponieważ przyczynia się m.in. do: rozwoju wielofunkcyjności tych terenów, niwelowania bierności zawodowej, zmiany świadomości ludności wiejskiej czy też wzrostu poczucia wartości i niezależności ekonomicznej. Skutkuje również lepszym wykorzystaniem endogenicznych czynników rozwoju lokalnego i regionalnego (Medeleanu, Ignat 2014). Tworzenie warunków do rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich jest tym ważniejsze, że ośrodki miejskie Polski Wschodniej nie mają wystarczająco dużych możliwości oddziaływania na rozwój przedsiębiorczości w regionie (Baran, Kubejko-Polańska 2016).

Należy dodać, że fundusze strukturalne Unii Europejskiej, które miały przyczynić się do wyrównywania międzyregionalnych dysproporcji rozwojowych nie dały satysfakcjonujących rezultatów. Dlatego też powinno się wprowadzić zmiany w strukturze wykorzystania środków unijnych, zwiększając nakłady właśnie na przedsiębiorczość, która odgrywa istotną rolę w pożądanym procesie konwergencji (Czudec, Kata, Wosiek 2019).

Wzrost znaczenia przedsiębiorczości na obszarach wiejskich sprawia, że staje się ona czynnikiem stabilizującym i poprawiającym sytuację materialną mieszkańców

obszarów wiejskich a także może skutecznie ograniczać odpływ ludności z terenów Polski Wschodniej.

2.4. Znaczenie migracji ludności w rozwoju obszarów wiejskich

Migracje ludności odgrywają znaczącą rolę w kształtowaniu struktury i dynamiki ludności danego obszaru. Wpływają na gęstość zaludnienia, liczbę ludności, strukturę według wieku oraz płci, które w konsekwencji determinują kolejne procesy ludnościowe, takie jak przyrost naturalny czy ilość zawieranych małżeństw. Zjawisko migracji nabiera bardzo ważnego znaczenia w obszarach charakteryzujących się niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego (Szałtys 2017).

Zjawisko migracji jest jednym z najważniejszych wyzwań nie tylko dla Polski, ale również dla Europy. Wiąże się ono z rozwojem gospodarczym a przede wszystkim z postępującą globalizacją w sferze kulturowej, obyczajowej oraz poszerzającymi się obszarami ubóstwa (International Migration...2016).

Włączenie tzw. nowych państw do Unii Europejskiej w 2004 r. i 2007 r. skutkowało zarówno otwarciem dla nich europejskich granic, jak również nie pozostawało bez wpływu na zmiany dokonujące się na ich wewnętrznych rynkach pracy. Oszacowanie tego, jak mocno akcesja do UE wpłynęła na poziom bezrobocia i zatrudnienia w tych krajach, nie jest jednak proste (Homoncik, Pujer, Wolańska 2017).

Według raportu Europejskiego Komitetu Regionów w 2017 r. ponad 576 tys. Polaków mieszkało po studiach w innych krajach UE. W liczbach bezwzględnych to najwięcej ze wszystkich państw członkowskich. Od wielu lat najpopularniejszymi kierunkami migracji wśród młodych osób (15-34 lat) są Wielka Brytania i Niemcy. Jednym z najważniejszych negatywnych skutków migracji jest zjawisko drenażu mózgów, którym w szczególnie dotknięta jest Polska. Odpływ dobrze wykształconej kadry oraz specjalistów wysokiej klasy do podejmowania pracy w krajach bardziej uprzemysłowionych jest dla słabiej rozwiniętych krajów i regionów ogromną stratą. Konsekwencją są m.in.: ograniczona zdolność do podejmowania działań innowacyjnych i przyjęcia bardziej zaawansowanej technologii, niedobory kadrowe, zmniejszenie wpływów z podatków, zmniejszenie konsumpcji, mniejsza produktywność i rozwój przedsiębiorstw oraz mniejsza dynamika wzrostu gospodarczego państw i regionów. Obszary, do których przybywają takie zasoby ludzkie, zyskują m.in.: przewagę

konkurencyjną, większy potencjał innowacyjny, wzrost konsumpcji i popytu na usługi takie jak budownictwo mieszkaniowe, wzrost gospodarczy oraz szereg innych korzyści społeczno-ekonomicznych (European Committee of the Regions 2018).

Wysoka zdolność do przyciągania i utrzymania osób przedsiębiorczych i dobrze wykształconych ma istotne znaczenie dla osiągnięcia przez krajowy sektor MŚP znaczącego udziału we wzroście wydajności i zatrudnienia poprzez zakładanie nowych pozarolniczych działalności gospodarczych, a zwłaszcza tych, które charakteryzują się innowacyjnością. Wraz z usunięciem wspomnianych barier w swobodzie przemieszczania się, Polska, a w szczególności obszary peryferyjne, doświadczyły odpływu zasobów ludzkich również tych o niskich kwalifikacjach. Polscy pracownicy poza granicami kraju wykonują pracę najczęściej w takich branżach jak: budownictwo, gastronomia i hotelarstwo oraz prace sezonowe w rolnictwie (OECD Studies...2012).

Według A. Rosnera (2014), znaczenie migracji zagranicznych jest jednak bardzo trudne do oszacowania, ponieważ dane na ich temat są albo mało wiarygodne, albo pochodzą z szacunków na podstawie danych pośrednich. Z kolei jeśli chodzi o migracje wewnętrzne, to właśnie one odgrywają główną rolę w zmianie rozkładu przestrzennego ludności wiejskiej. Szacuje się, że właśnie to stanowi czynnik odpowiedzialny z ok. 70 - 80% obserwowanych procesów jego zmian.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że migracje wewnętrzne podejmowane są w Polsce w większości przez grupę ludności w wieku od 20 do 29 lat. Należy to wiązać z pewnym etapem w życiu, w którym następuje koniec cyklu edukacyjnego, a rozpoczyna okres samodzielności ekonomicznej i zakładania własnej rodziny. W tym miejscu należy wspomnieć, że młode osoby, w przeciwieństwie do starszych, nie posiadają jeszcze tak mocnych i trwałych przyzwyczajeń oraz więzi rodzinnych, przez co nie mają takich ograniczeń w mobilności (Kuśmider 2019).

Odpływ osób z tej grupy wiekowej i brak pozarolniczych działalności gospodarczych przyczynia się w efekcie do osłabienia potencjału ekonomicznego obszarów wiejskich i wpływa na pogłębianie procesu peryferyzacji tych terenów. Nasilenie procesów migracyjnych spowodowane jest również ograniczoną zdolnością finansowania przez lokalną administrację najważniejszych usług publicznych takich jak: edukacja i ochrona zdrowia, które są wynikiem wąskiej bazy podatkowej monofunkcyjnych obszarów peryferyjnych (podatek rolny nie kompensuje braku wpływów podatkowych od podmiotów gospodarczych). W tym miejscu warto zwrócić uwagę na fakt, że zjawisko to nie dotyka gmin cechujących się przewagą funkcji

turystycznych lub znajdujących się w bliskim sąsiedztwie miast i aglomeracji miejskich (w tym także byłych miast wojewódzkich). Obszary te charakteryzują się odmienną strukturą lokalnej gospodarki, w której funkcja rolnicza z dobrym skutkiem zastępowana jest przez działalności pozarolnicze, co istotnie przekłada się na ograniczenie zjawiska wykluczenia i marginalizacji społeczno-gospodarczej (Nurzyńska 2016).

W Polsce migracje wewnętrzne często odbywają się pomiędzy sąsiadującymi ze sobą województwami. Proces ten może wynikać z sytuacji na regionalnym rynku pracy oraz w pewnym stopniu również z warunków bytowania (Wilk, Pietrzak 2013). Z badań prowadzonych nad zjawiskiem migracji ze wsi do miast wynika, że mają one charakter trwały (Bański 2010). Należy jednak zauważyć, że obecnie przepływy ludności między wsią a miastem nieco zmaląły. Najprawdopodobniej jest to związane z mniejszą dyscypliną meldunkową oraz tym, że migracje z obszarów wiejskich do miast równoważone są przepływami ludności z miast do suburbiów. Te z kolei przekształcają się w osiedla mieszkaniowe dla osób pracujących w mieście. Tendencje do dalszego wyludniania się wykazują tereny wiejskie położone w dalekiej odległości od ośrodków miejskich.

Przyjmuje się, że jednymi z najważniejszych motywów migracji z obszarów wiejskich jest chęć uzyskania atrakcyjnego zatrudnienia oraz lepszych warunków życia. Te dwa powody odpowiadają w największym stopniu za postępujący proces depopulacji na obszarach wiejskich, przyczyniając się w konsekwencji do powstania obszarów problemowych (peryferyjnych). Procesy te dodatkowo potęgują negatywne zjawiska demograficzne i przyczyniają się również do deformacji struktury zatrudnienia, osłabiając tym samym aktywność ekonomiczną ludności na obszarach wyludniających się (Musiał 2009, Stanny 2013). Z takim podejściem polemizuje J. Bański (2010), który uważa, że migracji wewnętrznych nie należy oceniać negatywnie, lecz zadbać o to, by ograniczyć selektywną migrację, która dotyczy osób aktywniejszych i lepiej wykształconych.

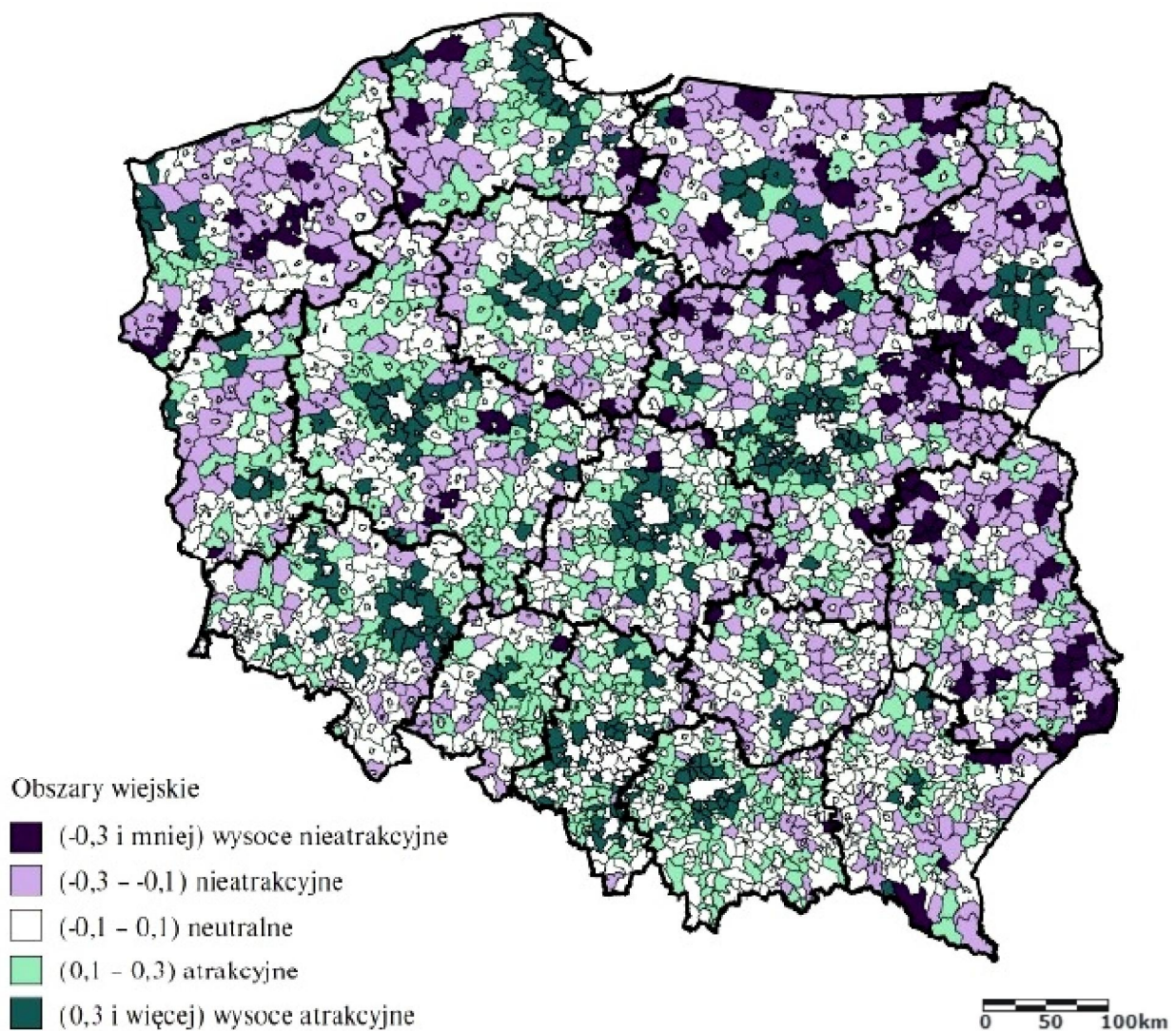
Z migracjami wewnętrznymi w dużym stopniu wiążą się również migracje wahadłowe, które polegają na przemieszczaniu się w celu codziennego dojazdu np. do pracy lub szkoły zlokalizowanej w innej miejscowości. Osoby, których to zjawisko dotyczy, poświęcają na dojazd przeciętnie 57 minut (Leszczyńska, Nowak, Reński, Rokicki, Stronkowski, Szczepocka 2009).

Jak wynika z analiz Monitoringu Rozwoju Obszarów Wiejskich (Stanny, Rosner, Komorowski 2018) liczba mieszkańców wsi zajmujących się wyłącznie

rolnictwem jest coraz mniejsza, a to z kolei sprawia, że zaznacza się wyraźna zmiana obrazu wsi w całym kraju. Jak zauważają autorzy opracowania, kluczowe znaczenie mają tutaj właśnie migracje wewnętrzne.

Należy jednak zauważyć, że skala migracji ludności z obszarów wiejskich może się różnić w zależności od regionu. Z badań przeprowadzonych przez A. Rosnera (2014) wynika, że ludność osiedlona na tzw. Ziemiach Odzyskanych jest bardziej mobilna niż ludność zamieszkująca tzw. Ziemie Dawne. Kolejną prawidłowością wielokrotnie potwierdzoną jest ta, że osoby z wyższym wykształceniem są bardziej mobilne niż osoby nieposiadające takiego wykształcenia. Większą skłonność do migracji wykazują również osoby (w podobnej grupie wiekowej), które wcześniej zmieniały miejsce zamieszkania od tych, które mieszkają w tym samym miejscu od urodzenia (Rosner 2014).

Zróznicowanie procesów migracyjnych na obszarach wiejskich widoczne jest również w zależności od ich lokalizacji względem głównych ośrodków miejskich. Na terenie całego kraju następuje zacieranie się wyraźnej granicy między miastem a przylegającymi do niego miejscowościami wiejskimi. Obserwuje się wyraźne procesy suburbanizacyjne polegające na odpływie ludności z miast do obszarów sąsiadujących w poszukiwaniu lepszych warunków do bardziej komfortowego trybu życia. Nieuchronnie prowadzi to do zmiany użytkowania ziemi na takich terenach, większej gęstości zabudowy, zwiększenia liczby pozarolniczych podmiotów gospodarczych działających w branży handlowej, usługowej i produkcyjnej oraz rozprzestrzeniania się miejskiego stylu życia (Domański 2006). Obszary wiejskie zlokalizowane w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich odznaczają się na tle innych większą dynamiką wielofunkcyjnego rozwoju i tworzą wraz z nim relatywnie spójną przestrzeń. Warto zauważyć, że podobna prawidłowość dotyczy również miast średniej wielkości a w szczególności tych, które utraciły status miast wojewódzkich w wyniku reformy administracyjnej z 1 stycznia 1999 r. Procesy te zachodzą jednak na mniejszą skalę niż w przypadku dużych ośrodków miejskich (Rosner 2014).

Rycina 2.2. Atrakcyjność migracyjna obszarów wiejskich dla migracji wewnętrznych.

Źródło: Rosner A. (2014). Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi [w:] Wieś i Rolnictwo, Nr 1 (162), Warszawa.

Napływ ludności z miasta na obszary podmiejskie powoduje, że w rezultacie tracą na tym obszary położone najbardziej peryferyjnie. Mechanizm ten wzmacniany jest dodatkowo przez migracje wewnątrzwiejskie. Polegają one na migracji osób z obszarów wiejskich położonych z dala od dużych ośrodków miejskich bezpośrednio na tereny wiejskie sąsiadujące z takimi miastami. Zakłada się, że migracje wewnętrzne są znacznie istotniejszym czynnikiem zmian przestrzennych zaludnienia wsi niż ruch naturalny ludności (Rosner 2016).

Jaki wpływ mają wyżej opisywane migracje wewnętrzne na zmiany zaludnienia obszarów wiejskich najlepiej pokazuje wskaźnik atrakcyjności migracyjnej. Analizując rycinę 2.2 można dojść do wniosku, że wyjątkowo nieatrakcyjnym miejscem

do zamieszkania są obszary wiejskie położone w dalekiej odległości od ośrodków miejskich. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w północnej i wschodniej części kraju. Należy podkreślić, że wysoka nieatrakcyjność migracyjna tych terenów oznacza, że obszary te charakteryzują się dużym ubytkiem osób młodych, dobrze wykształconych i przedsiębiorczych (Musiał 2009). Warto zauważyć także, że te obszary w większym stopniu dotknięte są odpływem kobiet niż mężczyzn. Bardzo wyraźnie świadczą o tym niskie wartości wskaźnika feminizacji na tych obszarach (Stanny, Rosner, Komorowski 2018). Konsekwencją takich procesów demograficznych jest problem określany w literaturze jako “brak żon dla rolników”. Jest on bardzo wyraźnie widoczny w najbiedniejszych obszarach określanych jako popegeerowskie. Procesy związane z większym odpływem z obszarów wiejskich kobiet niż mężczyzn wynikają nie tylko z chęci poszukiwania pracy, ale również z potrzeby realizacji aspiracji życiowych, której nie mogą zaspokoić w miejscowościach zamieszkałych głównie przez osoby starsze, słabo wykształcone i często niechętne wobec wprowadzanych innowacji (Stanny, Rosner, Komorowski 2018). Mając na uwadze istnienie takich mechanizmów, można dojść do wniosku, że na obszarach wiejskich znacznie trudniej jest zapobiegać problemom postępującego procesu starzenia się społeczeństw. Z punktu widzenia struktury demograficznej sprzyjają one pogłębianiu się problemów z reprodukcją populacji na tych terenach.

W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że motywy ekonomiczne, chęć poszukiwania dobrze płatnego i atrakcyjnego zatrudnienia oraz lepszych warunków życia w największym stopniu przyczyniają się do depopulacji obszarów peryferyjnych (określanych również jako problemowe). Procesy te oddziałują bezpośrednio na poziom przedsiębiorczości, stopę bezrobocia, wpływy podatkowe do budżetu gmin, przyczyniając się w efekcie do osłabienia rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich (Stanny 2013).

Jak wynika z powyższych analiz teoretycznych, odpływy migracyjne postrzegane są najczęściej jako zjawisko niepożądane z punktu widzenia rozwoju obszarów wiejskich. Jedną z najważniejszych konsekwencji migracji w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich jest niedostatek lokalnych elit, ich niska jakość oraz niechęć do otwartej dyskusji na temat przyczyn peryferyjności (Nurzyńska 2016, Ziolo, Rachwał 2019). Uniemożliwia to często przygotowanie skutecznej polityki gospodarczej, która miałaby na celu zahamowanie procesu peryferyzacji.

Warto jednak zwrócić uwagę, że nawet pomimo wielu negatywnych skutków migracji z obszarów wiejskich, procesy te mogą przynosić pozytywne skutki. Te występują wówczas, kiedy migranci powracają do miejsc, z których wyjechali. Zdobyte doświadczenia, umiejętności oraz zarobione środki mogą być zagospodarowane na lokalnym rynku pracy, a nawet przyczynić się do podjęcia decyzji o założeniu własnej działalności gospodarczej (Cymanow 2016). Z literatury przedmiotu wynika również, że poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich jest silnie powiązany z procesami migracyjnymi. Problematyka związana z odpływem ludności wiejskiej jest niezwykle aktualna i ważna dla poznania uwarunkowań rozwojowych Polski Wschodniej. Procesy związane z migracją skutkują nie tylko zmianą zaludnienia i struktury demograficznej ludności wiejskiej, ale rzutują również na rynek pracy oraz stanowią zagrożenie dla trwałości lokalnych tradycji. Konsekwencją ich jest również zmniejszenie zapotrzebowania na szereg dóbr i usług konsumpcyjnych, co z kolei przekładać się może na potencjalną atrakcyjność inwestycyjną (lub jej brak) na konkretnym obszarze wiejskim. Procesy te mają także ogromne znaczenie w kontekście zakładania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej na terenach wiejskich. Efektem tych złożonych zjawisk może być pogłębienie istniejących już problemów obszarów peryferyjnych takich jak: bezrobocie, niski poziom dochodów gminy z podatku PIT i CIT, niskie dochody mieszkańców oraz niekorzystna struktura przedsiębiorczości. Zachodzi więc konieczność ich badania w celu sformułowania wniosków oraz rekomendacji dla opracowania skuteczniejszych metod przeciwdziałania negatywnym skutkom migracji ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej.

2.5. Teoretyczne aspekty wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji ludności w kontekście rozwoju obszarów wiejskich

Wyżej opisywane teorie i koncepcje rozwojowe, zgodnie z przewidywaniami ich twórców, miały na celu dostarczyć odpowiednich narzędzi, które przyczyniłyby się do skracania dystansu rozwojowego krajów i regionów słabiej rozwiniętych. Złożoność mechanizmów i problemów powoduje, że teorie są niekiedy bardzo zróżnicowane. Pomimo opisywanych różnic, posiadają jednak elementy wspólne. Każda z nich w sposób pośredni lub bezpośredni poszukuje odpowiedzi na pytanie o siłę sprawczą

procesów przyczyniających się do podnoszenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i poziomu życia ludności. Do wspólnych cech charakteryzowanych w niniejszym rozdziale teorii rozwoju należy zaliczyć także głębokie przekonanie autorów o konieczności wypracowania nowszych i opartych na przesłankach racjonalnych zasad rozwoju lokalnego i regionalnego. Szczególną uwagę poświęcają oni kwestii znaczenia społeczności lokalnych w kontekście takich zjawisk jak m.in. przedsiębiorczość czy migracje ludności oraz na wewnętrzne źródła rozwoju na obszarach wiejskich. W świetle przytaczanych teorii istotną rolę w rozwoju odgrywa również jakość miejscowego kapitału ludzkiego oraz konieczność podjęcia działań mających na celu zahamowanie negatywnych (z punktu widzenia obszarów wiejskich) trendów migracyjnych w celu zatrzymania wykształconych i przedsiębiorczych młodych ludzi. Ponadto, autorzy koncepcji akcentują rolę, jaką odgrywa lokalizacja obszarów wiejskich względem dużych ośrodków miejskich w kontekście skali ruchów migracyjnych i związanej z nimi przedsiębiorczości mieszkańców. Wskazują również na rolę władz samorządowych, które poprzez swoje decyzje oddziałują na jakość życia mieszkańców poprzez zapewnienie odpowiedniej infrastruktury, która ma wpływ na skalę procesów migracyjnych jak również na stymulowanie poziomu przedsiębiorczości (Musiał 2006).

Analizując problem wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji ludności w kontekście dostępnej literatury można stwierdzić, że jest on wypadkową długiego procesu zmian, które kształtują się pod wpływem determinant społecznych, kulturowych, przyrodniczych oraz ekonomicznych. Dlatego też jedną z ważniejszych teorii, które dobrze tłumaczą te złożone mechanizmy jest model okrężnej i kumulatywnej przyczynowości G. Myrdala - jego zaletą jest to, że opiera się on na praktycznych przesłankach wynikających z obserwacji. Teoria okrężnej i kumulatywnej przyczynowości pokazuje również, że zmiana jednej wielkości powoduje zmianę innej. Ponadto, zmiany te dokonują się w tym samym kierunku, a na zasadzie sprzężeń zwrotnych następuje wzmocnienie wzajemnych interakcji i uruchomienie kumulatywnej przyczynowości. W konsekwencji zmiany pozytywne mają tendencje do kumulowania się w procesie rozwoju, natomiast zmiany negatywne pobudzają proces recesji, dlatego dystans między ośrodkami wzrostu a peryferiami stale się nasila. Teoria tłumaczy również odpływ ludności oraz kapitału z terenów słabiej rozwiniętych do regionów relatywnie dobrze rozwiniętych oraz wyższego poziomu przedsiębiorczości w ośrodkach wzrostu i jego najbliższych okolicach a niskiego na obszarach peryferyjnie położonych

względem nich. Zakłada się, że czynniki produkcji takie jak praca i kapitał w sposób naturalny przepływają do miejsc o najkorzystniejszych warunkach do prowadzenia działalności gospodarczej. Według tej koncepcji, zróżnicowanie rozwoju w przestrzeni zależy od procesów "rozprzestrzeniania" - odśrodkowych, progresywnych oraz "wymywania" - dośrodkowych, regresywnych. G. Myrdal zwraca również uwagę, że miejsca, w które raz zainwestowano, mają stosunkowo większą szansę na rozwój gospodarczy.

Ten sam ekonomista propagował również koncepcję "błędnego koła", która również bardzo dobrze wpisuje się w problematykę wzajemnych relacji migracji i przedsiębiorczości. Ta z kolei zakłada, że zróżnicowanie regionalne rozwoju społeczno-gospodarczego pogłębia się z czasem i jest spowodowane kumulowaniem się i wzajemnym oddziaływaniem przyczyn historyczno-kulturowych, politycznych i ekonomicznych. W ten sposób regiony lepiej rozwinięte rozwijają się jeszcze szybciej, natomiast biedne pogrążają się w stagnacji gospodarczej (Myrdal 1957).

Badania nad przedsiębiorczością pokazują, że zachodzą wzajemne relacje między specyfiką środowiska lokalnego a procesem zakładania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej. Przykładem może być fakt, że im większa liczba przedsiębiorstw, tym większe wpływy podatkowe do budżetu gminy i odwrotnie - większa ilość środków własnych gminy tym większa możliwość prowadzenia polityki gospodarczej, która sprzyja zakładaniu nowych podmiotów gospodarczych. Podobne dwukierunkowe interakcje zaobserwowano również między rynkiem pracy a przedsiębiorczością (Wosiek, Czudec 2019).

Zestawiając podobieństwa podanych koncepcji można stwierdzić, że cechuje je względna komplementarność, zwrócenie uwagi na spójne i harmonijne wykorzystanie zasobów miejscowych oraz pewna zbieżność wielu działań proponowanych np. w kwestii przedsiębiorczości i migracji ludności.

Mimo bogatego dorobku naukowego przedstawionych teorii należy stwierdzić, że nie zawsze modele teoretyczne dają wyczerpujące odpowiedzi na pytania dotyczące zróżnicowania społeczno-gospodarczego regionów. Złożoność problematyki związanej z relacją przedsiębiorczości i migracji ludności powoduje, że istnieją pewne luki badawcze oraz wady przedstawionych wyżej koncepcji. Są to:

- zbyt duża koncentracja na sprawach lokalnych a zbyt mała na powiązaniach ponadlokalnych, regionalnych,

- brak podkreślenia odrębności funkcjonalnej obszarów zlokalizowanych w strefie podmiejskiej (np. rezydencjalnej) od typowych obszarów wiejskich, w których dominuje produkcja rolnicza,
- słabe zaakcentowane kwestii techniczno-technologicznych oraz infrastrukturalnych,
- przypisywanie zbyt dużego znaczenia doświadczeń zagranicznych oraz ich mechaniczne przenoszenie na grunt Polski, pomijając niekiedy uwarunkowania takie jak: znaczenie tradycji, obyczajów, przyzwyczajzeń, religijności, etniczności,
- niedostateczne zwracanie uwagi na czynniki historyczne,
- pomijanie mentalności mieszkańców obszarów wiejskich w procesie podejmowania decyzji o migracji i zakładaniu pozarolniczej działalności gospodarczej,
- odgórne założenie, że osoby podejmujące działalność gospodarczą lub decyzje dotyczące migracji kierują się racjonalnością (*homo oeconomicus*).
Tymczasem ekonomia behawioralna, neurobiologia i psychologia dostarczają wielu dowodów, że w rzeczywistości proces decyzyjny człowieka przebiega inaczej i często nacechowany jest emocjami i różnymi pokusami. Ograniczony jest również trudnym dostępem do wiarygodnych informacji, uprzedzeniami oraz występowaniem błędów poznawczych. Bardzo ważną rolę w podejmowaniu decyzji odgrywają heurystyki jako praktyczne metody postępowania, oparte w dużej mierze na intuicyjnej ocenie rzeczywistości. Są one jednak często zawodne, niedające gwarancji uzyskania oczekiwanych albo optymalnych wyników (Nosal 1990, Polowczyk 2009, Redziak 2013, Młodinow 2016, Cialdini 2017),
- próba "na siłę" zmiany funkcji i charakteru obszarów wiejskich,
- brak interdyscyplinarnego podejścia do problemu migracji i przedsiębiorczości.
Jak konstatuje S. Müller (2016), dyskusje na temat przedsiębiorczości toczą się jedynie w obrębie dyscyplin takich jak ekonomia, socjologia i geografia ekonomiczna. Debata między nimi w zasadzie nie występuje.

Należy zauważyć, że koncepcje rozwoju nadal nie tłumaczą wielu aspektów związanych ze wzajemną relacją przedsiębiorczości i migracji ludności oraz jej skutków ekonomicznych, o których pisano w poprzednim rozdziale. Przykładem problemu,

którego wystarczająco dobrze nie zbadano, jest relatywnie duża przedsiębiorczość przy jednoczesnym ujemnym saldzie migracji. Podobnie dotyczy to sytuacji, w której na tym samym obszarze współwystępuje zjawisko relatywnie niskiego poziomu przedsiębiorczości i dodatniego salda migracji. Z przedstawionych wyżej koncepcji teoretycznych wynika natomiast, że wysoki poziom przedsiębiorczości wiąże się z dodatnim saldem migracji. (Fritsch, Mueller 2004, Heffner 2012, Rosner 2014, Stanny 2013, Ziolo, Rachwał 2019, Ilnicki 2020, Czudec, Zając 2021).

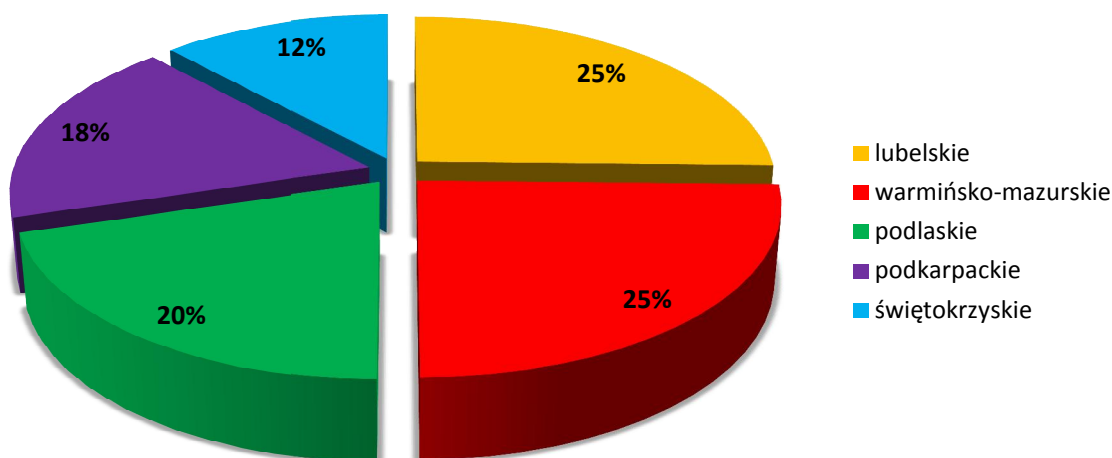
Należy zauważyć, że problem wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji ludności oraz skutków ekonomicznych tego zjawiska występuje w literaturze stosunkowo rzadko - zwłaszcza w kontekście obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Wiele jest natomiast publikacji, gdzie problematykę migracji i przedsiębiorczości analizuje się oddzielnie. Z przeglądu literatury przedmiotu wynika również, że nie ma jednej koncepcji czy też teorii, która w sposób kompleksowy wyjaśniałaby zależności między zjawiskiem przedsiębiorczości a migracjami ludności. Dlatego też badania nad tą relacją powinny być prowadzone także na różnych płaszczyznach badawczych.

Podsumowując należy stwierdzić, że przedstawione wyżej luki badawcze wymagają uzupełnienia, aby dokładniej zrozumieć mechanizmy postępującej polaryzacji regionalnej oraz wypracować bardziej skuteczne środki zaradcze w ramach polityki gospodarczej, celem ograniczenia negatywnych skutków ekonomicznych tego zjawiska na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

3. Charakterystyka Polski Wschodniej z perspektywy uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości i procesów migracyjnych

3.1. Położenie geograficzne i warunki przyrodnicze

Polska Wschodnia i wchodzące w jej skład pięć województw: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, zajmuje powierzchnię 99 045 km² co stanowi prawie jedną trzecią powierzchni kraju (31,6%). Udział obszarów wiejskich (gminy wiejskie i miejsko-wiejskie) w powierzchni ogółem Polski Wschodniej wynosi 97,5%. Największym województwem, pod względem udziału w ogóle powierzchni obszarów wiejskich Polski Wschodniej, jest województwo lubelskie (stanowi 25,3% badanego regionu). Pozostałe województwa stanowią: warmińsko-mazurskie 24,7%, podlaskie 20,4% podkarpackie 17,8% i świętokrzyskie 11,8% (wykres.3.1).

Wykres 3.1. Udział powierzchni województw w ogólnej powierzchni Polski Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Ze wszystkich pięciu aż cztery są województwami przygranicznymi. Graniczą z: Rosją (obwód kaliningradzki), Litwą, Białorusią, Ukrainą i Słowacją. Wschodnia granica województw: podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego jest zarazem wschodnią granicą

Unii Europejskiej. Położenie to wskazuje na peryferyjność tego regionu względem centrów rozwojowych Polski i Unii Europejskiej, a biorąc pod uwagę również uwarunkowania geopolityczne, stwarza to w efekcie duże ograniczenia w rozwoju (Płoszaj 2013). W dodatku po drugiej stronie granicy znajdują się obszary, które cechują się jeszcze słabszym rozwojem społeczno-gospodarczym. Należy jednak zauważyć, że mimo to Rosja, Białoruś oraz Ukraina są ważnymi partnerami gospodarczymi dla podmiotów gospodarczych z Polski Wschodniej, zwłaszcza tych, które zlokalizowane są bezpośrednio przy granicy (Krok, Smętkowski red. 2006, Komornicki, Miszczuk 2011).

Z punktu widzenia podziału fizycznogeograficznego, teren objęty badaniem położony jest na obszarze 14 podprovincji. Swoim zasięgiem obejmuje (od północy): Pobrzeża PołudniowoBałtyckie, Pobrzeże Wschodniobałtyckie, Pojezierza PołudniowoBałtyckie, Pojezierza Wschodniobałtyckie, Wysoczyzny Podlasko-Białoruskie, Niziny Środkowopolskie, Polesie, Wyżynę Małopolską, Wyżynę Lubelsko-Lwowską, Wyżynę Wołyńsko-Podolską, Północne Podkarpacie, Wschodnie Podkarpacie, Zewnętrzne Karpaty Zachodnie oraz Beskidy Wschodnie (na południu).

Na rozwój społeczno-gospodarczy regionów, a co za tym idzie również na rozwój przedsiębiorczości oraz ruch migracyjny ludności, oprócz położenia geograficznego oddziałuje także szereg elementów środowiska przyrodniczego takich jak: żyzność gleby, stosunki wodne, klimat, rzeźba terenu, surowce naturalne oraz roślinność. Czynniki te stanowią obiektywną podstawę rozwoju obszarów wiejskich nie tylko w zakresie działalności rolniczej, ale również pozarolniczej, co przekłada się również na skalę migracji. W przeszłości wpływ wspomnianych elementów środowiska na gospodarkę człowieka był znaczący. Warunki naturalne dyktowały kierunek a nawet warunkowały działalność gospodarczą człowieka. W publikacjach ekonomicznych wspomniane zasoby naturalne obok gruntów uprawnych, położenia geograficznego a także walorów krajobrazowych są jednym z tzw. czynników wzrostu gospodarczego (czynników produkcji). Warto w tym miejscu dodać, że kategoria zasobów naturalnych jest najczęściej używana jako "zapas" (skarb), w momencie, kiedy chce się wyrazić ich wielkość w ujęciu liczbowym. Zasoby w znaczeniu użytkowym (wartości użytkowej) są z kolei nazywane warunkami przyrodniczymi (Górka 2014).

Znaczenie uwarunkowań przyrodniczych w rozwoju gospodarczym jest niezaprzeczalne. Problemem jest jednak sukcesywne zużywanie zasobów naturalnych, co

w konsekwencji prowadzi nieuchronnie do ich zmniejszania się - dotyczy to w szczególności zasobów nieodnawialnych. Konieczne jest zatem racjonalne wykorzystanie tych zasobów (w myśl opisywanej w pracy koncepcji zrównoważonego rozwoju), które pozwoliłoby nie tylko na ich zachowanie, lecz także na korzystanie z ich walorów mających charakter rekreacyjny, estetyczny, ekologiczny jak również psychologiczny. Takie działania pozwalają z jednej strony na zachowanie równowagi ekologicznej, a z drugiej na odpowiedzialne prowadzenie kompleksowego rachunku ekonomicznego (Łuszczuk 2010). W tym kontekście wykorzystanie warunków przyrodniczych w rozumieniu walorów krajobrazowych nabiera szczególnego znaczenia - zwłaszcza na tych terenach, które są słabiej rozwinięte przemysłowo. Dlatego też dla wzmocnienia pozycji konkurencyjnej takich regionów ważne jest właściwe wykorzystanie czynników endogenicznych. Regionem, który charakteryzuje się takimi właśnie cechami jest Polska Wschodnia. Należy zaznaczyć, że wyróżnia się on wyjątkową jakością środowiska przyrodniczego względem innych obszarów kraju. Z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości największym atutem omawianego regionu są właśnie walory przyrodnicze i krajobrazowe, które cechują się dużym potencjałem turystycznym. Należy zaznaczyć, że badany obszar jest wyraźnie zróżnicowany pod tym względem (Surówka 2011).

Północ analizowanego terenu, obejmują obszary polodowcowe z charakterystyczną rzeźbą młodoglacjalną (moreny, sandry) i jeziorami. Podłoże stanowią głównie osady lodowcowe i wodnolodowcowe. Razem z klimatem determinują występowanie charakterystycznych gatunków borealnych roślin takich jak np. świerk. Występują tutaj gleby należące przeważnie do brunatnoziemów. Na terenach przeważa gospodarka rolniczo-hodowlana, natomiast na jeziorach rybacka. Na obszarze Podlasia występują bardzo rozległe obszary bagienne, które w dużej części objęte są ochroną w ramach Biebrzańskiego Parku Narodowego. Ze względu na stosunkowo niskiej jakości gleby, dużą ilość eratyków i głazów narzutowych oraz klimat o cechach kontynentalnych rozwinął się tutaj chów bydła. W części centralnej badanego obszaru występują podłoża lessowe i kredowe Wyżyny Lubelskiej i Rostocza. W porównaniu z północną częścią Polski Wschodniej tereny te odznaczają się znacznie urodzajniejszymi glebami. Występują tu rędziny i nalessowe brunatnoziemy, które sprzyjają rozwojowi rolnictwa. Biorąc pod uwagę gleby, agroklimat, stosunki wodne i ukształtowanie terenu są tutaj najdogodniejsze warunki przyrodnicze do rozwoju rolnictwa w całej Polsce Wschodniej.

Na obszarze przygranicznym (w granicach Polski, Białorusi i Ukrainy), występują płaskie równiny denudacyjne i wodno-akumulacyjne, wysoczyzny polodowcowe oraz obszary z formami krasu powierzchniowego. Ze względu na takie uwarunkowania geologiczne i geomorfologiczne tereny te nie należą do korzystnych z punktu widzenia rozwoju rolnictwa. Obszar województwa świętokrzyskiego, wchodzący w skład Polski Wschodniej, leży na terenie podprowincji Wyżyny Małopolskiej. Jest to najbardziej zróżnicowana geologicznie część Polski Wschodniej. Ze względu na obecność m.in. iłów, piaskowców, margli kredowych, gipsów oraz wapieni mogły się tutaj rozwijać cementownie oraz zakłady wapiennicze (Kondracki 2000).

Południowa część Polski Wschodniej to Kotlina Sandomierska, pogórza Karpackie i Karpaty. W obrębie kotliny można wyróżnić równiny piaszczyste i wysoczyzny. Obszar ten jest pokryty osadami morskimi z okresu miocenu. Przeważają tutaj gleby bielcowe oraz brunatnoziemy. Cechą charakterystyczną tego obszaru jest występowanie dużych kompleksów leśnych takich jak: Lasy Janowskie, Puszcza Solska czy Lasy Sieniawskie. Największą lesistość w badanym regionie (i jedną z największych w kraju) ma województwo podkarpackie (blisko 39%), natomiast najmniejszą lubelskie (23%).

Najbardziej na południe wysunięte obszary Polski Wschodniej to Karpaty. Zbudowane są z piaskowców, zlepieńców i łupków, które określane są w literaturze geograficznej mianem fliszu. W tym regionie występuje klimatyczno-roślinna piętrowość. W porównaniu z innymi częściami Polski Wschodniej znajdują się tutaj różne gatunki drzew, a tym który dominuje jest buk (Bochiński, Zawadzki 1999).

Rozwój rolnictwa w dużej mierze zależy od wyżej opisywanych warunków naturalnych. Część terenów Polski Wschodniej posiada zasoby naturalne, które przyczyniły się do powstania przedsiębiorstw przemysłowych. Badany obszar można podzielić na dwie części: północną, która ma bardzo ubogie zasoby oraz centralną i południową z bogatym występowaniem surowców mineralnych. Do najważniejszych należą: węgiel kamienny (Zagłębie Lubelskie), siarka (Zagłębie Tarnobrzeskie), ropa naftowa i gaz ziemny (Zagłębie Krośnieńsko-Jasielskie) oraz wapienie, margle, dolomity, kreda oraz gipsy na Kielecczyźnie (Swenson 2000). Stąd w województwie podkarpackim i świętokrzyskim tereny przemysłowe posiadają najwyższy odsetek w ogóle powierzchni użytkowania ziemi (tabela 3.1).

Tabela 3.1. Struktura użytkowania ziemi według województw w 2019 r.

Województwa	Użytki rolne [%]	Lasy [%]	Grunty rolne - nieużytki [%]	Grunty pod wodami [%]	Tereny mieszkaniowe [%]	Tereny przemysłowe [%]	Pozostała powierzchnia [%]
lubelskie	70,5	23,3	0,9	0,8	0,5	0,2	3,9
podkarpackie	54,0	38,7	0,6	1,2	1,0	0,3	4,3
podlaskie	60,3	31,4	2,7	1,4	0,4	0,1	3,7
świętokrzyskie	64,7	28,8	0,7	0,7	0,8	0,3	3,9
warmińsko-mazurskie	54,4	32,4	2,8	5,7	0,6	0,2	3,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Biorąc pod uwagę dogodne uwarunkowania naturalne, obszarem który charakteryzuje się największym udziałem użytków rolnych (70,5%) w ogóle powierzchni wszystkich form użytkowania ziemi jest województwo lubelskie. Pod tym względem najmniejszy udział w powierzchni ma województwo podkarpackie (54,0%) i warmińsko-mazurskie (54,4%). W pierwszym przypadku jest to spowodowane urozmaiconą rzeźbą terenu i dużymi przewyższeniami (zwłaszcza na południu) jak również wspomnianą wysoką lesistością tego terenu. W drugim przypadku jest to spowodowane stosunkowo dużym udziałem gruntów pod wodami oraz lesistością.

Przedstawione wyżej przestrzenne zróżnicowanie warunków przyrodniczych Polski Wschodniej wywiera wpływ na rozmieszczenie i rodzaj działalności gospodarczej. Warunki te ze względu na swoją skalę mogą przyczyniać się do rozwoju albo ten rozwój ograniczać. Pomimo postępu technologicznego rozwój działalności zwłaszcza w zakresie produkcji rolnej uzależniony jest od uwarunkowań przyrodniczych (Ślusarz 2005).

Wielu badaczy zwraca uwagę, że w rozwoju obszarów wiejskich, oprócz uwarunkowań fizyczno-geograficznych istotną rolę odgrywają również cechy trudno mierzalne takie jak: walory krajobrazowe, czyste powietrze, wartość zdrowotna lokalnego klimatu, wartość rekreacyjna oraz wartość estetyczna krajobrazu (Górka 1995).

Z punktu widzenia rozwoju obszarów wiejskich w zakresie podwyższenia poziomu przedsiębiorczości oraz zahamowania odpływu migracyjnego wspomniane wyżej cechy mogą tworzyć dodatkowy potencjał rozwojowy analizowanego obszaru. Za główne walory przyrodnicze badanego obszaru można uznać urozmaiconą rzeźbę terenu, różnorodne krajobrazy oraz bogatą faunę i florę.

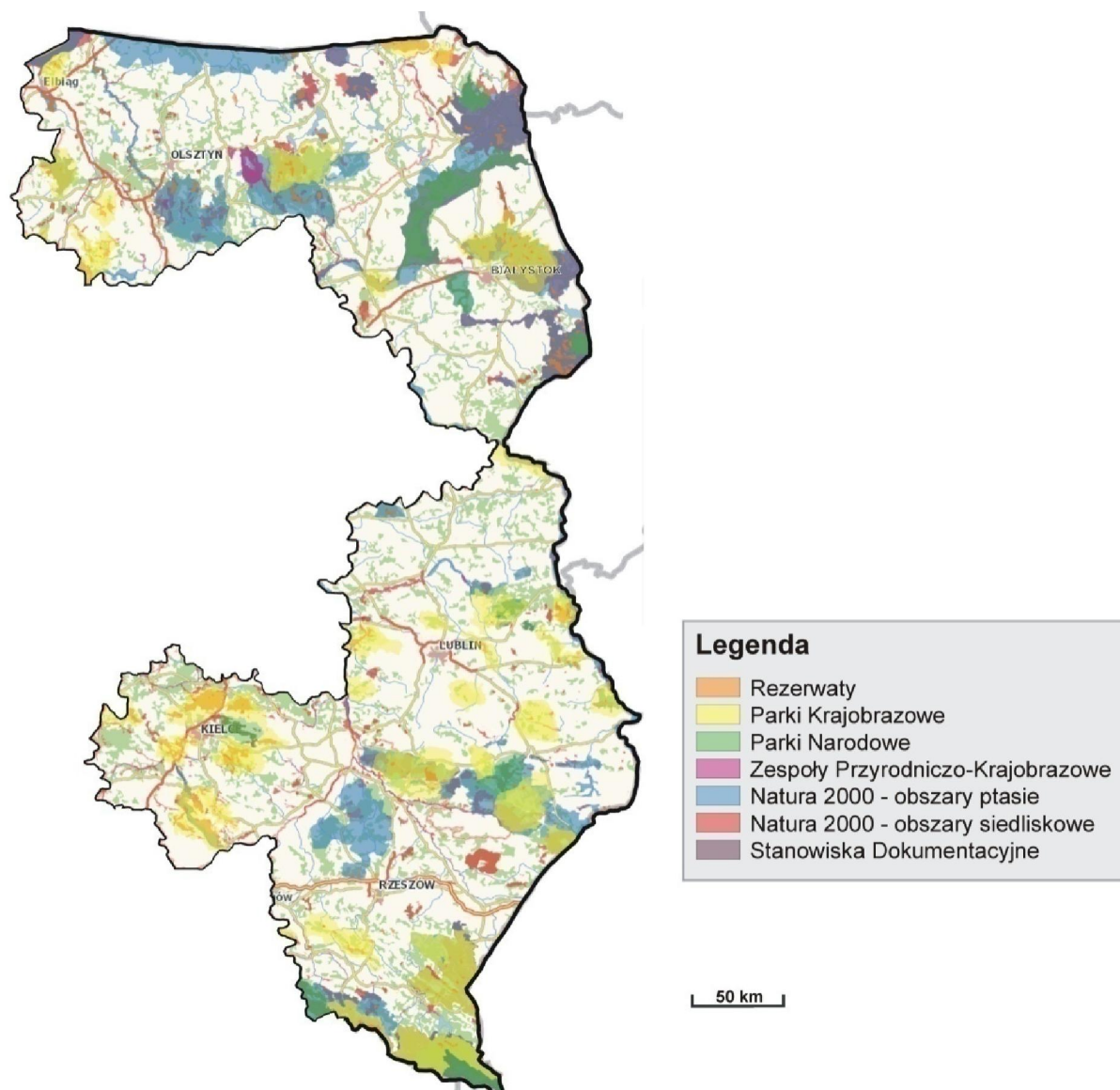
Tabela. 3.2. Powierzchnia i struktura obszarów objętych różnymi formami ochrony w 2019 r.

Wyszczególnienie	Powierzchnia objęta ochroną w [ha]	Struktura [%]
parki narodowe	164779,66	4,14
rezerваты przyrody	83720,96	2,10
parki krajobrazowe	881860,12	22,14
obszary chronionego krajobrazu	2808895,17	70,51
użytki ekologiczne	18587,05	0,47
zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	25861,36	0,65
ogółem powierzchnia objęta ochroną	3983704,32	100,00
<i>udział obszarów chronionych w powierzchni Polski Wschodniej [%]</i>		40,22
<i>udział obszarów chronionych w powierzchni Polski [%]</i>		32,30

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Najlepszym potwierdzeniem wysokich walorów środowiska przyrodniczego Polski Wschodniej jest stosunkowo duża powierzchnia objęta różnymi formami ochrony przyrody przekraczająca 40% powierzchni całej Polski Wschodniej (tabela 3.2). Dla porównania, udział obszarów chronionych w powierzchni kraju jest wyraźnie mniejszy i wynosi 32%. Na badanym obszarze występuje aż 9 Parków Narodowych: Wigierski, Biebrzański, Narwiański, Białowieski, Poleski, Świętokrzyski, Roztoczański, Magurski i Bieszczadzki.

Występowanie tak wielu form ochrony przyrody (wybrane z nich przedstawiono na rycinie 3.1) daje niewątpliwie duże możliwości rozwoju przedsiębiorczości związanej z branżą turystyczną na obszarach wiejskich Polski Wschodniej i może być jednym z czynników ograniczających odpływ ludności z tych obszarów. Należy jednak pamiętać, że zwiększanie powierzchni terenów objętych ochroną, może również wiązać się z ograniczeniem rozwoju innych pozarolniczych form działalności gospodarczej i pośrednio wpływać na ujemne saldo migracji z tych terenów. Dlatego tworzenie nowych i wykorzystanie istniejących obszarów chronionych powinno być działaniem przemyślanym, bazującym na współpracy odpowiednich instytucji, samorządu lokalnego i społeczeństwa danego obszaru.

Rycina 3.1. Wybrane formy ochrony przyrody w Polsce Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie GEOSERWISU Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, <https://www.geoserwis.gdos.gov.pl/mapy/> [dostęp: 16.10.2021].

Na ten problem zwraca uwagę również D. Zajac (2020), który wskazuje, że na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, a szczególnie tych cennych przyrodniczo, istnieją trudności z pogodzeniem potrzeby rozwoju społeczno-gospodarczego i konieczności ochrony środowiska przyrodniczego a także krajobrazu wiejskiego oraz dziedzictwa kulturowego wsi. Mimo to w swoich badaniach udowadnia, że grupa gmin, która charakteryzuje się wysokim udziałem obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem, wyróżnia się lepszą koniunkturą w rozwoju przedsiębiorczości. Można zatem stwierdzić, że wartość

i potencjał walorów krajobrazowych i przyrodniczych rekompensuje a nawet przewyższa bariery wynikające z zaistnienia omawianego problemu.

W kontekście wyżej wymienianych atutów krajobrazowych Polski Wschodniej władze samorządowe powinny wspierać promocję usług oraz produktów regionalnych i lokalnych, dbając przy tym o elementy środowiska przyrodniczego. Przykładem wykorzystania lokalnych atutów przyrodniczych jest rozwój przedsiębiorczości turystycznej i agroturystycznej oraz przedsiębiorstw przetwórstwa rolno-spożywczego na terenach o wyspecjalizowanej produkcji rolniczej (Bański 2016).

Do ważnych czynników rozwoju lokalnego badanego obszaru należy również zaliczyć takie elementy środowiska przyrodniczego jak: wody mineralne (większość z nich jest butelkowana i dystrybuowana oraz wykorzystywana w lecznictwie sanatoryjnym), wody powierzchniowe (rzeki i jeziora które stanowią ważny walor turystyczny szczególnie północnej części Polski Wschodniej), warunki klimatyczne (wykorzystywane np. w lecznictwie uzdrowiskowym), struktura bonitacyjna gleb (udział gleb zaliczanych do klas I-III jest największy w województwie lubelskim) oraz tereny leśne, które oprócz źródła pozyskiwania drewna i owoców runa leśnego są miejscem wypoczynku, rekreacji a także edukacji (Balińska 2015).

Jak wskazuje wiele publikacji na temat Polski Wschodniej, region ten charakteryzuje się niską konkurencyjnością i innowacyjnością. Dlatego celem poprawy dynamiki rozwoju przedsiębiorczości i zahamowania negatywnych procesów migracyjnych należy m.in. właściwie wykorzystać endogeniczne czynniki tego obszaru. Jednym ze sposobów jest podniesienie atrakcyjności turystycznej Polski Wschodniej poprzez odpowiednie wypromowanie obszarów chronionych oraz innych ciekawych miejsc oraz form rekreacji i wypoczynku, które mogłyby przyczynić się do wzmocnienia pozycji regionu na rynku usług turystycznych. Warto podkreślić, że to rozwój branży turystycznej a w szczególności jej alternatywnych form, może stymulować pożądany rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich Polski Wschodniej.

3.2. Historyczne i społeczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości

Oprócz uwarunkowań przyrodniczych i tych związanych z położeniem geograficznym, istotne znaczenie w rozwoju przedsiębiorczości na obszarze Polski Wschodniej mają również historia i kultura regionu oraz cechy społeczności lokalnej. Poznanie tych właśnie czynników pozwala na lepsze zrozumienie mechanizmów rozwoju przedsiębiorczości, przyczyn stagnacji gospodarczej jak również potencjału, który jest obecny w wartościach i przekonaniach ludzi. Dlatego też zidentyfikowanie niesprzyjających determinant kulturowych mogących ograniczać pozytywne zmiany społeczno-gospodarcze regionu jest istotne - szczególnie w kontekście pobudzania przedsiębiorczości. Należy zauważyć, że w literaturze związanej z kulturowymi uwarunkowaniami przedsiębiorczości stawiana jest nawet teza, że *"rozwój przedsiębiorczości i związany z nim rozwój gospodarczy nie jest możliwy bez odpowiedniego fundamentu kulturowego"* (Glinka 2008).

Laureat Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii D. C. North (1990) jest jednym z najbardziej znanych badaczy, który w swoich pracach pokazał związki między sferą społeczną a gospodarką. Szczególne znaczenie przypisywał historycznie ukształtowanym instytucjom społecznym, które według niego stanowią układ nieformalnych norm. Mają one wpływać na rozwój gospodarczy państw i regionów poprzez definiowanie ram działania oraz możliwości wyborów dokonywanych przez uczestników życia gospodarczego. W efekcie przyczyniają się do redukcji niepewności, regulują społeczne relacje a także wpływają na koszty transakcyjne. Jak zauważa D. C. North to właśnie instytucje społeczne mające niesformalizowany charakter przyczyniają się do tego, że te same uregulowania formalne będą w odmienny sposób funkcjonowały w różnych kulturach. Według tego samego badacza opisywane instytucje są kształtowane w procesach historycznych w wyniku których tworzą się tzw. ścieżki zależności. Poszukiwanie przyczyn sukcesów lub porażek gospodarczych danego państwa lub regionu w historii postuluje również D. Landes (2000). Według niego, współczesny poziom rozwoju gospodarczego w tym również przedsiębiorczości można wyjaśnić procesami, które zachodziły w przeszłości i ukształtowały kulturę w poszczególnych regionach. A. S. Thomas i S. L. Mueller (2000) także podkreślają

znaczenie kulturowego kontekstu przedsiębiorczości. Uważają, że jest ona zjawiskiem zakorzenionym w kulturze.

Należy zauważyć, że obecnie coraz więcej badaczy postrzega zjawisko przedsiębiorczości z perspektywy społecznej i kulturowej. Wpływ kultury na zachowania przedsiębiorcze zauważali już na gruncie ekonomii J. Schumpeter, socjologii - M. Weber i psychologii - D. McClelland. M. Weber sformułował tezę o wpływie religii na rozwój działalności gospodarczej. Badacz odnosił się w swoich pracach głównie do osób wyznania protestanckiego, które według niego miały być bardziej skłonne do oszczędzania i pomnażania kapitału. Jako dowód popierający głoszone przez niego tezy przytoczył historyczne analizy związane z mentalnością i aktywnością zawodową ludności różnych wyznań. Używany w literaturze zajmującej się psychologicznymi uwarunkowaniami zachowań przedsiębiorczych zwrot "protestancka etyka pracy" odnosi się do zbioru przekonań ukierunkowanych na osiągnięcie zbawienia poprzez ciężką pracę. D. McClelland stwierdził w swoich pracach, że kluczowym czynnikiem kształtującym rozwój przedsiębiorczości i w konsekwencji rozwój gospodarczy państw jest motywacja poszczególnych jednostek (Turek 2011). Jak podkreślają badacze, pomimo transformacji oraz zmian instytucjonalnych, mentalność w Polsce nadal nie sprzyja tworzeniu dobrobytu.

Próbie ukazania i uporządkowania wiedzy dotyczącej uwarunkowań kulturowych przedsiębiorczości podjęli J. C. Hayton, G. George i S. A. Zahra. Efektem ich prac było opracowanie czterech wymiarów zależności:

- związek kultury narodowej z cechami przedsiębiorców,
- międzykulturowe różnice między przedsiębiorcami i nie-przedsiębiorcami,
- kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości korporacyjnej,
- związek kultury i przedsiębiorczości na poziomie narodowym i lokalnym (Hayton, George, Zahra 2002).

Jak zauważają w swoich pracach B. Glinka i D. Turek, pomimo zmian instytucjonalnych, ustrojowych a także mentalnych, kultura nadal nie tworzy dobrego środowiska dla innowacyjnych i przedsiębiorczych aktywności a w efekcie także do rozwoju gospodarczego regionów i tworzenia dobrobytu społecznego. Uwarunkowania kulturowe rozwoju przedsiębiorczości w Polsce są bardzo trudne do analizowania, gdyż kultura, postawy i wartości społeczne kształtowane są od pokoleń. W II połowie

XX w. poddawane były bardzo istotnym przemianom, co sprawia, że opis tych uwarunkowań może być niespójny. D. Turek próbuje podkreślić znaczenie norm i wartości Polaków dla rozwoju przedsiębiorczości w kraju. Z badań przeprowadzonych przez CBOS z 2010 r. wynika, że dominującymi wartościami są kolejno: zdrowie, szczęście rodzinne, uczciwość, szacunek innych ludzi, praca zawodowa, wolność głoszenia poglądów, wykształcenie, wiara, demokracja, kontakt z kulturą, dobrobyt oraz życie pełne przygód i wrażeń (Glinka 2008), (Turek 2011).

Z prac S. Beugelsdijka i N. Noorderhavena wynika, że dla przedsiębiorczości ma znaczenie nie tyle kultura narodowa rozumiana jako całość wierzeń, przekonań czy wartości, ile postawy i wartości ludzi zamieszkujących określony region. Z badań przeprowadzonych w 54 regionach Europy wynika, że istnieje istotny związek między postawami ludzi zamieszkującymi dany region geograficzny a podejmowaniem przez nich działalności gospodarczej i rozwojem tego regionu (Beugelsdijk, Noorderhaven 2004).

Oprócz czynników kulturowych i środowiskowych, które wpływają na zachowania przedsiębiorcze człowieka i jego motywacje, istotną rolę ogrywiają potrzeby i dążenia do ich zaspokajania. Według psychologów humanistycznych źródłem motywacji człowieka są jego wewnętrzne potrzeby. Według koncepcji A. H. Masłowa (1943) potrzeby zaspokajane są w układzie hierarchicznym (od potrzeb niższego rzędu do potrzeb wyższego rzędu). Znaczenie poszczególnych potrzeb człowieka zmienia się wraz ze zwiększaniem się stopnia ich zaspokojenia i rozwojem osobowości. Do tego należy dodać względnie pojmowany przez ludzi dobrostan. Według J. Czapińskiego (2012) źródła szczęścia i dobrostanu należy upatrywać w predyspozycjach psychicznych człowieka, a nie w obiektywnych warunkach życia. Psycholog w swoich pracach wykazuje również, że dobrostan psychiczny pełni istotną funkcję motywacyjną, jak również może decydować o różnych działaniach i ich rezultatach. Te zjawiska mogą w części wyjaśnić, dlaczego pomimo obiektywnych różnic w poziomie rozwoju gospodarczego oraz poziomie życia mieszkańców w regionach biedniejszych (jak np. peryferyjnie położonych obszarów wiejskich Polski Wschodniej), dążenie do zaspokajania potrzeb w takich miejscach jest inne i może być związane z różnym poczuciem dobrostanu oraz z inną skalą potrzeb. To z kolei może oznaczać, że różnice w poziomie życia między bogatszymi obszarami a biedniejszymi nie pełnią tak istotnych funkcji motywacyjnych dla tych drugich, jak hipotetycznie można byłoby zakładać.

Można również zaryzykować stwierdzenie, że niektóre z grup potrzeb (np. przynależności, uznania i samorealizacji) oraz psychiczny dobrostan są ulokowane na względnie wyższym poziomie u osób prowadzących działalność gospodarczą. Takie przypuszczenie wydaje się być tożsame z cechami charakterystycznymi dla osób przedsiębiorczych. Należy jednak zauważyć, że ilość i skala potrzeb, a także chęć ich zaspokajania mogą rodzić istotne motywacje przedsiębiorczości.

Z innych badań wynika, że w strukturze motywacji do podejmowania własnej działalności gospodarczej kluczowe są względy materialne oraz dążenia do osiągnięcia niezależności. Mniejsze znaczenie okazały się mieć potrzeby samorealizacji czy tradycje rodzinne (Bławat 2003).

Rozwój przedsiębiorczości w dużej mierze zależy również od jednostkowej odwagi, zaradności, pomysłowości, umiejętności przewidywania oraz odpowiedniego zarządzania. Dotyczy to zarówno przedstawicieli władzy samorządowej, którzy potrafią racjonalnie gospodarować zasobami gminy lub powiatu jak i mieszkańców wsi. Zdaniem M. Halamskiej (2002) i M. Kłodzińskiego (2006) problemy dużego deficytu miejsc pracy na wsi są skutkiem takich procesów jak półwieczne oddziaływanie komunizmu i kolektywizmu, opóźnienia cywilizacyjne oraz przypisywanie rolnictwu wiodącej roli w rozwoju obszarów wiejskich. Wspomniani badacze mają świadomość wpływu innych czynników, takich jak bankructwa wielu przedsiębiorstw na terenach wiejskich w początkowym okresie transformacji gospodarczej. Tendencje w rozwoju społeczno-gospodarczym utrudniają powstawanie nowych firm na wsi. Zdaniem M. Halamskiej środowisko wiejskie jest często izolowane względem otoczenia, pozbawione zaplecza usługowego, ze słabym popytem na produkowane przez firmy produkty, z niską wykwalifikowaną ludnością i brakiem mentalnego "industrialnego" dziedzictwa. Takie atuty obszarów wiejskich jak tanie grunty oraz czyste środowisko nie zawsze są niezbędne do funkcjonowania biznesu. Zauważalna jest jednak pozytywna zmiana znaczenia tych czynników w kontekście rozwoju przedsiębiorczości (Halamska 2002).

W aktywizacji postaw przedsiębiorczych nie sprzyja postawa Polaków. Nadal mocno ugruntowane jest przekonanie, iż wydatki państwa na cele socjalne są ważniejsze niż wspieranie rozwoju gospodarczego. Jednocześnie jest wiele przykładów, które wskazują na to, że kontynuowanie w zbyt szerokim zakresie dawania pieniędzy w postaci zasiłków i brak żądania w zamian aktywności zawodowej sprzyjają utrwalaniu ubóstwa,

apatii i bezradności. Rząd nie jest w stanie sprawić, aby w Polsce obywatele byli bardziej zaradni i efektywniej pracowali niż dotychczas. Nie mniej jednak organy władzy centralnej mogą zmienić program nauczania w szkołach tak, aby promować zachowania przedsiębiorcze. Od rządu zależy, czy powstaną mechanizmy aktywizujące jak największą ilość obywateli. Zadaniem każdego rządu jest również stwarzanie dobrych warunków dla rozwoju jednoosobowej działalności gospodarczej. Należy tutaj wspomnieć, że w pobudzaniu postaw przedsiębiorczych nie pomaga często pojawiający się w społeczeństwie pesymizm. Społeczeństwo wiejskie można pod tym względem podzielić na dwie grupy. Pierwsza poszukuje różnych możliwości polepszenia swojej sytuacji dochodowej, zaś druga to osoby bezradne, apatyczne i oczekujące pomocy z zewnątrz. Konieczna jest zatem praca nad mentalnością społeczeństw, która w efekcie może przynieść więcej korzyści gospodarczych niż niejeden program. Dlatego też określanie szans rozwojowych gmin powinno się bardziej mierzyć przedsiębiorczością mieszkańców niż ilością inwestycji infrastrukturalnych (Kłodziński 2006).

Z przeglądu literatury wynika, że stosunkowo niewiele jest publikacji na temat uwarunkowań historycznych i kulturowych rozwoju gospodarczego regionów Polski Wschodniej. Biorąc pod uwagę fakt, że badany obszar przez wieki zamieszkiwały różne grupy etniczne, narodowościowe i wyznaniowe należy stwierdzić, że obecny poziom przedsiębiorczości jest wypadkową wielu czynników, w tym również związanych ze zróżnicowaniem kulturowym. Polskę Wschodnią tworzą następujące regiony historyczno-geograficzne: Warmia, Mazury, Podlasie, część Mazowsza, Rusi Białej, Polesia, Małopolska.

Do największych pod względem liczby ludności mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę Wschodnią należy zaliczyć: Ukraińców (głównie województwo warmińsko-mazurskie i podkarpackie), Niemców (województwo warmińsko-mazurskie), Litwinów i Białorusinów (województwo podlaskie). Obecność różnych grup narodowościowych na badanym obszarze może mieć swoje przełożenie nie tylko na poziom przedsiębiorczości, ale również na sytuację demograficzną, w tym na saldo migracji. Potwierdzeniem tego może być fakt, że region, w którym odnotowywany jest bardzo wysoki ujemny wskaźnik przyrostu naturalnego, zamieszkiwany jest przez ludność białoruską.

Tereny objęte badaniem w okresie wczesnego średniowiecza były ziemiami należącymi do Królestwa Polskiego, Prus i Księstwa Kijowskiego. Z uwagi na przynależność do różnych jurysdykcji, rozwój tych terenów był zróżnicowany. Dzięki wejściu Polski w krąg cywilizacji europejskiej, obszary do niej należące zaczęły się rozwijać dzięki przyjmowaniu zachodnich wzorców prawnych, społecznych i ekonomicznych. Proces ten uległ przyśpieszeniu w XIII stuleciu. W tym okresie bardzo dobrze rozwijał się handel. W późnym średniowieczu Królestwo Polskie przeszło pierwszą fazę wzrostu gospodarczego, który w efekcie doprowadził do wyraźnego wzmocnienia państwa na arenie międzynarodowej (Davies 2002).

Do połowy XIV w. na południu obecnej Polski Wschodniej dobrze rozwijał się handel z Węgrami. Niestety, napięte stosunki z Litwą blokowały możliwość ekspansji w kierunku wschodnim. Z punktu widzenia demografii XIV w. przeszedł do historii jako stulecie kryzysu. Katastrofa demograficzna była związana z epidemią dżumy, która w źródłach określana jest mianem "czarnej śmierci". Szacuje się, że zmarło od 1/3 do 1/2 ludności Europy. Dla rozwoju obszarów objętych badaniem istotne znaczenie miała unia Polski z Litwą. W jej wyniku ukształtowały się nowe drogi handlowe prowadzące z Wielkiego Księstwa Litewskiego na zachód. W XV w. wzrósł w Europie popyt na drewno. Polska weszła wtedy do ogólnoeuropejskiej wymiany gospodarczej jako eksporter drewna i innych produktów leśnych. W tym samym okresie gdy ograniczano zalesienie, mogło rozwijać się rolnictwo, bazujące głównie na uprawie zboża. W kolejnych stuleciach eksport zboża uczynił z Polski kraj peryferyjny względem innych państw Europy Zachodniej. Lata dobrej koniunktury nie zostały jednak wykorzystane dla dokonania reform strukturalnych (Morawski 2010).

Wzrost inflacji oraz pogorszenie koniunktury w XVII w. przyczyniło się do znacznego osłabienia politycznej potęgi państwa polskiego. Zapaść ekonomiczna Polski w II połowie XVII w. była związana ze zniszczeniami wojennymi (wojna polsko-szwedzka), (Augustyniak 2008).

Wiek XVIII przeszedł do historii gospodarczej jako ten, w którym pojawiła się rewolucja przemysłowa. Wtedy też na znacznie większą skalę zaczęła się rozwijać działalność pozarolnicza. Właściciele potężnych majątków ziemskich budowali zakłady i uruchamiali produkcję dzięki darmowej sile roboczej pańszczyźnianych chłopów. Część obszaru dzisiejszego województwa świętokrzyskiego wchodziła w skład Zagłębia

Staropolskiego. Był to ośrodek hutnictwa, gdzie obok wielkich pieców pojawiały się różne przedsięwzięcia magnackie np. manufaktury Małachowskich w Końskich i Białaczowie czy Jezierskich w Samsonowie i Suchedniowie. Magnaci mieli jednak tendencję do tworzenia zamkniętych, nastawionych na samowystarczalność zakładów, co oznaczało zapowiedź klęski. Celem rozwoju pierwszych zakładów magnackich związanych z działalnością pozarolniczą okresu gospodarki feudalnej był nie tyle wzrost dochodów, co ich utrzymanie na takim poziomie, który zapewniałby możliwość ostentacyjnej konsumpcji. Ona z kolei przekładała się na prestiż i wysoką pozycję społeczną. Taki mechanizm bogacenia się magnaterii nie przekładał się na akumulację kapitału i nie stawał się początkiem tworzenia gospodarki kapitalistycznej (Kula 1956).

Najważniejszymi wydarzeniami XVIII w. były jednak rozbiory Polski. Okres zaborów wpłynął w dużym stopniu na polaryzację w rozwoju gospodarczym obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Konsekwencje 123 letniej izolacji społeczno-ekonomicznej widoczne są nawet w XXI w. Czas zaborów to przechodzenie z gospodarki agrarnej do przemysłowej. W tym okresie dokonana się również stopniowa likwidacja feudalnych form gospodarowania i emancypacja wcześniej dyskryminowanych grup społecznych.

Obszar dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego obejmowały Prusy Wschodnie. Zamieszkiwała je głównie ludność niemieckojęzyczna. Tereny te charakteryzowały się niskim przyrostem naturalnym, który wynikał ze stosunkowo słabego rozwoju ekonomicznego. Przez cały omawiany okres większość ludności trudniła się pracą w rolnictwie.

Większość obszaru obecnej Polski Wschodniej leżała na terenach dawnego Królestwa Kongresowego utworzonego decyzją kongresu wiedeńskiego i połączonego unią personalną z Imperium Rosyjskim. Z racji rozwoju przemysłu w tym okresie, najbardziej rozwijały się miasta, natomiast obszary wiejskie bazujące na produkcji rolniczej przechodziły stagnację w rozwoju głównie z powodu utrzymywania feudalnych struktur pańszczyźnianych. Szlachta nie zamierzała przeprowadzać uwłaszczenia chłopów, jakiego dokonywano w Europie Zachodniej z korzyścią dla koniunktury rolnej. W latach 20. XIX w. ważnym przedsięwzięciem była modernizacja Zagłębia Staropolskiego. Ważną rolę odegrali wówczas Stanisław Staszic i Ksawery Drucki-Lubecki.

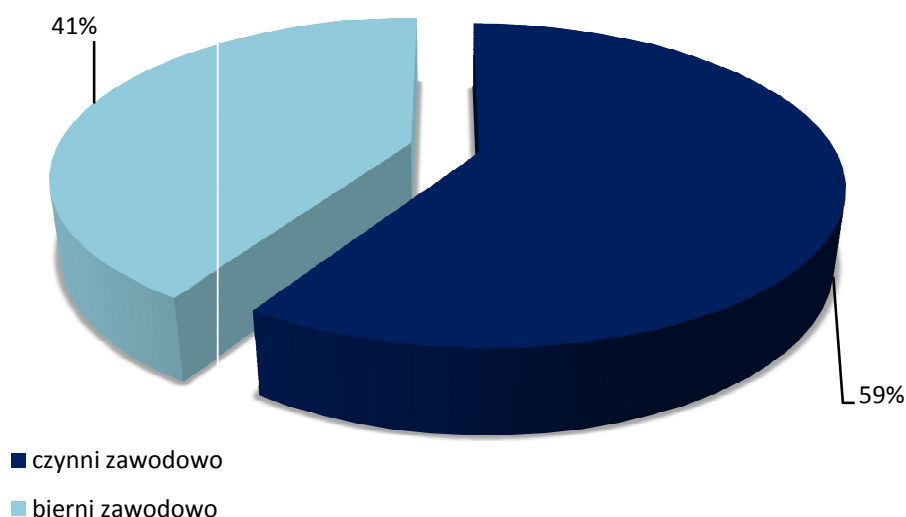
Południowa część badanego obszaru obejmująca województwo podkarpackie należała do zaboru austriackiego. Utworzono nową prowincję - Królestwo Galicji i Lodomerii. Korzystne warunki naturalne sprawiły, że tereny te charakteryzowały się dużym przeludnieniem na obszarach wiejskich. Wprowadzane prawo austriackie, które miało zastąpić polskie z ustrojem feudalnym, zakończyło się wybuchem Rabacji Galicyjskiej. Wielu historyków uważa, że był to najbardziej cywilizacyjnie zapóźniony zabór. W połowie XIX w. wprowadzono możliwość swobodnego prowadzenia działalności gospodarczej oraz budowano sieć kolejową. Nie przełożyło się to jednak na wzrost poziomu rozwoju gospodarczego. Obszary wiejskie nie mogły się dostatecznie dobrze rozwijać, ponieważ istniała wadliwa struktura użytkowania ziemi. Do końca trwania zaborów Galicja pozostawała najsłabiej rozwiniętą i najbiedniejszą prowincją Austrii. Spowodowało to liczną emigrację m.in. do Ameryki Północnej (Davies 2002). Jedną z pozostałości po czasach zaborów jest słabo rozwinięta sieć kolejowa w Polsce Wschodniej.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. władze stanęły przed wyzwaniem scalenia ziem trzech zaborów. II Rzeczpospolita objęła swym zasięgiem wszystkie województwa wchodzące w skład Polski Wschodniej poza jednym: województwem warmińsko-mazurskim. Opisany obszar za czasów kształtowania się II Rzeczpospolitej był areną wojny polsko-radzieckiej. Nowe granice istotnie ograniczyły sprzedaż na stare rynki zbytu. Ważnymi problemami w początkowym okresie była inflacja oraz konieczność unifikacji prawa gospodarczego (skarbowego, wekslowego, bankowego i giełdowego) oraz unifikacji instytucji (administracja publiczna, sądownictwo, system szkolny i szkolnictwo wyższe), (Morawski 2009). Na badanym obszarze zdecydowana większość ludności mieszkała na wsi i utrzymywała się z rolnictwa. W stosunku do potrzeb było to znacząco za dużo, co w efekcie przyczyniło się do wystąpienia dużego bezrobocia ukrytego.

Spis ludności z 1921 r. rozróżniał kategorię ludności czynnej i biernej zawodowo. Do tej pierwszej zaliczano wszystkich, którzy wykonywali pracę zarobkową jak również bezrobotnych i pomagających członków rodzin w warsztatach rzemieślniczych oraz gospodarstwach rolnych. Do biernych zawodowo zaliczano członków rodzin, którzy utrzymywali się z pracy jednej osoby oraz emeryci i renciści.

Wykres 3.2 przedstawia strukturę zawodową ludności podczas pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. Na terenach obecnej Polski Wschodniej (nie uwzględniono w badaniu obszaru dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego ze względu na brak danych - w okresie międzywojennym tereny te nie należały do Polski) jest duży udział osób biernych zawodowo - stanowią one aż 41%. Ze wszystkich regionów najbardziej niekorzystną strukturą charakteryzował się obszar dzisiejszego województwa świętokrzyskiego, bo aż 45% osób podczas spisu zostało zaklasyfikowanych jako bierne zawodowo.

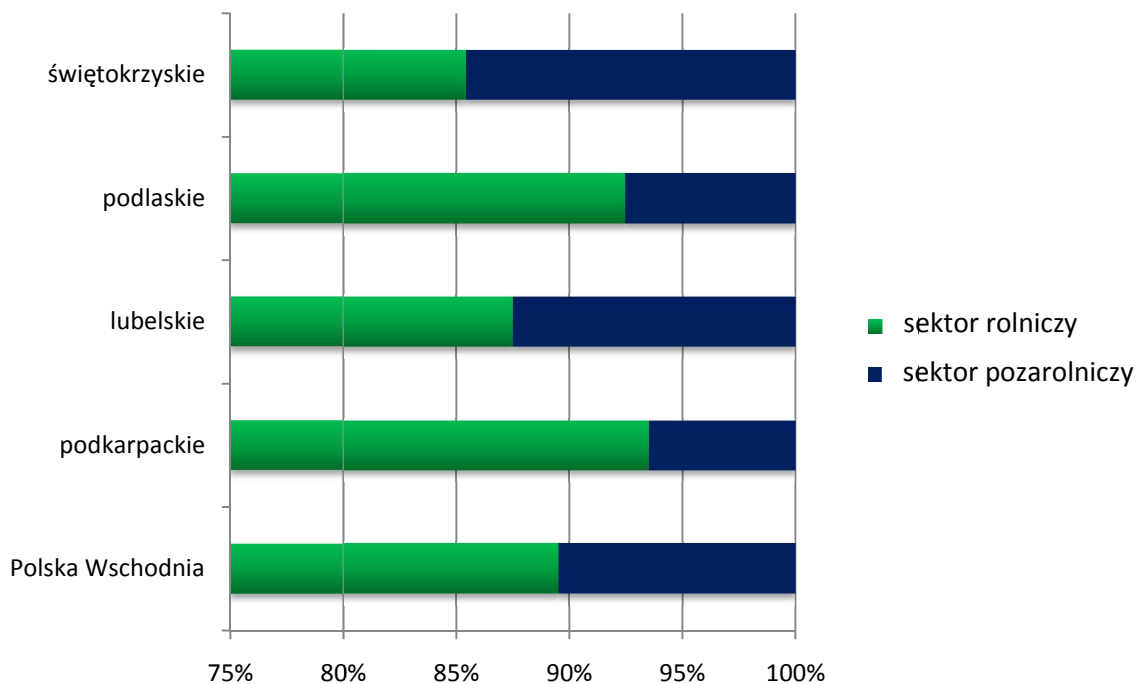
Jak wynika z przeprowadzonych analiz sporządzonych na podstawie powszechnego spisu ludności z 1921 r., na obszarach wiejskich obecnej Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) najwięcej osób trudniło się pracą w rolnictwie (stanowili blisko 90% wszystkich zatrudnionych).

Wykres 3.2. Struktura ludności czynnej i biernej zawodowo na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) w 1921 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu z 1921 r.

Tak wysoki odsetek dowodzi, że najważniejszym sektorem gospodarczym w okresie międzywojennym na badanym terenie był sektor rolniczy. Największy odsetek osób zatrudnionych w rolnictwie był na terenach obecnego województwa podkarpackiego i wynosił 94%. Najwięcej osób zatrudnionych w sektorach pozarolniczych

charakteryzował obszar dzisiejszego województwa świętokrzyskiego. Takie osoby stanowiły tutaj blisko 15% wszystkich zatrudnionych (wykres 3.3).

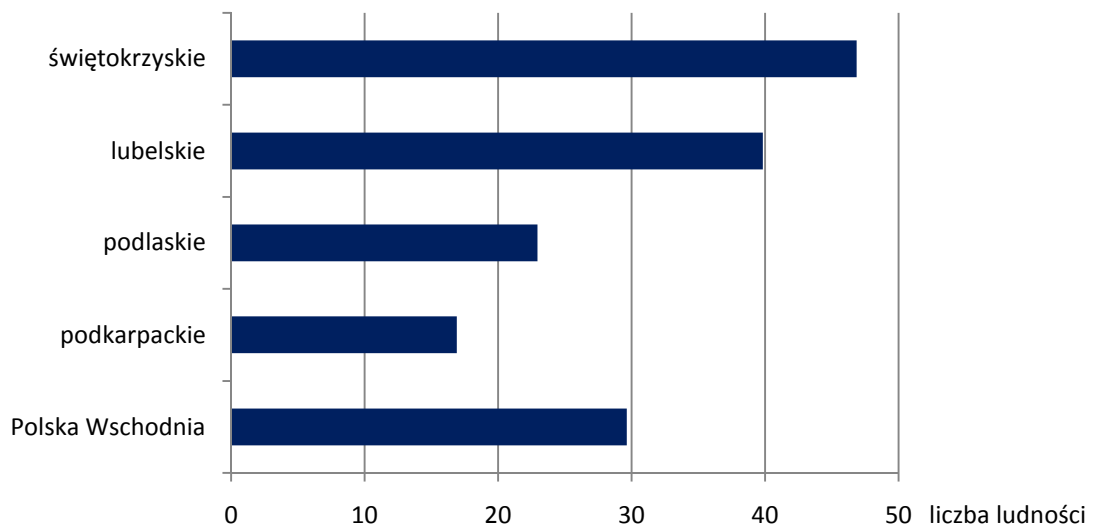

Wykres 3.3. Struktura zawodowa ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) w 1921 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu z 1921 r.

Spis powszechny z 1921 r. rozróżniał następujące kategorie ludności czynnej zawodowo: samodzielni zatrudniający siły najemne, samodzielni niezatrudniający sił najemnych, personel pracowniczy i nadzorczy, robotnicy i chałupnicy oraz pomagający członkowie rodzin. Taki podział jest jedynie orientacyjny, dlatego należy traktować go ostrożnie. Do kategorii samodzielnych zatrudniających siły najemne należy zaliczyć bogatych chłopów oraz właścicieli gospodarstw drobnotowarowych. Drobnych rzemieślników zaliczano do kategorii samodzielnych niezatrudniających sił najemnych.

Na podstawie danych ze spisu z roku 1921 r. obliczono poziom przedsiębiorczości, który w tym przypadku obejmuje liczbę ludności prowadzącej działalność pozarolniczą w przeliczeniu na 1000 ludności czynnej zawodowo. Wyniki badań przedstawia wykres 3.4.

Wykres 3.4. Liczba ludności prowadząca pozarolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) w przeliczeniu na 1000 ludności czynnej zawodowo w 1921 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu z 1921 r.

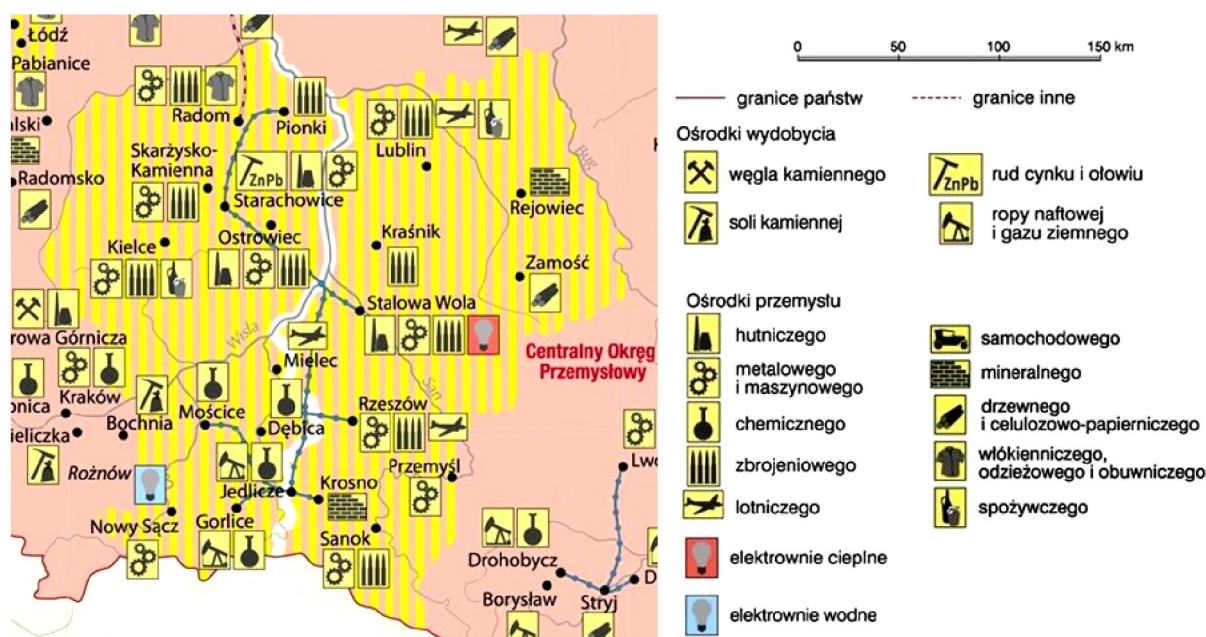
W początkowym okresie międzywojnia regionem, który charakteryzował się największą liczbą osób prowadzących samodzielną działalność pozarolniczą, był obszar obecnego województwa świętokrzyskiego. Najmniej takich osób było na obszarze dzisiejszego województwa podkarpackiego. Z powyższych analiz wynika, że najbiedniejszym i najbardziej zapóźnionym gospodarczo regionem obszaru dzisiejszej Polski Wschodniej były tereny obecnego województwa podkarpackiego. Potwierdza to tezę, że obszary wiejskie, które znajdowały się w zaborze austriackim (Galicja) charakteryzowały się najniższym poziomem rozwoju gospodarczego.

Za jedno z najważniejszych wydarzeń gospodarczych okresu międzywojennego należy uznać reformę walutową Władysława Grabskiego, wprowadzenie w życie planów gospodarczych Eugeniusza Kwiatkowskiego i powstanie w efekcie Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) w widłach Wisły i Sanu. Teren okręgu obejmował w dużej części nieużytki rolne, nieurodzajne gleby a także przeludnione gospodarstwa karłowate i małorolne, które nie były w stanie zapewnić utrzymania rolnikom (poza terenami Lubelszczyzny). Ludność mieszkająca na terenie obszarów wiejskich stanowiła tam blisko 83% populacji. Według danych z tamtego

okresu, jedynie w powiecie opatowskim, kieleckim i koneckim zatrudnienie w rzemiośle i przemyśle przekraczało 20% (Jeziński, Leszczyńska 2013).

Tereny dzisiejszej Polski Wschodniej potocznie nazywane jako "Polska B" były słabiej rozwinięte niż te na zachód od Wisły. Przyjmuje się, że w strukturze produkcji przemysłowej stanowiły zaledwie 10%. Niemalże cała produkcja (90%) zlokalizowana była w tzw. "Polsce A" (Kozak, Pyszkowski, Szewczyk red. 2001). Z uwagi m.in. na to, wicepremier E. Kwiatkowski w swoich koncepcjach uprzemysłowienia Polski, zwracał szczególną uwagę na obszary, które objęte były dużym bezrobociem. Kryterium to spełniały tereny objęte granicami administracyjnymi dzisiejszego województwa świętokrzyskiego, podkarpackiego i lubelskiego.

Okres międzywojenny to przede wszystkim czas, w którym próbowano wdrażać na polski grunt instytucje kapitalistyczne jak również rozwijać stopniowo sektory pozarolnicze. Ogromną rolę odegrały wtedy programy rządowe, które ukierunkowane były na pobudzanie rozwoju gospodarczego poprzez budowanie m.in. silnego przemysłu.

Rycina 3.2. Obszar Centralnego Okręgu Przemysłowego w okresie międzywojennym.

Źródło: opracowanie na podstawie: Krystian Chariza i zespół, <https://www.zpe.gov.pl/> [dostęp: 30.10.2021].

Na obszarze Polski Wschodniej przykładem takiej rządowej inicjatywy był wspomniany Centralny Okręg Przemysłowy, który w większości obejmował swoim zasięgiem tereny dzisiejszej Polski Wschodniej (województwo świętokrzyskie, podkarpackie i lubelskie). W okresie międzywojennym były to obszary województw: wschodnia część kieleckiego, zachodnia lubelskiego, wschodnia krakowskiego i zachodnia lwowskiego. Obszar COP-u z najważniejszymi ośrodkami przemysłowymi przedstawia rycina 3.2.

Teren Centralnego Okręgu Przemysłowego obejmował w sumie 94 miasta i miasteczka, które zamieszkiwało około milion osób. Do ważniejszych miast należały: Sandomierz, Ostrowiec Świętokrzyski, Kielce, Radom, Skarżysko-Kamienna, Krosno, Przemyśl, Jarosław, Dębica, Rzeszów, Gorlice, Tarnów, Nowy Sącz, Lublin, Kraśnik, Hrubieszów, Puławy, Zamość, Chełm (Drozdowski 2015). Z całego obszaru COP wydzielono trzy regiony: A kielecki (surowcowy), B lubelski (aprowizacyjny) oraz C sandomierski (właściwy region przemysłowy z bazą energetyczną). COP był ambitnym planem, który wpisuje się w koncepcję zrównoważonego rozwoju kraju. Poprzez umiejętne wykorzystanie surowców mineralnych, uwarunkowań geograficznych oraz zasobów ludzkich uzyskano bardzo dobre efekty w budowaniu gospodarki narodowej (Pięta 2019). Rozwój inwestycji w COP-ie został jednak zahamowany przez wybuch II wojny światowej. Po zajęciu tych terenów przez III Rzeszę, Niemcy wykorzystali go na potrzeby własnego przemysłu. Warto jednak podkreślić, że pomimo wybuchu II wojny światowej i ogromnych zniszczeń, idea COP-u przetrwała i po zakończeniu działań zbrojnych przemysł w okresie PRL w dużym stopniu oparł się na jej osiągnięciach.

Początki wprowadzania władzy ludowej wiązały się z okresem odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych i umacnianiu idei kultu pracy fizycznej na różnych płaszczyznach. Według przekazu oficjalnej propagandy status "inteligencji" malał na rzecz zawodów związanych z pracami fizycznymi. Najbardziej docenianymi i poważanymi pracami były właśnie te związane z uprawą roli. Nowe władze zaczęły stopniowo zmieniać kapitalistyczne zasady gospodarowania na te związane z centralnym planowaniem. Zaczął się okres, w którym prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej było bardzo utrudnione a niekiedy nawet niemożliwe - zwłaszcza, że własność prywatna zaczęła być marginalizowana (Knyt, Wancerz-Gluza 2001). Przedsiębiorczość, która do tej pory konsekwentnie rozwijała się, zaczęła być postrzegana przez władze komunistyczne jako zjawisko niepożądane, będące wręcz hamulcem rozwoju gospodarczego. Niebagatelne znaczenie dla rozwoju obszarów

wiejskich miało wprowadzenie reformy rolnej. Do jej głównych założeń należało m.in.: tworzenie nowych, samodzielnych gospodarstw rolnych dla osób bezrolnych, pracowników i robotników rolnych oraz tworzenie w okolicy miast i ośrodków przemysłowych gospodarstw dla produkcji ogrodniczo-warzywnej. Tworzenie pozarolniczej działalności gospodarczej w tym okresie na obszarach wiejskich było tym trudniejsze, że na mocy dekretu z 1946 r. nastąpiło przeniesienie nieruchomości ziemskiej na własność skarbu państwa (Ogórkiewicz, Pęska 2014). Ponadto, w wyniku decyzji podjętej przez Krajową Radę Narodową dotyczącej nacjonalizacji przemysłu, upaństwowiono 5900 zakładów (Glinka 2008).

Na obszarach wiejskich, które niegdyś były majątkami ziemskimi oraz na terenach dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego oraz innych Ziemiach Odzyskanych tworzono państwowe gospodarstwa rolne (PGR-y) będące formą socjalistycznej własności ziemskiej. Wiązano z nimi duże nadzieje, ponieważ miały być wzorcowymi gospodarstwami o dużej produktywności. Z czasem okazało się jednak, że są nieefektywne - cechowała je materiałochłonność, marnotrawstwo oraz zatrudnianie zbyt wielu pracowników (Ogórkiewicz, Pęska 2014).

W roku 1957 w strukturze zatrudnienia zaledwie 4,5% mieszkańców obecnych terenów Polski Wschodniej pracowało w przemyśle. Najniższe wartości udziału osób pracujących w tym sektorze odnotowano w byłym województwie: olsztyńskim, białostockim i lubelskim, a największe w byłym województwie kieleckim (Rocznik Statystyczny 1957). Stanowi to najlepszy dowód na bardzo słabo rozwinięty sektor pozarolniczy w tamtym okresie PRL-u w regionie dzisiejszej Polski Wschodniej.

Władze, w wyniku konsekwentnego wdrażania komunistycznych dogmatów, doprowadziły do etatyzacji dominującej części sektora pozarolniczego. Stworzono system oparty na instytucjach centralnego kierowania gospodarką, który nadawał ogromną władzę państwowo-partyjnej biurokracji, która w efekcie eliminowała przedsiębiorczość. W latach 70. ubiegłego wieku nastąpiło pewne ożywienie w handlu kupieckim, które było wynikiem pewnej liberalizacji polityki. Upatrywano w przedsiębiorczości prywatnej możliwość łagodzenia napięć rynkowych. Niestety ograniczone przeobrażenia własnościowe, nie były w stanie zakwestionować monopolu sektora państwowego i spółdzielczego w obrocie towarowym. Jednostki gospodarki uspołecznionej w 1980 r. realizowały 98% obrotów handlu detalicznego i stanowiły ok. 90% punktów sprzedaży. Z danych jednoznacznie wynika, że własność prywatna w obrocie towarowym stanowiła niewielki margines (Kaliński 2015).

W rezultacie długotrwałych działań władz PRL-u zmieniających reguły gospodarcze wytworzono kulturę, która nie sprzyjała przedsiębiorczości. Dopiero po 1989 r., kiedy nastąpiła zmiana ustroju politycznego oraz systemu gospodarczego otworzyły się nowe perspektywy dla osób, które chciały założyć pozarolniczą działalność gospodarczą. Należy jednak zauważyć, że społeczeństwo polskie (w szczególności na obszarach wiejskich) przez wieki miało charakter agrarny, co w efekcie przyczyniało się do pewnej trwałości obyczajów i norm. Przywiązanie, szacunek do ziemi oraz pracy na roli nie stanowiły dobrych podstaw do zachowań innowacyjnych związanych z zakładaniem działalności w sektorach pozarolniczych na obszarach wiejskich (Hryniewicz 2004). W szczególności dotyczy to terenów, gdzie odsetek osób zatrudnionych w rolnictwie od wieków był tak duży, jak w regionie dzisiejszej Polski Wschodniej.

W wyniku transformacji gospodarczej po 1989 r. w polskiej wsi dokonały się ogromne zmiany systemowe. W jej początkowym etapie na drodze ustawowej uległy likwidacji PGR-y oraz znacząco zmniejszył się udział sektora rolnictwa spółdzielczego. Biorąc pod uwagę bardzo słabo rozwinięty sektor pozarolniczy w Polsce Wschodniej w tamtym czasie, upadek PGR-ów wiązał się ze stratą często jedyne miejsce pracy dla mieszkańców obszarów wiejskich. Szczególnie dotknięta tym problemem była północna część badanego terenu. Ich zamknięcie spowodowało drastyczny wzrost poziomu bezrobocia. Osiedla pegeerowskie, które w czasach PRL budowane były z dala od większych ośrodków miejskich oraz brak dobrych połączeń komunikacyjnych spotęgowały te problemy (Tarkowska 2006). Obszary wiejskie na Warmii i Mazurach nadal mają duże trudności w podnoszeniu poziomu pozarolniczej działalności gospodarczej i zmniejszaniu bezrobocia. Przyczyną jest m.in. sposób, w jaki funkcjonują lokalni przedsiębiorcy - bazujący głównie na lokalnym popycie (Łojko 2016).

Początek lat 90. ubiegłego wieku to czas dużych zmian w funkcjonowaniu obszarów wiejskich. W 1991 r. sejm przyjął ustawę, w wyniku której PGR-y miały zostać zlikwidowane w sensie formalnoprawnym, a ich mienie miało docelowo trafić do sektora prywatnego. Efektem wprowadzania nowych rynkowych regulacji makroekonomicznych była całkowita likwidacja państwowego rolnictwa. Należy przy tym zauważyć, że z uwagi na bardzo ograniczoną możliwość prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, PGR-y były miejscem pracy dla ludności małorolnej lub bezrolnej i słabo wykształconej. Przy ich wielu słabościach, przez cały okres istnienia pełniły wiele ważnych funkcji o znaczeniu gospodarczym i społecznym.

Transformacja własnościowa oraz upadek Państwowych Gospodarstw Rolnych przyczyniły się do powstania dużego bezrobocia, ubóstwa oraz obniżenia poziomu życia mieszkańców wielu obszarów wiejskich - w szczególności tych popegeerowskich (Suliborski, Kulawiak 2017).

W kolejnych latach transformacji obszary wiejskie były pod wpływem różnych czynników ekonomicznych (związanych z procesem utowarowienia rolnictwa i modernizacji rolnictwa w ramach działań przedakcesyjnych), politycznych jak również społeczno-kulturowych doprowadziły do zmniejszenia znaczenia ekonomicznego rolnictwa, co w konsekwencji skutkowało i skutkuje m.in. odłogowaniem ziemi oraz stopniową zmianą źródeł pozyskiwania dochodów osób zamieszkujących obszary wiejskie (Pilichowski 2014).

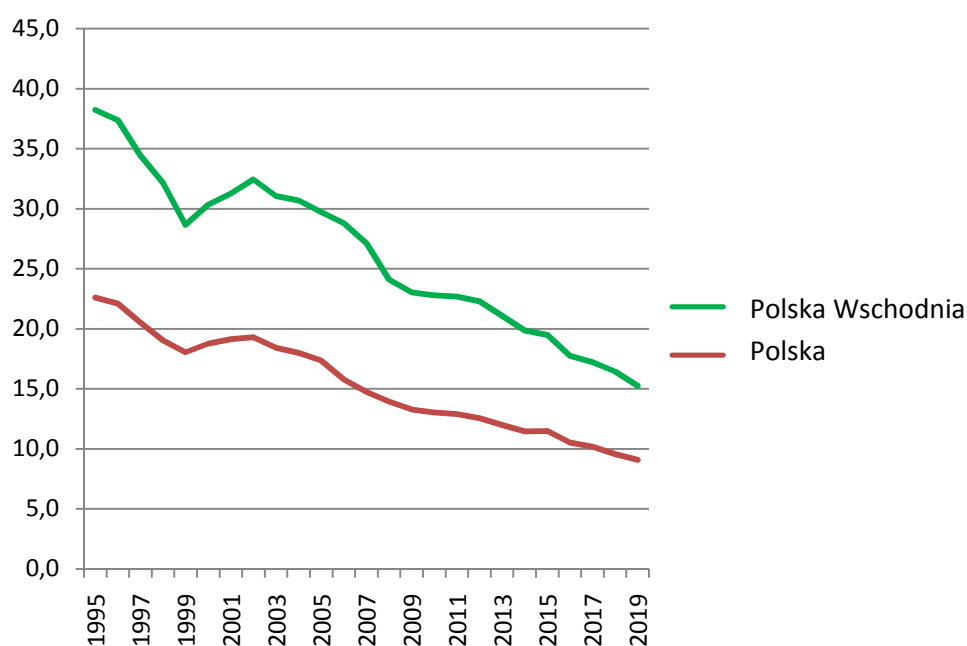
W świetle opisanych wyżej zjawisk, przez lata funkcjonowania gospodarki centralnie sterowanej oraz indoktrynacji socjalistycznej, tworzyły się niekorzystne warunki do inicjowania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich nie tylko w wymiarze prawnym, ale również kulturowym i mentalnym. Trudno jest również wskazać okres, w którym praca przedsiębiorcy byłaby wysoko ceniona. Władze PRL przyznawały wyższość pracy na roli, natomiast przedsiębiorców często uznawano za lichwiarzy, ciemżycieli robotników a w oficjalnej propagandzie byli nazywani "prywaciarzami" lub "badylarzami" - słowa te do dziś mają wydźwięk pejoratywny (Kamosiński 2021).

W czasie transformacji (szczególnie w jej początkowym okresie) część osób jednak potrafiła odnaleźć się w nowych realiach gospodarczych i stworzyć sobie dobre warunki do działania, w tym prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej. Do takich osób można zaliczyć tych, którzy jeździli do pracy za granicę. Przedsiębiorcy otrzymali swobodę w zakresie tworzenia asortymentu produkcji oraz jego wielkości i warunków wymiany na rynku. Z uwagi na fakt, że na początku transformacji była ogromna przewaga popytu nad podażą, na wszystko znajdowali się nabywcy, pomimo że często towar nie był najwyższej jakości. Dało to duży impuls do pobudzenia "uśpionej" przez lata przedsiębiorczości. Wtedy też powstawały liczne przedsiębiorstwa handlowe, w których sprzedawano m.in. płody rolne w tzw. "szczękach". Wtedy też ekonomiści, naukowcy a także politycy zaczęli akcentować znaczenie przedsiębiorczości w rozwoju gospodarczym. W porównaniu z narracją prowadzoną przez okres trwania gospodarki centralnie sterowanej nastąpił zwrot kierunku. Z osób, które stanowiły zagrożenie dla ludu, zmienili się w kluczowy podmiot gospodarki. Należy jednak zauważyć, że PRL pozostawił trwały ślad w mentalności ludzi, szczególnie mieszkających na obszarach

wiejskich, w postaci pewnych stereotypów na temat przedsiębiorców. Przykładem ich jest przeświadczenie, że na uczciwej i ciężkiej pracy nie można się wzbogacić. Następują jednak w tej kwestii pewne pozytywne zmiany, ponieważ coraz częściej ludziom, którzy zgromadzili duży majątek, przypisuje się takie cechy jak zaradność oraz inteligencję, a nie tylko skłonność do nieetycznych działań (Czekalski 2006).

B. Glinka (2008) zauważa, na obszarach położonych na zachód od Wisły, gdzie kapitalizm i przedsiębiorczość miały większą tradycję i były silniej zakorzenione, transformacja przebiegała nieco łagodniej. Na wschód od Wisły (szczególnie na obszarze dzisiejszej Polski Wschodniej) zmiany systemu politycznego i gospodarczego miały bardziej dotkliwy przebieg. Konsekwencją tych procesów były pogłębiające się problemy rozwojowe, powodujące dalsze ograniczanie potencjału.

Spadek atrakcyjności sektora rolniczego w nowej rzeczywistości gospodarczej spowodował, że odsetek osób pracujących w rolnictwie na obszarze Polski Wschodniej radykalnie zmniejszył się z poziomu blisko 40% na początku lat 90-tych ubiegłego wieku do 15% w 2019 r. (wykres 3.5).

Wykres 3.5. Odsetek zatrudnionych w sektorze rolniczym w Polsce i Polsce Wschodniej w latach 1995 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Ze względu na wyraźnie zarysowany trend spadkowy przewiduje się, że w kolejnych latach odsetek zatrudnionych w rolnictwie będzie nadal się zmniejszał.

Procesy te są związane z ciężką pracą w rolnictwie a także jego niską dochodowością, szczególnie na tych obszarach Polski Wschodniej, gdzie gospodarstwa rolne są bardzo rozdrobnione. Znaczenie i waga rolnictwa w życiu mieszkańców wsi wyraźnie maleje, co wiąże się również z zanikiem klasy chłopskiej (Wilkin 2011, Frenkel 2013). Z racji tego, spadek atrakcyjności rolnictwa jako źródła dochodów ludności, daje na tych terenach szansę na zwiększenie roli pozarolniczej działalności gospodarczej.

Zdaniem G. Czapiewskiej (2019) społeczność wiejska posiada duży potencjał rozwojowy, w którego wykorzystaniu pomagają programy unijne. A. Kołodziejczak (2017) zauważa, że rolnicy, którzy przejmują nowe funkcje, zdecydowanie wzmacniają ten potencjał i tym samym wykorzystują wspomnianą szansę. Dlatego niebagatelną rolę w procesie rozwoju przedsiębiorczości na tych terenach odegrała akcesja Polski do Unii Europejskiej. Miała ona pomóc rozwiązać problem m. in. niskiej produktywności pracy i związanym z nią przeludnieniem agrarnym (Davis, Pearce 2001).

Rolę wejścia kraju do struktur unijnych dostrzegano już w pierwszych latach transformacji gospodarczej, dlatego 8 kwietnia 1994 r. poprzez podpisanie wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej, oficjalnie rozpoczęto negocjacje związane z integracją, która stała się faktem 1 maja 2004 r. (Woźniak, Lechwar 2020). W opublikowanej Agendzie 2000 jeszcze przed wejściem Polski do UE, włączono rozwój przedsiębiorczości w obszar interwencji wspólnej polityki rolnej. Wskazywano, że wspieranie pozarolniczych inicjatyw zapobiega procesom marginalizacji i wyludnianiu wsi (European Commission 1999). Pogląd ten zbieżny jest z opisaną we wcześniejszym rozdziale koncepcją wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Działalność pozarolnicza jest tutaj traktowana jako podstawowe narzędzie poszerzania funkcji obszarów wiejskich o zajęcia, które niezwiązane są z rolnictwem, celem poprawy poziomu życia mieszkańców wsi. I. Nurzyńska (2011) zwraca uwagę, że zagadnienia związane z rozwojem przedsiębiorczości w Europie obecne są również w innych dokumentach, takich jak m.in. Zielona Księga Przedsiębiorczość w Europie, strategia lizbońska, Small Business Act oraz Action Plan: The European Agenda for Entrepreneurship. W tych dokumentach przedsiębiorczość traktowana jest jednak w ujęciu ogólnym, nie tylko w kontekście rozwoju obszarów wiejskich.

Z uwagi na wiele występujących problemów społecznych, demograficznych i gospodarczych na obszarach wiejskich w momencie wejścia Polski do UE, podjęto działania (przy wsparciu funduszy unijnych), które miały na celu zatrzymanie procesów

degradacji obszarów wiejskich. W oparciu o identyfikację najważniejszych problemów rozwojowych, opracowano specjalne programy wsparcia.

Proces stymulowania rozwoju obszarów wiejskich wiąże się ściśle z pobudzaniem przedsiębiorczości na wsi. Kluczową kwestią staje się więc likwidacja barier, które utrudniają lub uniemożliwiają prowadzenie działalności gospodarczej na tych terenach. R. Majewski, J. Staniszewski i B. Czyżewski (2012) dokonali usystematyzowania barier rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Wyróżnili następujące obszary problemowe:

- bariery naturalne związane ze specyfiką obszarów peryferyjnych,
- bariery inwestycyjne, które należy wiązać z niezadowalającym stanem infrastruktury na wsi,
- bariery edukacyjne związane ze słabszym przygotowaniem mieszkańców obszarów wiejskich do prowadzenia własnej działalności gospodarczej,
- bariery instytucjonalno-prawne, które dotyczą głównie skomplikowanych przepisów prawnych oraz nieodpowiedniego podejścia ze strony urzędników do problemu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Autorzy podkreślają, że ze wszystkich grup problemowych, finansowa oś interwencji UE nakierowana jest głównie na poprawę infrastruktury, edukację oraz kapitał inwestycyjny. W oparciu m. in. o wyżej zidentyfikowane problemy, zostało opracowanych wiele działań oraz programów operacyjnych, które przy wsparciu funduszy unijnych mają poprawić sytuację w obszarze przedsiębiorczości na wsi. Z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, największe znaczenie mają:

- Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej (cele to m.in: wzmocnienie konkurencyjności i innowacyjności przedsiębiorstw, wsparcie start-upów, pożyczki dla MŚP – inwestycje w turystykę, wykorzystanie procesów wzorniczych w MŚP, transformacja modeli biznesowych w kierunku Gospodarki Obiegu Zamkniętego, automatyzacja i robotyzacja MŚP, a także rozwój potencjału turystycznego opartego na warunkach naturalnych i rozwój infrastruktury społeczeństwa informatycznego np. poprzez rozwój sieci Internetu szerokopasmowego, wspieranie e-administracji,
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (cele to m.in.: różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej i rozwój mikroprzedsiębiorstw),

- Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka - cele to m.in.: zwiększenie innowacyjności przedsiębiorstw, dyfuzja innowacji, elektroniczna administracja,
- Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko - cele to m.in.: wspieranie gospodarki, która efektywnie i przyjaźnie wykorzystuje zasoby środowiska,
- Regionalne Programy Operacyjne Województw (w województwach wchodzących w skład Polski Wschodniej) najważniejsze cele to: wsparcie rozwoju i promowanie przedsiębiorczości oraz tworzenie nowych miejsc pracy, podniesienie atrakcyjności inwestycyjnej oraz rozwój infrastruktury komunikacyjnej, turystycznej, kulturalnej i edukacyjnej,
- Program Operacyjny Kapitał Ludzki - cele to m.in.: dostarczanie wysokiej jakości usług dla przedsiębiorstw i osób rozpoczynających działalność gospodarczą, podnoszenie kwalifikacji kandydatów na pracowników, dostosowanie oferty kształcenia do potrzeb rynku pracy, zwiększenie zatrudnienia osób młodych, zmniejszanie dysproporcji w dostępie i jakości usług edukacyjnych między obszarami wiejskimi a miejskimi, a także poprawa jakości polityk i usług związanych z rejestracją działalności gospodarczej i funkcjonowaniem przedsiębiorstw.

Pomimo różnych programów wsparcia obszarów wiejskich, nadal występują poważne problemy związane z pobudzaniem przedsiębiorczości a także z ograniczaniem odpływu ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Związane jest to m. in. ze skutecznością oraz efektywnością wykorzystania środków do dyspozycji w ramach tych programów. R. Majewski, J. Staniszewski i B. Czyżewski (2012) zwracają uwagę na niewystarczające przygotowanie i wiedzę przedsiębiorców z obszarów wiejskich oraz osób chcących nimi zostać o możliwościach pozyskiwania środków z Unii Europejskiej. Niepełne wykorzystanie środków oraz brak odpowiedniego doinformowania mieszkańców obszarów wiejskich może wynikać ze zbyt małego wsparcia instytucjonalnego jak również z powodów społecznych, kulturowych a także mentalnych. A. Czudec, R. Kata i M. Wosiek (2019) zauważają ponadto, że wpływ funduszy unijnych jest różny w zależności od kategorii luki rozwojowej. Sugerują, że powinna nastąpić zmiana struktury wykorzystania środków unijnych na korzyść silniejszego wspierania pozarolniczej działalności gospodarczej i tworzenia nowych miejsc pracy.

Należy zatem stwierdzić, że pomimo wielu korzystnych zmian dla obszarów wiejskich w zakresie np. poprawy infrastruktury technicznej wsi, postępów w obszarze

gospodarowania i aktywności ekonomicznej ludności, programy unijne oddziałują w sposób selektywny, przyczyniając się pośrednio do jeszcze większej polaryzacji obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej. Selektywność ta wynika nie tyle z braku w dostępie do środków unijnych, co z jakości kapitału ludzkiego, który może zarówno ułatwiać jak również ograniczać możliwości wykorzystania środków unijnych (Wesołowska 2016). Należy zauważyć, że wspomniana polaryzacja dotycząca jakości kapitału ludzkiego a także stopnia wykorzystania funduszy unijnych oddziałuje także na dynamikę procesów związanych z rozwojem przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej.

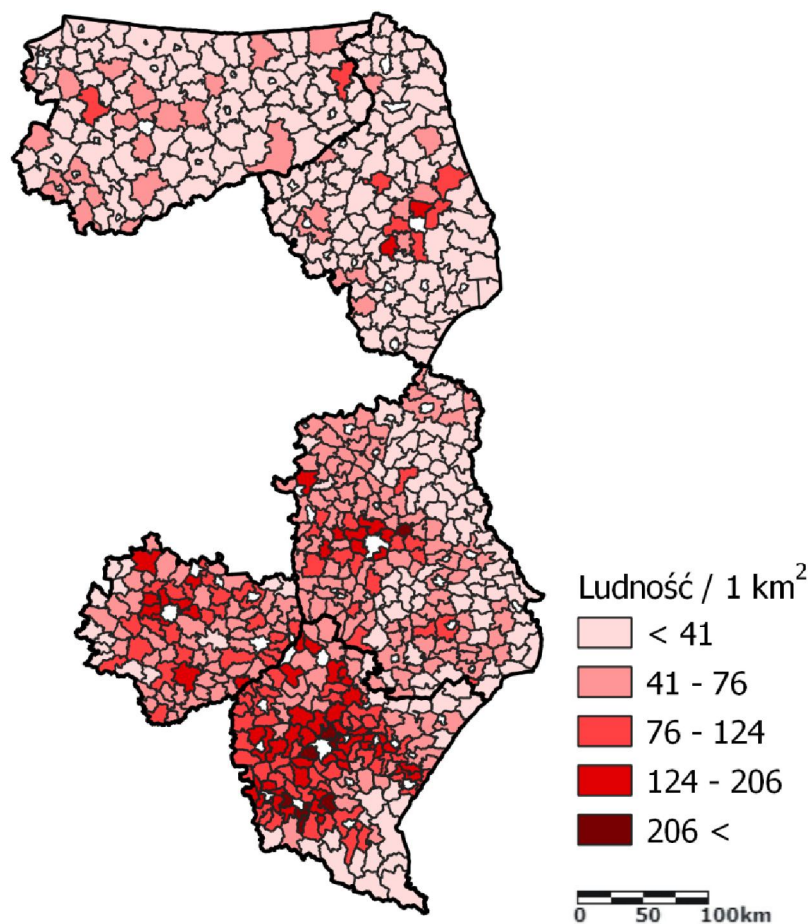
3.3. Demograficzne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości

Jednym z podstawowych elementów badań społeczno-ekonomicznych danego obszaru jest analiza procesów demograficznych. Nabierają one szczególnego znaczenia w kontekście badanej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Podstawowe znaczenie w charakterystyce obszaru z perspektywy demograficznej odgrywa głównie liczba ludności i jej zmiany, gęstość zaludnienia oraz przyrost naturalny. Ze względu na konstrukcję i cele pracy, procesy migracyjne stanowiące jeden z najistotniejszych czynników demograficznych zostaną omówione w oddzielnym podrozdziale.

Liczba ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w momencie akcesji Polski do Unii Europejskiej wynosiła ponad 4 mln 975 tys. natomiast w 2019 r. ponad 4 mln 928 tys. Zmiana liczby ludności na przestrzeni tych lat (2004 - 2019) była zatem stosunkowo niewielka (-1%). W tym samym przedziale czasowym udział ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich w ogólnej liczbie ludności Polski Wschodniej kształtował się na poziomie 51%. Zauważalny jest bardzo powolny, lecz stopniowy spadek tej wartości na rzecz ośrodków miejskich. Średnia gęstość zaludnienia dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej w analizowanym przedziale czasowym nie zmieniła się i wniosła 62 osoby na km² (była także o połowę mniejsza niż średnia gęstość zaludnienia Polski). Należy jednak zwrócić uwagę, że region nie jest jednolity pod tym względem. Część województw charakteryzuje się bardzo małą średnią gęstością zaludnienia (podlaskie 32,2 os./km²; warmińsko-mazurskie 33,5 os./km²; lubelskie 54,8 os./km²). W pozostałych województwach średnia gęstość zaludnienia jest wyraźnie większa (świętokrzyskie 74,8 os./km²; podkarpackie 102,7 os./km²). Różnica między

najgęściej zaludnionym województwem a najmniej jest blisko trzykrotna. Należy przy tym zauważyć, że w analizowanym okresie średnią gęstość zaludnienia zwiększyło województwo podkarpackie i nieznacznie również warmińsko-mazurskie. Zróżnicowanie gęstości zaludnienia na obszarze Polski Wschodniej przedstawia rycina 3.3. Jak wynika z danych GUS-u, województwem, które posiada największe dysproporcje pod tym względem, jest Podkarpacie. Jednostką, która posiada najmniejszą gęstość zaludnienia nie tylko w województwie, ale również w skali kraju jest gmina Lutowiska (4 os./km²). Największą gęstość zaludnienia posiada gmina Krościenko Wyżne (344 os./km²); wartość ta jest najwyższa nie tylko w województwie, ale również w całym regionie Polski Wschodniej. Najgęściej zaludnione obszary wiejskie w Polsce Wschodniej oprócz gminy Krościenko Wyżne to gminy: Łęczna (311 os./km²), Krasne (290 os./km²), Miejsce Piastowe (267 os./km²), Jedlicze (264 os./km²), Brzozów (258 os./km²), Trzebownisko (243 os./km²), Iwonicz-Zdrój (239 os./km²), Boguchwała (232 os./km²), Łańcut (205 os./km²). Aż dziewięć wyżej wymienionych gmin leży na terenie województwa podkarpackiego. Gminy leżące w Polsce Wschodniej, które mają najmniejszą gęstość zaludnienia oprócz gminy Lutowiska, to gminy: Jedwabno (12 os./km²), Białowieża (11 os./km²), Narewka (11 os./km²), Dubicze Cerkiewne (10 os./km²), Szudziałowo (10 os./km²), Krempna (9 os./km²), Giby (8 os./km²), Płaska (7 os./km²), Cisna (6 os./km²); (w analizach dotyczących gęstości zaludnienia uwzględniono gminy wiejskie i miejsko-wiejskie).

Stan ludności oraz gęstość zaludnienia odgrywają istotną rolę w kontekście zakładania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. Są ważnymi elementami, które mogą ułatwiać lub utrudniać dotarcie do potencjalnych klientów. Od nich zależy w dużej mierze lokalny popyt na dobra i usługi oferowane przez przedsiębiorstwa. W tym kontekście lokalizacja firmy jest ważna, ponieważ zapewnia dostęp do rynku zbytu. Gęstość zaludnienia ma także znaczenie z punktu widzenia efektywności gospodarowania gminy (koszty związane z zapewnieniem transportu dla mieszkańców, dostępu do mediów, placówek usługowych, utrzymaniem infrastruktury, itp.). Czynniki te mogą powodować zmniejszanie poziomu konkurencyjności oraz stwarzać bariery, utrudniające finalnie rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich.

Rycina 3.3. Gęstość zaludnienia w Polsce Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyżej wymienione bodźce wpływają w konsekwencji na atrakcyjność lub jej brak w kontekście lokalizacji działalności gospodarczej. Skutkiem ekonomicznym niskiego zaludnienia są również wyższe koszty związane z dostarczaniem usług dla biznesu i społeczności lokalnej. W efekcie tych procesów obserwuje się błędne koło, w którym mało korzystne warunki do zakładania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzą do braku możliwości zatrudnienia miejscowej ludności, a to z kolei przekłada się na intensywniejszy odpływ ludności z obszarów wiejskich, który pogłębia problem izolacji przestrzennej a także przyczynia się do większej polaryzacji regionalnej (Stanny 2014).

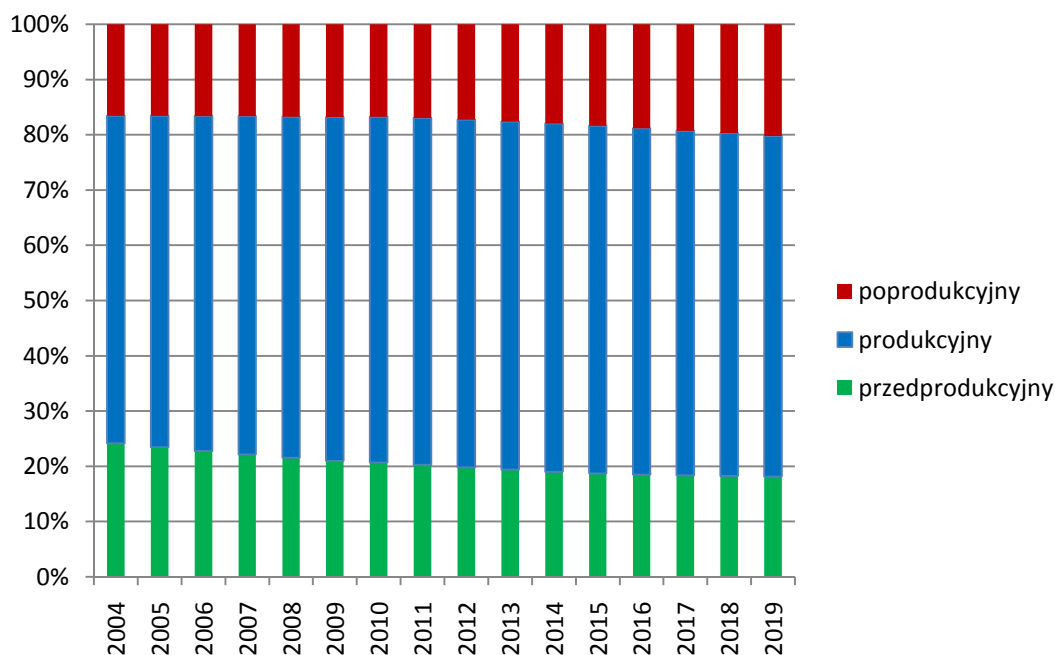

Rycina 3.4. Cykl degradacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich.

Źródło: OECD (2006). *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, Paryż.

Badania prowadzone przez OECD także dowodzą o istnieniu takiego ciągu przyczynowo-skutkowego (ryc. 3.4). Wskazuje się w nich, że kluczowymi elementami w degradacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich są: gęstość zaludnienia, poziom przedsiębiorczości i migracje ludności. Z analizy schematu wynika, że przerwanie tego "zakłętego kręgu" jest możliwe wówczas, kiedy zostaną podjęte odpowiednie działania stymulujące przedsiębiorczość, ale również takie, które będą oddziaływać na pozostałe elementy schematu. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie gęstości zaludnienia na badanym obszarze, pod tym względem najkorzystniejsze warunki do zakładania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej są na przeważającym obszarze Podkarpacia, wschodniej części województwa świętokrzyskiego i zachodniej lubelskiego oraz terenach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie największych miast Polski Wschodniej. Z uwagi na szereg innych uwarunkowań i motywów związanych z zakładaniem działalności gospodarczej, gęstość zaludnienia jest ważną, ale nie jedyną determinantą demograficzną, która musi zaistnieć w tym samym czasie z innymi, aby móc w konsekwencji wpłynąć na pobudzenie przedsiębiorczości na danym terenie.

Jednym z najważniejszych bodźców przyczyniających się do rozwoju bądź stagnacji regionu jest także struktura demograficzna. Polska Wschodnia pod tym względem cechuje się dużym zróżnicowaniem regionalnym, ponieważ występują tu regiony charakteryzujące się jednymi z najwyższych i najniższych udziałów ludności w wieku poprodukcyjnym w skali kraju (Sobolewska-Poniedziałek 2017).

Wykres 3.6. Ludność według ekonomicznych grup wieku na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2018.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jak wynika z wykresu 3.6 i tabeli 3.3, na obszarach wiejskich Polski Wschodniej systematycznie przybywa osób w wieku poprodukcyjnym.

Tabela 3.3. Udział ludności według ekonomicznych grup wieku na obszarach wiejskich w latach 2004 i 2019 [%]*

Ludność według ekonomicznych grup wieku [%]						
	przedprodukcyjny		produkcyjny		poprodukcyjny	
	2004	2019	2004	2019	2004	2019
lubelskie	23,7	18,0	58,1	61,0	18,2	21,0
podkarpackie	25,3	18,8	59,4	62,4	15,3	18,9
podlaskie	23,3	17,3	57,1	61,3	19,6	21,5
świętokrzyskie	22,5	17,1	60,1	60,8	17,3	22,1
warmińsko-mazurskie	25,3	18,8	61,5	62,6	13,2	18,6
Polska Wschodnia	24,2	18,1	59,3	61,6	16,6	20,2
Polska	24,0	18,7	60,2	61,4	15,8	19,9

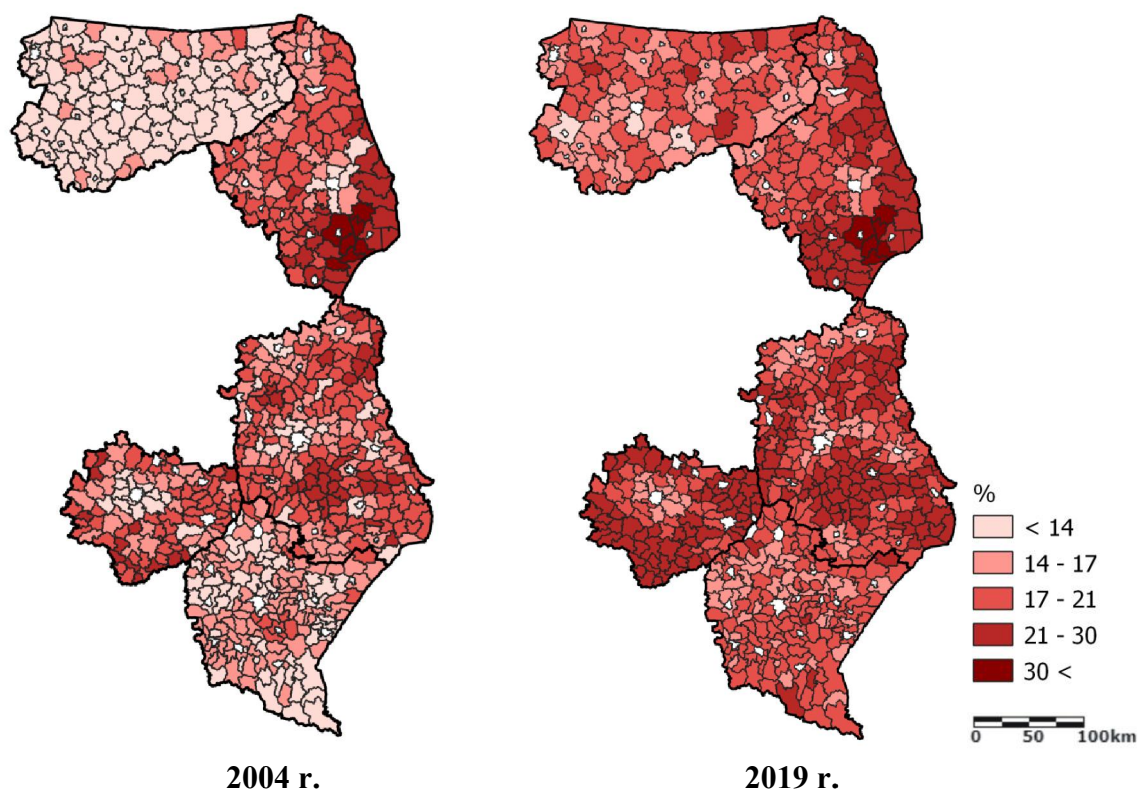
* wiek przedprodukcyjny – 17 lat i mniej; wiek produkcyjny: mężczyźni 18 - 64 lat i kobiety: 18 - 59 lat; wiek poprodukcyjny: mężczyźni – 65 lat i więcej, kobiety – 60 lat i więcej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W momencie wejścia Polski do Unii Europejskiej blisko 24% ogółu ludności stanowiły osoby w wieku przedprodukcyjnym. Po 15 latach odnotowano spadek takich osób do poziomu poniżej 20%. Odsetek osób w wieku produkcyjnym jest porównywalny w całym okresie ze wskazaniem na lekki wzrost udziału takich osób w ogólnej strukturze demograficznej. Z uwagi jednak na spadający udział osób z wcześniejszej grupy, w kolejnych latach można się spodziewać odwrócenia tej tendencji. Systematycznie odnotowuje się natomiast wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym, których odsetek wyraźnie wzrósł (z 16,6% do 20,2%). W najbliższych latach prognozuje się pogłębianie tego procesu. W porównaniu z danymi dla kraju, Polska Wschodnia odznacza się większym udziałem osób w wieku poprodukcyjnym. Zarysowany trend demograficzny jest zjawiskiem niekorzystnym i wynika m.in. z niższej dzietności młodych osób, ujemnego salda migracji w grupie osób najmłodszych oraz zmiany stylu życia na bardziej konsumpcyjny. Jak wynika z danych w tabeli 3.3 województwa, które odnotowały w omawianym przedziale czasowym największy spadek udziału osób w wieku przedprodukcyjnym to: podkarpackie i warmińsko-mazurskie. Największy wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym odnotowały województwa warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie.

Na obszarze Polski Wschodniej największy odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym cechuje wspomniane wcześniej województwa podlaskie, lubelskie i świętokrzyskie (ryc. 3.5). Wynika to z faktu, że struktura demograficzna jest wyraźnie zróżnicowana przestrzennie na obszarze Polski Wschodniej. Duży odsetek osób w tej grupie ludności jest charakterystyczny dla obszarów o przewadze rolnictwa w strukturze lokalnej gospodarki i pokrywa się w dużej mierze z granicami dawnego zaboru rosyjskiego. Najniższy odsetek osób z analizowanej grupy cechuje tereny województwa warmińsko-mazurskiego, które były zasiedlane po II wojnie światowej. Stosunkowo młodsza jest ludność, która zamieszkuje obszary sąsiadujące z największymi miastami Polski Wschodniej, starsza ludność natomiast - obszary zazwyczaj najbardziej od nich oddalone. Z analizy porównawczej zamieszczonych kartogramów widać wyraźnie, że we wszystkich województwach następuje wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym. Jest on wynikiem m.in. nadreprezentatywności osób młodych w strukturze migracji z obszarów wiejskich oraz wydłużającej się średniej długości życia ludności. Proces starzenia się ludności wiejskiej na badanym obszarze jest tak zaawansowany (szczególnie

na peryferiach), że jest mało prawdopodobne aby te tendencje mogły się odwrócić lub zahamować.

Rycina 3.5. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w Polsce Wschodniej w 2004 r. i 2019 r.

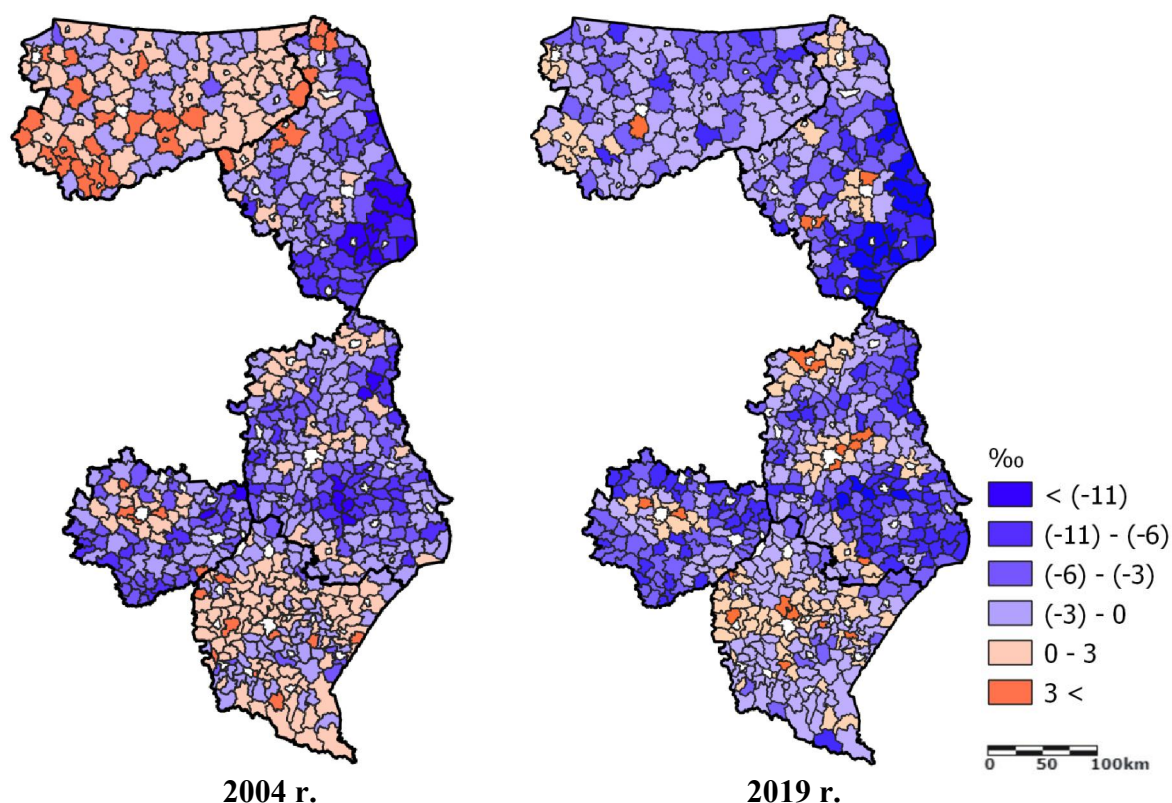
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Niekorzystna struktura demograficzna ludności, która charakteryzuje znaczny obszar Polski Wschodniej, oddziałuje m. in. na preferencje konsumpcyjne oraz ilość i strukturę potrzeb. Osoby starsze, których według prognoz będzie przybywać na badanym terenie, są postrzegane jako mało atrakcyjna grupa konsumentcka ze względu na zmniejszone potrzeby konsumentckie oraz często ograniczone możliwości finansowe. Dlatego też obszary wiejskie, które cechuje duża liczba osób w wieku poprodukcyjnym nie są postrzegane jako atrakcyjne miejsce do zakładania działalności gospodarczej. Dodatkowo biorąc pod uwagę dane *GfK Purchasing Power Europe 2019*¹, z których

¹ W raporcie GfK (Growth from Knowledge) siła nabywcza jest miernikiem rozporządzalnego dochodu per capita po odjęciu podatków, składek na ubezpieczenie społeczne, ale z uwzględnieniem wszelkich świadczeń otrzymywanych od państwa. Badanie opiera się na statystycznych danych dotyczących dochodów, wysokości świadczeń społecznych, stawek podatkowych oraz na prognozach instytucji ekonomicznych, <https://www.gfk.com/pl> [dostęp: 20.08.2020].

wynika, że ok. 65% obszarów wiejskich Polski Wschodniej cechuje niska i bardzo niska siła nabywcza (w raporcie to rozporządzalny dochód per capita nieuwzględniający inflacji) można stwierdzić, że osoby, które podejmują się realizacji konceptu biznesowego w tych miejscach, napotkają istotne trudności.

Kolejną ważną miarą z punktu widzenia warunków do zakładania i prowadzenia działalności gospodarczej jest przyrost naturalny. Jest on pochodną m.in. procesów migracyjnych oraz struktury demograficznej ludności. Obszary wiejskie Polski Wschodniej od początku analizowanego okresu (2004 r. - 2019 r.) rokrocznie odnotowywały ujemny przyrost naturalny na 1000 ludności. W 2004 r. wynosił on (-1,25) natomiast w 2019 r. już (-2,55). Jak wynika z ryciny 3.6 tylko niektóre obszary odnotowały dodatni przyrost naturalny (jest ich najwięcej w województwie podkarpackim i warmińsko-mazurskim) - pozostały obszar Polski Wschodniej cechuje ujemny przyrost naturalny.

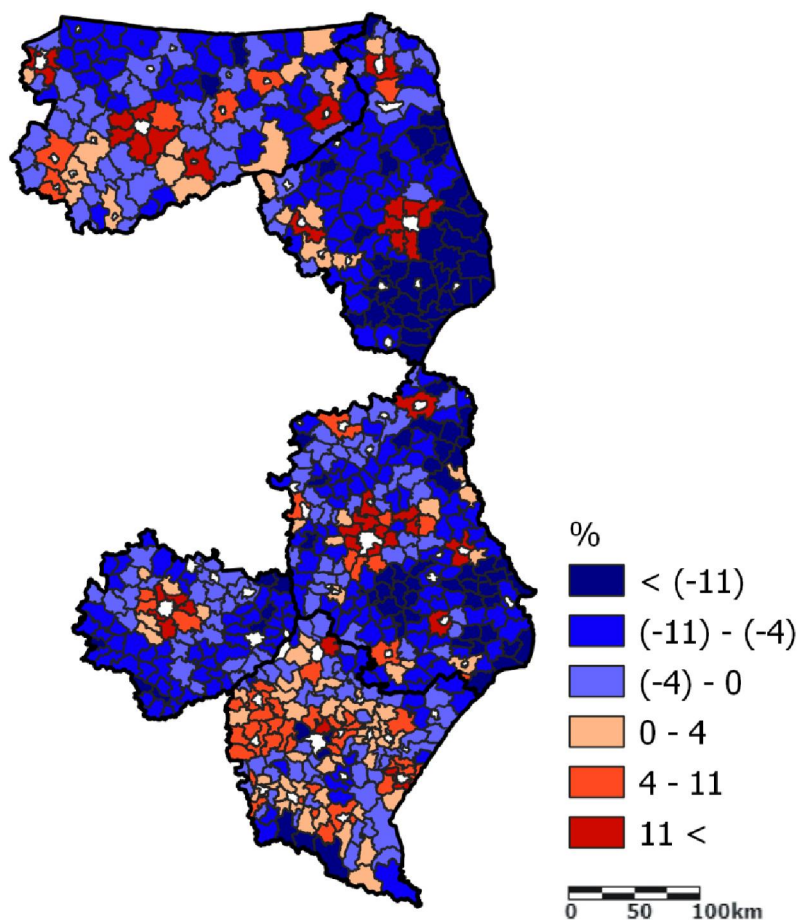

Rycina 3.6. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców w Polsce Wschodniej w 2004 r. i 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Niewątpliwie taka sytuacja demograficzna wpływa niekorzystnie na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, a co więcej - może przyczyniać się do pogłębiania już istniejących problemów w rozwoju gospodarczym.

Ważnych informacji w kontekście rozwoju przedsiębiorczości na danym obszarze może dostarczyć również wskaźnik obciążenia demograficznego (w analizach rozumiany jest jako ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym). Jak wynika z danych GUS-u wskaźnik ten na obszarach wiejskich Polski Wschodniej notował wyraźny spadek do roku 2010. Było to związane z chwilowym spowolnieniem dynamiki ujemnego przyrostu naturalnego. Od tego roku zauważany jest systematyczny wzrost wartości wskaźnika obciążenia demograficznego. W 2019 r. wartość wskaźnika wzrosła o ok. 3 jednostki w porównaniu z chwilą wejścia Polski do struktur Unii Europejskiej. Tak zarysowany trend oznacza, że coraz mniejsza część populacji jest w stanie pracować i zakładać działalność gospodarczą.

Rycina 3.7. Tempo wzrostu zaludnienia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Konsekwencją, wyżej omawianych procesów demograficznych a także migracji osób młodych ze wsi do miast, jest postępujący proces depopulacji obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Jak wynika z ryciny 3.7 oraz danych GUS-u, 71% gmin odnotowało spadek liczby ludności w latach 2004 - 2019. Proces depopulacji objął więc swoim zasięgiem większość badanego obszaru. W największym stopniu ubytek liczby ludności odnotowały obszary wiejskie województwa podlaskiego. Obszary, w których odnotowano wzrost liczby ludności, zlokalizowane są w bliskiej odległości od największych miast regionu. Jest on związany głównie z przeprowadzką ludności miejskiej na wieś.

Identyfikacja czynników mających największy wpływ na wspomniane procesy demograficzne na obszarach wiejskich, (te w dużym stopniu determinują poziom przedsiębiorczości) wydaje się więc szczególnie ważna. Ustalenia takich czynników podjął się P. Śleszyński (2016), który za te najistotniejsze uznał:

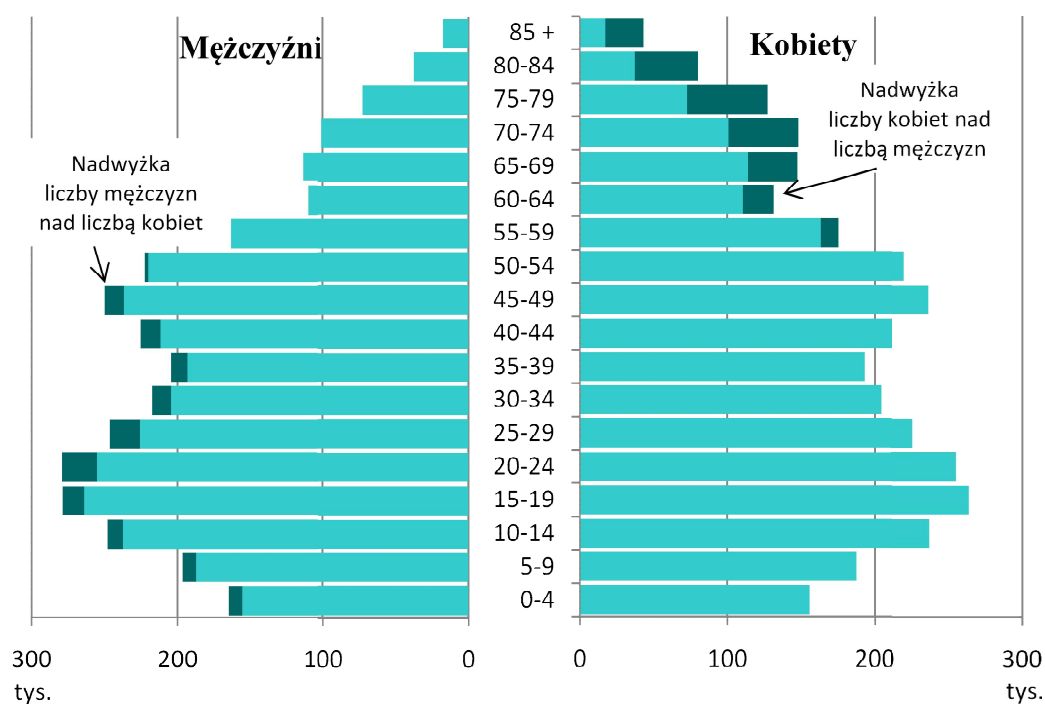
- brak pracy i niskie płace (uniemożliwiają założenie i utrzymanie rodziny w miejscu zamieszkania na satysfakcjonującym poziomie, powodują wzrost zainteresowania emigracją),
- popytowo-podażowe niedopasowanie strukturalne miejsc pracy, a także brak możliwości realizacji kariery i potrzeb związanych z rozwojem osobistym,
- konkurencja płacowo-zawodowa ze strony dużych ośrodków miejskich, która przyczynia się do przyciągania młodych i zdolnych migrantów ze wsi,
- niestabilna sytuacja zawodowa powodująca brak realizacji potrzeb bezpieczeństwa finansowego a w konsekwencji obniżająca skłonność do zachowań prokreacyjnych i prorodzinnych,
- całokształt uwarunkowań kulturowo-cywilizacyjnych: liberalizacja życia społecznego ("rewolucja obyczajowa"), wzrost postaw indywidualistycznych i konsumpcyjnych kosztem postaw tradycyjnych i prorodzinnych,
- różnice w poziomie życia w obszarach wiejskich i w mieście - zwłaszcza w kontekście dostępności do dóbr i usług,

- niski poziom wykształcenia jak również świadomości dotyczącej profilaktyki zdrowotnej, co w konsekwencji prowadzi do zjawiska nadumieralności,
- specyfika pracy na wsi a zwłaszcza w rolnictwie.

Należy zauważyć, że wyżej wymienione czynniki są typowe dla badanego terenu. Przy ocenie zjawisk demograficznych szczególnie ważna jest analiza struktury wieku ludności. Porównując piramidę wieku ludności z 2004 r. do 2019 r. (wykres 3.7 i wykres 3.8) można stwierdzić, że kształt piramidy wyraźnie się zmienia co jest efektem postępującego procesu starzenia się ludności (charakterystyczny jest również dla Polski). W momencie wejścia kraju do Unii Europejskiej, obszary wiejskie Polski Wschodniej charakteryzowały się występowaniem falowania rozwoju demograficznego, które miało istotny wpływ na ukształtowanie się specyficznej struktury wieku ludności. Jest to zjawisko niekorzystne z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości, ponieważ prowadzi m.in. do nierównomiernego przyrostu potrzeb w zakresie szeregu różnych usług a w konsekwencji może skutkować niestabilnym popytem. Niewątpliwie takie warunki nie służą budowaniu stabilnego rozwoju przedsiębiorczości.

Na piramidzie wieku ludności z 2004 r. widać dwie "wyrwy". Pierwsza z nich to mniej liczne roczniki, które obejmują osoby urodzone w okresie drugiej wojny światowej, a druga to echo powojennego niżu z końca lat 60. Na tej samej piramidzie wieku ludności, wyraźnie widać również dwa "wybrzuszenia". Obejmują one wyż kompensacyjny (z lat 50.), który spowodowany był odkładaniem planowania rodziny oraz dążeniem do zmniejszenia ubytku ludności związanego z wojną oraz echo tego wyżu z przełomu lat 70. i 80., który był skutkiem osiągnięcia wieku rozrodczego osób urodzonych podczas wcześniejszego wyżu kompensacyjnego. Lata 90. skutkowały okresem wyraźnego spadku urodzeń, mimo wchodzenia w wiek rozrodczy licznych roczników z lat 70. oraz występowaniem stosunkowo dobrej koniunktury gospodarczej. Spadek ten był skutkiem występowania wcześniej wymienionych czynników, pauperyzacją wielu grup społecznych a także upowszechnianiem się modelu rodziny małodziejnej. Kontynuację procesów demograficznych w Polsce Wschodniej widać na piramidzie wieku ludności z 2019 r. Osoby urodzone w okresie wyżu kompensacyjnego są tutaj na początku wieku poprodukcyjnego, natomiast te urodzone podczas echa powojennego wyżu są w wieku produkcyjnym. Z analizy porównawczej obu piramid widać również wzrost nadwyżki liczby kobiet w relacji do liczby mężczyzn

w najstarszych grupach wiekowych, co jest wynikiem wyższej średniej długości trwania życia kobiet i nadumieralności mężczyzn. W piramidzie z 2019 r. widać także dalszy spadek liczebności młodszych grup wiekowych oraz wydłużanie się ogólnej średniej długości trwania życia. Konsekwencją tych procesów jest m.in. zwiększenie wydatków z budżetu państwa na wypłaty emerytur. Z uwagi na niewystarczającą ilość pieniędzy odprowadzanych z bieżących składek osób pracujących na świadczenia emerytalne zachodzi konieczność zwiększenia obciążeń fiskalnych nakładanych na osoby aktywne zawodowo w tym również na przedsiębiorstwa. Wyższe podatki i składki w ramach prowadzenia firmy stanowią jedne z najważniejszych barier w rozwoju przedsiębiorstw, jak również wydatnie zniechęcają do ich zakładania - w szczególności na obszarach wiejskich (Suchodolski 2019). Skutkiem ekonomicznym tych procesów jest wzrost kosztów prowadzenia działalności gospodarczej a w rezultacie spowolnienie rozwoju gospodarczego Polski Wschodniej.

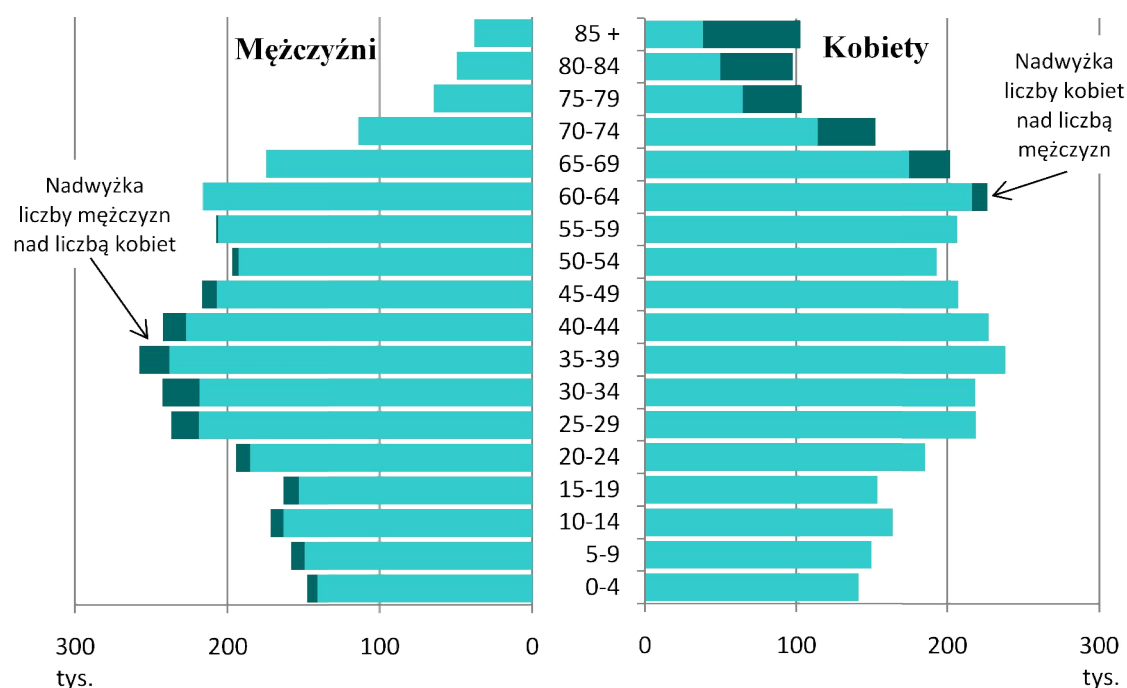

Wykres 3.7. Piramida wieku ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2004 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Współczesne zmiany demograficzne na badanym obszarze (jak również w całym kraju), są wynikiem wspomnianych przemian kulturowych oraz braku

skutecznej polityki państwa. Program 500+ nie przyczynił się jeszcze w istotny sposób do poprawy potencjału ludnościowego, ponieważ jego ewentualny skutek będzie widoczny za kilka lub kilkanaście lat (Kalicki, Kiniorska, Kusztal, Wrońska-Kiczor 2018).

Wykres 3.8. Piramida wieku ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Biorąc pod uwagę wyżej wymienione uwarunkowania można stwierdzić, że w tym kontekście potencjał demograficzny obszarów wiejskich Polski Wschodniej w istotnym stopniu przyczynia się do stagnacji w rozwoju przedsiębiorczości. Należy jednak zwrócić uwagę, że istnieją także podejścia, które w starzejącym się społeczeństwie upatrują szansę na osiągnięcie sukcesu w biznesie. Najważniejszym z nich jest koncepcja „srebrnej gospodarki” (inaczej gospodarki senioralnej), która obejmuje chęć przełożenia przemian demograficznych na aktywność gospodarczą i w efekcie tworzenie nowych miejsc pracy (Guérin 2018). Jest to system produkcji, dystrybucji oraz konsumpcji dóbr i usług, który ma na celu wykorzystanie potencjału nabywczego osób starzejących się i starszych. Obejmuje również zaspokajanie ich potrzeb konsumpcyjnych, zdrowotnych oraz życiowych. Jest postrzegana jako instrument politycznej idei tworzenia potencjalnego i zorientowanego na potrzeby systemu gospodarczego dla starzejącej się

populacji (European Commission 2018). Realizacja założeń "srebrnej gospodarki" w Polsce Wschodniej mogłaby umożliwić przekształcenie problemów demograficznych w konkretne szanse dla rozwoju nowych działalności gospodarczych. G. Krzymińska (2019) zwraca uwagę, że strategia rozwoju społeczno-gospodarczego, która uwzględnia potrzeby starzejącej się populacji, przyczynia się do poprawy poziomu życia nie tylko osób starszych, ale także innych członków populacji z młodszych grup wiekowych. A. Klimczuk (2015) zauważa, że zmiany demograficzne traktowane są głównie jako zagrożenie, a nie jako szansa na poprawę jakości życia. Za najważniejszy element "srebrnej gospodarki" uważa gerontechnologię, która obejmuje produkty i usługi przyjazne dla osób starszych.

Wyżej omawiane zmiany demograficzne na badanym obszarze, mogą być więc szansą dla przedsiębiorców pod warunkiem, że będą w stanie ją dostrzec i odpowiednio wykorzystać, trafnie identyfikując potrzeby starzejącego się społeczeństwa. Przykładami działalności gospodarczych, których usługi skierowane są głównie do osób starszych mogą być:

- domy seniora,
- placówki opiekuńczo-lecznicze,
- prywatne przychodnie,
- apteki i punkty apteczne,
- domowa opieka osób starszych,
- usługi dostawcze,
- biura podróży wyspecjalizowane pod kątem potrzeb osób starszych,
- organizacja wydarzeń oraz spotkań dla seniorów,
- przedsiębiorstwa produkujące technologie przyjazne seniorom.

Proces rosnącej liczby osób w wieku poprodukcyjnym w strukturze demograficznej ludności Polski Wschodniej bez wątpienia stanowi duże wyzwanie dla osób, które chcą rozwijać pozarolniczą działalność gospodarczą. Próba częściowego odejścia od pesymistycznego postrzegania opisywanych zjawisk demograficznych może przyczynić się do stworzenia prorozwojowych inicjatyw gospodarczych, a te z kolei mogą stanowić podażową odpowiedź przedsiębiorców na nowe zapotrzebowania rynku.

Przedstawiona wyżej charakterystyka Polski Wschodniej wskazuje na

konieczność wykonania dodatkowych analiz, które w badaniu relacji migracji i przedsiębiorczości uwzględniałyby szerszy kontekst demograficzny. Jest on niezwykle istotny także dla lepszego zrozumienia uwarunkowań polaryzacji społeczno-gospodarczej regionu.

3.4. Uwarunkowania procesów migracyjnych w Polsce Wschodniej

Procesy migracyjne są ważnym zjawiskiem oddziałującym m.in. na zmiany wielkości zaludnienia, jego rozmieszczenie przestrzenne jak również poziom przedsiębiorczości. Przepływy ludności są również istotnym elementem powiązań międzyregionalnych.

Jak przyjmuje się w źródłach encyklopedycznych, migracje oznaczają przemieszczenia terytorialne, które związane są ze względnie trwałą zmianą miejsca zamieszkania. Ze względu na kryterium czasu wyróżnia się migracje: stałe (trwała zmiana miejsca zamieszkania), czasowe (sezonowa lub okresowa zmiana miejsca zamieszkania), wahadłowe (związane z codziennymi dojazdami do pracy lub nauki) (Surówka 2013). Według kryterium zasięgu geograficznego wyróżnia się migracje: wewnętrzne (w obrębie danego państwa), zewnętrzne (poza granice państwa), (Wojnowski red. 2003). Istnieją również inne kryteria podziału migracji jak np. te związane z przyczynami migracji (polityczne, zarobkowe, edukacyjne, mieszkaniowe, sentymentalne, przymusowe) jak i jej formy (rodzinne, indywidualne, środowiskowe), (Łabędzki 2009).

W literaturze naukowej przyjmuje się, że współczesne migracje rozpoczęły się od masowego odpływu ludności z obszarów wiejskich do miast. Zjawisko to najpierw pojawiło się w Europie zachodniej pod wpływem przemian społeczno-ekonomicznych takich jak industrializacja i urbanizacja, a następnie objęło swym zasięgiem pozostałe części kontynentu. Biorąc jednak pod uwagę problem migracji w skali międzynarodowej, to sięga on połowy XIX w. Wtedy motywy wyjazdu przyjmowały różne formy: przymusowe i dobrowolne, mające charakter pobytów czasowych jak również osiedleńczych. Każda z nich wpływała na dynamikę rozwoju gospodarczego, zmieniając w konsekwencji życie milionów polskich rodzin (Stola 2010). Warto zauważyć, że nawet

zamknięcie granic w okresie komunizmu nie zatrzymało migrantów w kraju. Kolejna fala migracji z Polski miała miejsce po upadku komunizmu.

Zmiany, które miały miejsce po 1989 r., miały duży wpływ na mobilność Polaków. Wprowadzono rozporządzenie umożliwiające posiadanie paszportu na własność oraz wyjazd za granicę w dowolnym momencie. W porównaniu z okresem komunistycznym, liberalizacja zasad ruchu granicznego skutkowałą możliwością wyjazdu z kraju oraz powrotu do niego bez negatywnych konsekwencji politycznych. Wiele krajów szybko zaczęło znosić obowiązek wizowy wobec Polaków. Jednym z głównych motywów migracji zagranicznych w tym okresie była gwałtownie wzrastająca stopa bezrobocia (Bonusiak, Czop, Stykus 2010). Wielu migrantów, w tym z Polski Wschodniej, w okresie 1989 r. - 2004 r. wyjeżdżało do mało atrakcyjnego sektora rynku pracy - głównie były to osoby o niższych kwalifikacjach i o niskim wykształceniu (Czop 2013).

Kolejnym przełomowym momentem było wstąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. Wydarzenie to uruchomiło wiele zmian o charakterze instytucjonalnym, które w konsekwencji umożliwiło swobodne podejmowanie zatrudnienia w dowolnym kraju unijnym, co gwarantuje art. 45 ust. 2 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Jak wynika z danych GUS-u, najwięcej osób z Polski Wschodniej w okresie od 2004 r. do 2019 r. wyjechało w 2006 r. Warto zauważyć, że stopniowo od tego roku widać wyraźny trend spadkowy. W badanym okresie nastąpił jeszcze wzrost w 2013 r. jednak nie był on tak duży jak w 2006 r. Końcem analizowanego okresu, skala emigracji była mniejsza niż w roku akcesji Polski do Unii. Jeśli chodzi o dane dotyczące imigracji, na początku badanego okresu jej skala była nieco mniejsza od emigracji. Przełomowy okazał się być rok 2016. Wtedy po raz pierwszy w badanym okresie liczba imigrantów wyraźnie przekroczyła liczbę emigrantów - saldo migracji osiągnęło wartości dodatnie. Wyraźny trend wzrostowy salda migracji zarysowany na przestrzeni badanego okresu daje nadzieję na częściowe zaspokojenie popytu na pracowników, a w rezultacie także na pobudzenie przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej.

Należy jednak zauważyć, że duża część emigrantów nie zgłasza zmiany miejsca zamieszkania polskim urzędom po to, aby mogli dłuższy czas pozostać formalnie mieszkańcami Polski. Nieznana jest także liczba emigrantów, którzy pracują za granicą

w szarej strefie. W 2015 r. najpopularniejszymi kierunkami migracji była: Wielka Brytania, Niemcy, Holandia oraz Irlandia. Zwraca się także uwagę, że emigracja za granicę z obszarów wiejskich pobudzana jest głównie możliwościami zatrudnienia w sektorze rolnym, a wybór kierunku migracji opiera się w dużym stopniu na związkach pokrewieństwa (OECD 2018).

Z badań prowadzonych z kolei nad imigrantami wynika, że odznaczają się oni większym odsetkiem przedsiębiorców w porównaniu z osobami urodzonymi w kraju zamieszkania (Lofstrom 2002). E. Vinogradov i E. J. B. Jørgensen (2016) zauważają, że imigranci częściej dostrzegają szanse związane z prowadzeniem firmy na skalę międzynarodową. Co więcej, wiele wyników badań świadczy o tym, że przedsiębiorczość imigrantów pozytywnie wpływa na rozwój gospodarczy, a także przyczynia się do wzrostu innowacji oraz budowania regionalnych przewag konkurencyjnych (Hunt, Gauthier-Loiselle 2010, Brzozowska 2020).

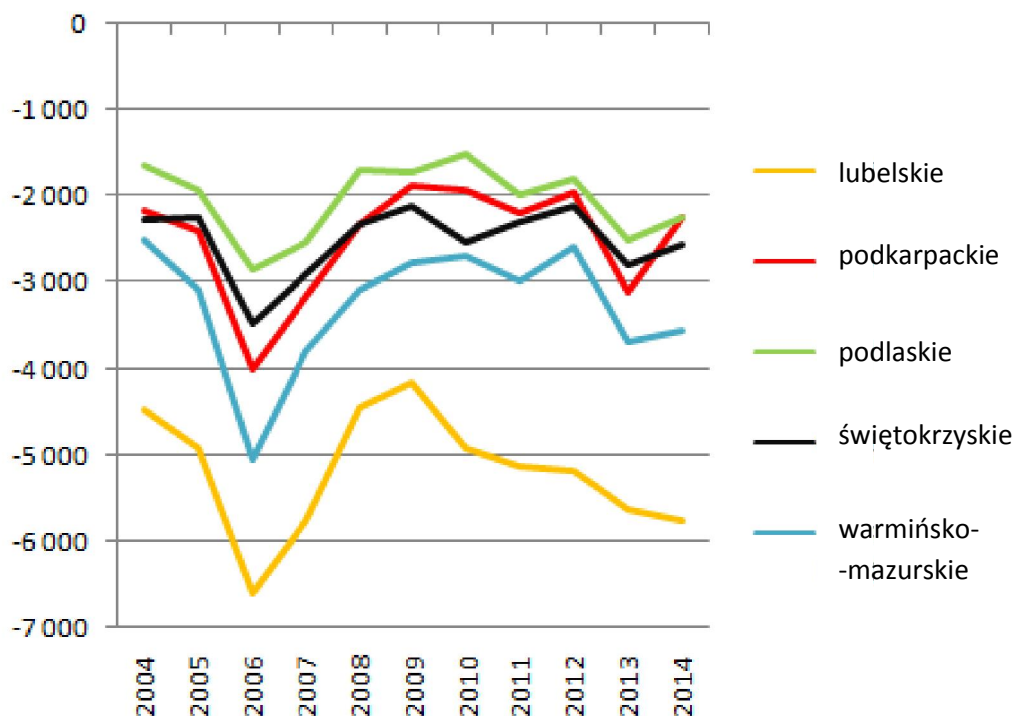
Równoległe do wyżej opisywanych historycznych migracji zewnętrznych miały miejsce również migracje wewnętrzne. W latach 50. i 70. ubiegłego wieku odnotowano największy napływ ludności wiejskiej do miast z uwagi na rozwój zakładów produkcyjnych oraz budowę dużych osiedli mieszkaniowych w miastach. Procesy te były pobudzane przez władzę, która kreowała wizerunek wsi jako obszar zacofany mentalnie i gospodarczo w przeciwieństwie do miasta, które miało dawać większe perspektywy i możliwości (Kuśmider 2019).

Należy jednak podkreślić, że migracja konkretnej osoby (bez względu na typ migracji), jest warunkowana różnymi motywacjami - te z kolei uzależnione są od indywidualnych chęci oraz dążeń do zaspokajania potrzeb. R. Linton (1975) wskazuje, że potrzeby jednostki są tym, co kreuje motywy jej zachowania. Zatem można stwierdzić, że decyzje dotyczące wyjazdu z pierwotnego miejsca pobytu oraz te dotyczące zakładania działalności gospodarczej nierozzerwalnie wiążą się z chęcią zaspokajania potrzeb, do których badacz zalicza pragnienie odzewu emocjonalnego, potrzebę bezpieczeństwa (w tym finansowego) oraz potrzebę nowych doświadczeń.

Czynnik ekonomiczny należy do jednych z najważniejszych, który umożliwia realizację wielu potrzeb, w tym tych wyżej opisywanych. Tutaj jednym z kluczowych motywatorów ekonomicznych jest chęć zarobienia satysfakcjonujących sum pieniężnych. Jak wynika z badań psychologicznych, to dzięki nim jednostka może osiągnąć

zamierzone cele, poczucie sprawczości oraz skuteczności, a także wzmocnić samoocenę (Gąsiorowska 2014). Biorąc to pod uwagę, uprawnione wydaje się więc stwierdzenie, że jednym z najważniejszych bodźców skłaniających osoby z obszarów wiejskich Polski Wschodniej do wyjazdu lub zakładania działalności gospodarczej jest chęć osiągnięcia takich wynagrodzeń, które w rezultacie umożliwią im realizację potrzeb i uzyskanie zamierzonego poziomu życia.

W efekcie odpływ ludności z danego obszaru może także nasuwać przypuszczenie, że z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości tereny te są mało atrakcyjne lub też szanse ich dalszego rozwoju nie są wysoko oceniane przez potencjalnych przedsiębiorców. W rozważaniach dotyczących procesów migracyjnych czynniki takie określane są jako “wypychające”. Do tych najważniejszych z perspektywy uwarunkowań rozwoju Polski Wschodniej należy zaliczyć właśnie motywy ekonomiczne takie jak: bezrobocie, niskie płace i ubóstwo. Drugą grupą czynników są te określane mianem “przyciągających”. W ich przypadku ważne znaczenie mają wspomniane możliwości wyższych zarobków, rozwój osobisty i zawodowy oraz poprawa standardu życia (Bank Światowy 2006).

Wykres 3.9. Dynamika salda migracji w Polsce Wschodniej.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

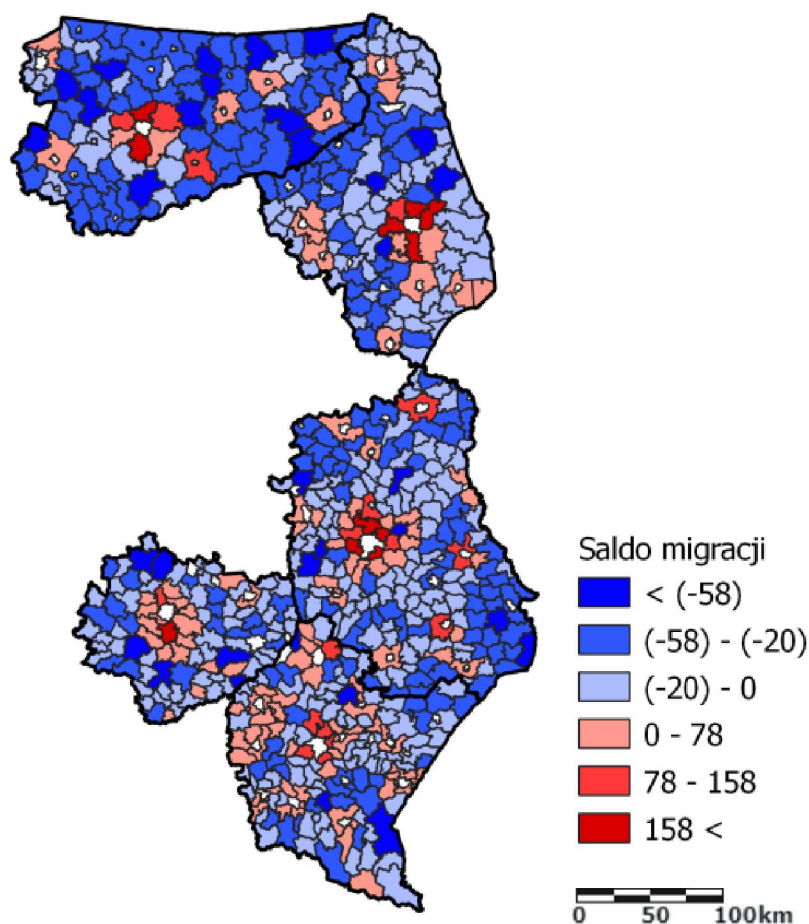
W przeciwieństwie do tych poprzednich bodźców charakteryzują się atrakcyjnością, wynikającą m.in. z większych perspektyw zarobkowych, większego rynku zbytu, lepszej infrastruktury technicznej i transportowej, lepszej dostępności do czynników produkcji. Warto jednak zaznaczyć, że procesy te są bardzo złożone i wielopłaszczyznowe, a ich skala i dynamika wynikają z wielu innych determinant (Rosner 2012a).

Problematyka rozwoju przedsiębiorczości w relacji z procesami migracyjnymi jest ważna z punktu widzenia dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Znacznej części gmin wchodzących w skład tego terenu dotyczy problem ujemnego salda migracji. Jak wynika z wykresu 3.9 wszystkie województwa Polski Wschodniej cechuje ujemny bilans salda migracji. Największy charakteryzuje województwo lubelskie natomiast najmniejszy podlaskie. W latach 2004 - 2014 zauważa się tendencję do stopniowego pogłębiania się procesów związanych z przewagą emigracji nad imigracją ludności. Emigracja osiągnęła swoje apogeum w roku 2006 i związana była z wejściem Polski do Unii Europejskiej.

Zgodnie z prawidłowościami sformułowanymi przez E. Ravensteina w 1885 r. ludzie migrują z obszarów słabiej rozwiniętych do tych, które znajdują się na wyższym poziomie rozwoju, a migracje mają charakter selektywny. Selekcja dotyczy m.in. takich cech jak: płeć, wiek, wykształcenie oraz przedsiębiorczość rozumiana sensu largo. Konsekwencje społeczno-ekonomiczne migracji odczuwają zarówno obszary, do których ludność napływa jak i tych, z których odpływa. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez IRWiR PAN, obszar Polski Wschodniej jest wyraźnie spolaryzowany, jeśli chodzi o procesy migracyjne. Największym natężeniem ujemnego salda migracji (wieś - miasto) na obszarach wiejskich charakteryzują się województwa: podlaskie, warmińsko-mazurskie oraz lubelskie. Ze względu na wiek, w strumieniu odpływu ze wsi znajduje się bardzo duża nadreprezentacja osób młodych, kończących edukację i wschodzących w wiek podejmowania pierwszej pracy zarobkowej i zakładania własnego gospodarstwa domowego. Największym dodatnim saldem migracji wśród osób młodych cieszą się gminy wiejskie i miejsko-wiejskie zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie miast - w szczególności tych, które są stolicami województw. Negatywną konsekwencją dla obszarów, z których następuje odpływ ludności, jest starzenie się populacji. W tym kontekście przedsiębiorczość ma ograniczone możliwości rozwoju. Warto wspomnieć, że przytaczane wyżej procesy migracyjne oraz ich skutki ekonomiczne występują na większą skalę na obszarach dawnego zaboru rosyjskiego. Migracje ludności na tereny

podmiejskie są efektem migracji z regionów peryferyjnie położonych względem sieci miast dużych i średnich oraz suburbanizacji (Stanny, Rosner, Komorowski 2018).

Wyżej opisywane procesy dobrze ilustruje rycina 3.8 na której odpływ ludności z obszarów wiejskich najbardziej widoczny jest dla gmin położonych przy granicy państwa. W Polsce Wschodniej wyraźnie widać również dodatnie saldo migracji w gminach sąsiadujących z największymi miastami regionu - są to procesy suburbanizacyjne polegające na wyludnianiu się miast i rozwoju strefy podmiejskiej. W największym stopniu dotyczą gmin: Stawiguda, Wasilków, Supraśl, Głusk, Niemce, Zamość, Dywity, Juchnowiec Kościelny i Boguchwała. W 2019 r. ujemne saldo migracji odnotowały wszystkie miasta na prawach powiatu poza Rzeszowem i Lublinem. Należy jednak zwrócić uwagę, że tylko Rzeszów odnotował istotny wzrost liczby ludności (1463 osoby, natomiast Lublin zaledwie 193).

Rycina 3.8. Średnie saldo migracji według gmin w Polsce Wschodniej z lat 2004 - 2019.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jak wynika z danych GUS-u, Polska Wschodnia jest zróżnicowana pod względem udziału ludności wiejskiej w ogóle ludności (tabela 3.4). Najwięcej jest jej na Podkarpaciu - to aż 58,6%. To nie tylko najwyższa wartość w badanym regionie, ale również w kraju. Ponadto jest to jedyne województwo, które wyróżnia się dodatnim przyrostem liczby ludności mieszkającej w miastach w analizowanym okresie (1,4%), a to z kolei oznacza, że tylko tutaj odnotowuje się ujemne saldo migracji z obszarów wiejskich. W pozostałych województwach wyraźnie widać przewagę odpływu ludności z miast do wsi. Przyrost udziału liczby ludności na obszarach wiejskich w stosunku do roku 2004 r. wystąpił w województwach: świętokrzyskim (4,2%), lubelskim (3,5%), podlaskim (2%). Województwo warmińsko-mazurskie pod tym względem prezentuje bardzo zbliżone wartości. Przewaga udziału ludności wiejskiej (poza wspomnianym Podkarpaciem) występuje również w województwach: świętokrzyskim (54,6%), lubelskim (53,5%), natomiast w pozostałych dwóch odnotowuje się stosunkowo wysoki udział ludności miejskiej (podlaskie 60,8% a warmińsko-mazurskie 59,2%).

Tabela 3.4. Ludność w miastach Polski Wschodniej w 2019 r.

Województwa	Liczba ludności w miastach	Ludność ogółem	Współczynnik urbanizacji [%]	Dynamika zmian liczby ludności w miastach 2004 = 100%
lubelskie	979 357	2 108 270	46,5	96,5
podkarpackie	880 609	2 127 164	41,4	101,4
podlaskie	716 923	1 178 353	60,8	98,0
świętokrzyskie	560 152	1 233 961	45,4	95,8
warmińsko-mazurskie	842 096	1 422 737	59,2	99,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W tabeli 3.5 przedstawiono skalę poszczególnych kierunków migracji według województw Polski Wschodniej. Z jej analizy wynika, że w ogólnym ruchu migracyjnym zdecydowanie największe znaczenie mają migracje wewnętrzne. Stanowią one aż 98% wszystkich migracji badanego obszaru. W 2019 r. największy napływ osób z zagranicy w ogóle wszystkich migracji odnotowano w województwie podkarpackim i podlaskim. Odznaczający się od reszty województw wpływ ludności wiejskiej za granicę charakteryzował województwo warmińsko-mazurskie i podkarpackie.

Jak wyżej skonstatowano, najczęściej migracji w Polsce Wschodniej występuje w kierunku miasto - wieś i odwrotnie. Jednak najwyższy napływ ludności z miast na obszary wiejskie cechuje województwo podlaskie (31,1%). Największa skala migracji międzywiejskich w roku 2019 jest obserwowana w województwie podkarpackim (ponad 22%) natomiast najmniejsza w podlaskim (15,7%).

Jednym z podstawowych problemów Polski Wschodniej, o którym wspomniano w niniejszej pracy, jest odpływ ludności z obszarów wiejskich i związany z tym proces peryferyzacji. Największy udział odpływu ludności do miast w migracjach ogółem w 2019 r. odnotowano w województwie podlaskim (35,7%) i warmińsko-mazurskim (35,1%). Biorąc jednak pod uwagę liczby bezwzględne, najczęściej osób migrowało do miast w województwie lubelskim (blisko 10 tys. os.). W tym samym województwie najczęściej osób (względem pozostałych) migrowało w przeciwnym kierunku (7,8 tys. os.).

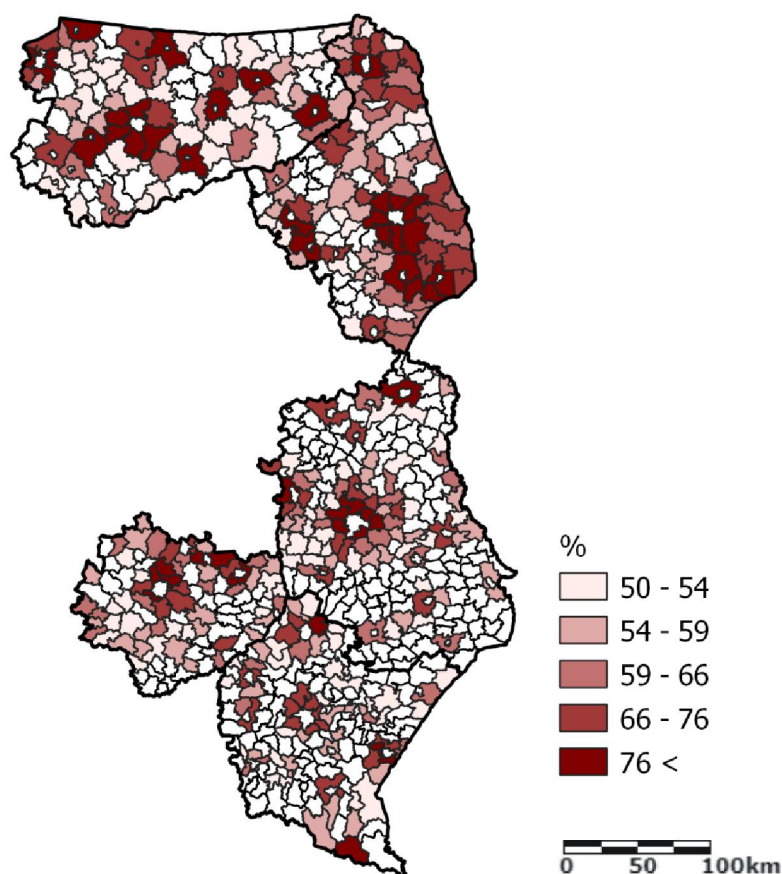
Tabela 3.5. Udział poszczególnych kierunków migracji w migracjach ogółem na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.

Województwa	Napływ do obszarów wiejskich [%]			Odpływ z obszarów wiejskich [%]		
	z zagranicy	z miast	ze wsi	za granicę	do miast	do wsi
lubelskie	1,0	25,3	18,9	0,5	32,5	21,9
podkarpackie	2,0	23,5	22,4	0,9	28,4	22,9
podlaskie	2,0	31,1	15,7	0,4	35,7	15,2
świętokrzyskie	1,2	24,1	19,6	0,4	32,2	22,5
warmińsko-mazurskie	1,1	27,1	17,5	1,0	35,1	18,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W kierunkach migracji wewnętrznych zaobserwowano, że oba strumienie, z miast na wieś i odwrotnie są stosunkowo podobnej wielkości (z niewielką przewagą migracji ze wsi do miast). Należy zauważyć, że odpływ z obszarów wiejskich stanowi głównie migracja osób młodych, która w dużym stopniu kieruje się do centrów miejskich. Napływ na wieś to głównie ruch migracyjny z centrum miast do pobliskich obszarów wiejskich (ryc. 3.9). W konsekwencji tracą ludność wsie położone z dala od miast, natomiast zyskują wsie podmiejskie (Rosner 2016). W tym miejscu należy zauważyć, że opisywany wyżej proces suburbanizacji skutkuje zmianami pierwotnych funkcji obszarów wiejskich. Ich ważną konsekwencją jest rozwój funkcji rezydencjalnej - obszary wiejskie traktowane są w niej jako obszary mieszkalne (lub letniskowe) dla osób, które pracują

w mieście. Coraz mniej w nich osób zajmujących się wyłącznie rolnictwem i charakterystycznych dla wsi zabudowań gospodarskich. Jak zauważa K. Kajdanek (2012) paradoksalnie im bardziej zacierają się różnice między miastem a wsią, tym bardziej rośnie wewnętrzne zróżnicowanie wsi a nowi jej mieszkańcy są bardziej przedsiębiorczy.

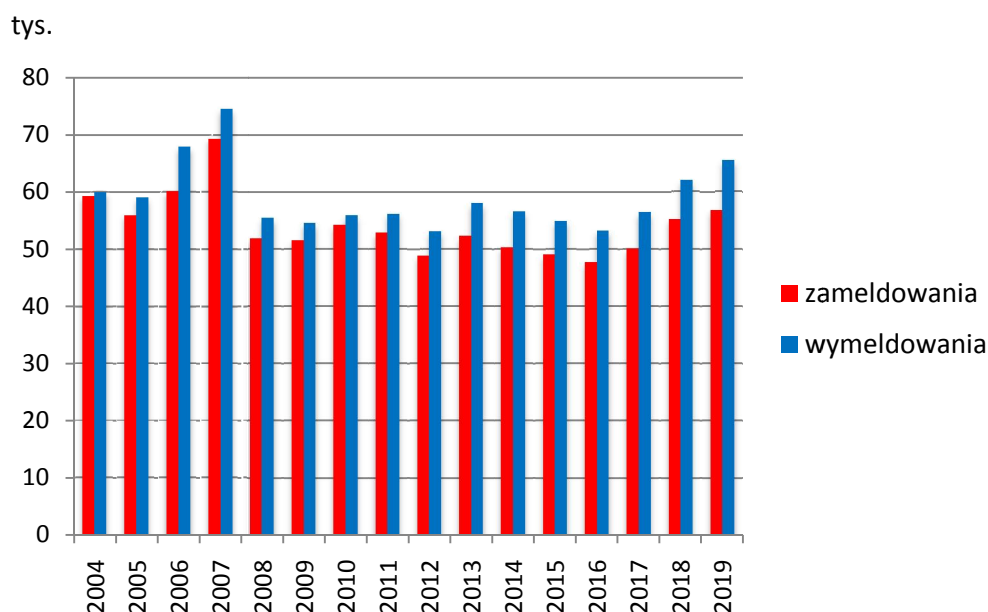
Rycina 3.9. Udział osób zameldowanych z miast w zameldowaniach ogółem na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Przeptywy migracyjne na badanym obszarze są zróżnicowane. Zauważa się, że ludność "zasiedziała" wykazuje mniejszą chęć do migracji niż napływowa. Należy zauważyć, że województwo warmińsko-mazurskie ma najbardziej wielopokoleniową tradycję migracyjną spośród wszystkich (Źróbek-Różalska, Zysk 2015).

Na wykresie 3.10 widać prawidłowości, o których wyżej pisano. Liczby osób zameldowanych i wymeldowanych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej mają

porównywalne wartości. Należy jednak zauważyć, że w całym analizowanym okresie występuje przewaga osób wymeldowanych nad zameldowanymi.

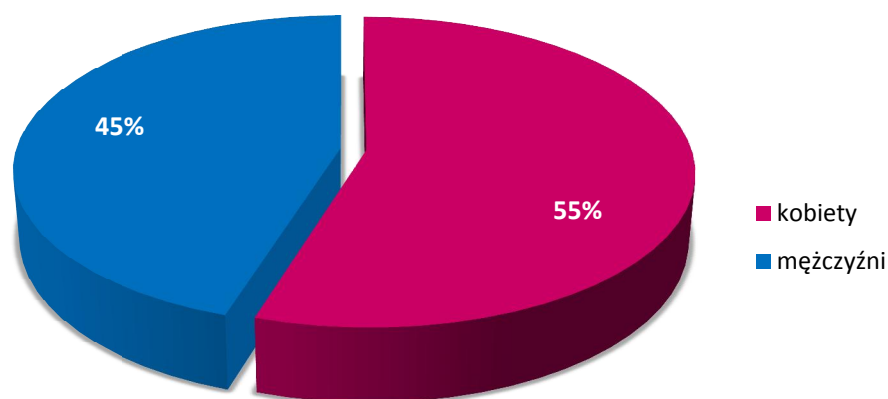
Wykres 3.10. Migracje na pobyt stały w obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Z tego też powodu rokrocznie odnotowywane jest ujemne saldo migracji. W 2004 r. z obszarów wiejskich Polski Wschodniej wymeldowało się 673 osoby. Dwa lata później takich osób było już 7819 i był to największy odpływ ludności w całym okresie, który został objęty badaniem. Wzrost liczby emigrantów Polski Wschodniej był wywołany wejściem Polski do Unii Europejskiej i jednocześnie otwarciem na nowe rynki pracy. Począwszy od 2004 r. zarysowuje się tendencja do dalszego wzrostu liczby emigrantów. Mimo że od roku 2016 widoczna jest tendencja wzrostowa liczby migrantów, to różnice między osobami wymeldowującymi się a meldującymi na obszarach wiejskich pozostają na zbliżonym poziomie. Oznacza to, że istnieje równoległy jak również proporcjonalny odpływ ludności z obszarów peryferyjnie położonych i osób napływających na obszary wiejskie zlokalizowane w okolicy największych miast regionu.

Migracje w istotny sposób wpływają na wzrost potencjału ludnościowego oraz strukturę ludności według płci i wieku. Biorąc pod uwagę fakt, że migrują głównie osoby młode, przedsiębiorcze i dobrze wykształcone, wpływa to na relatywny spadek rozrodczości oraz wzrost odsetka osób w wieku poprodukcyjnym. W strukturze osób

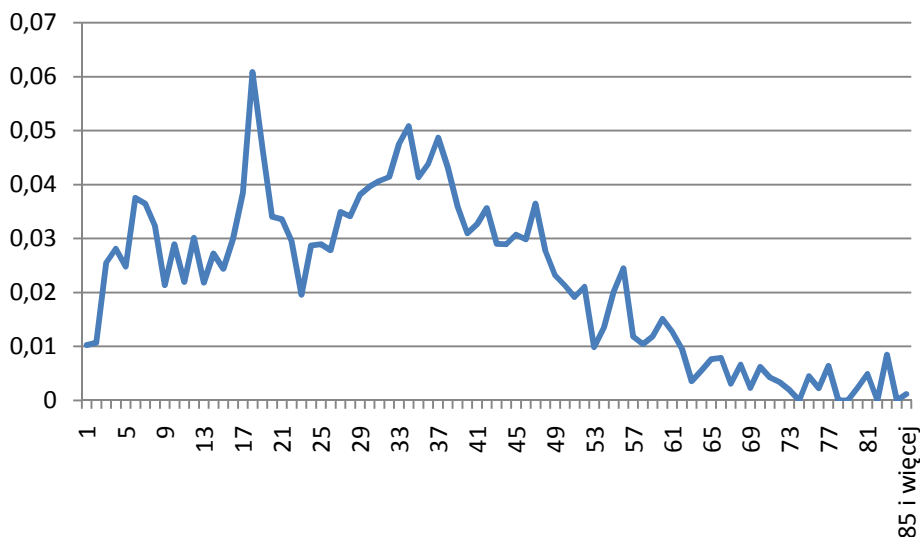
wymeldowanych (odpływowych) dominują kobiety - stanowią 55% (wykres 3.11). Obszary wiejskie, nie są dla kobiet atrakcyjnym miejscem do życia i realizacji aspiracji zawodowych. To przekłada się na większą liczbę mężczyzn na tych terenach. W konsekwencji nasila się proces depopulacji i spadku współczynnika przyrostu naturalnego. Procesy te wprost przekładają się na spadek potencjału rozwojowego przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Wykres 3.11. Struktura osób wymeldowanych z obszarów wiejskich Polski Wschodniej według płci w latach 2004 - 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

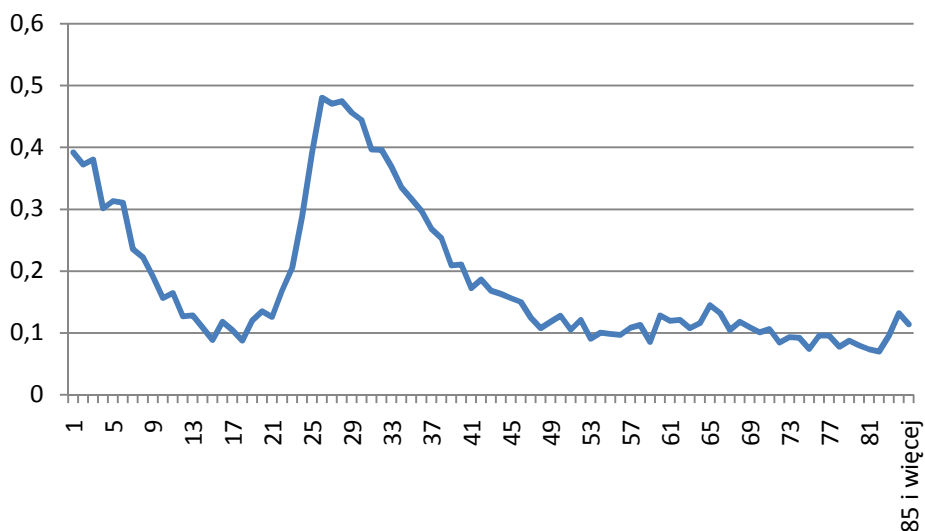
Jednymi z podstawowych wskaźników w demografii, które używane są w analizie ruchu migracyjnego ludności są cząstkowe wskaźniki emigracji (odpływu) i imigracji (napływu). W przypadku wskaźnika emigracji definiuje się go jako stosunek liczby osób w wieku x , które w roku t wyemigrowały z miejsca i do obszaru j oraz przeciętnej liczby ludności w wieku x , w miejscu i oraz w połowie roku t . Cząstkowy wskaźnik imigracji liczy się analogicznie do tego pierwszego z tym, że w liczniku występuje liczba osób, które przybyły z miejsca j do obszaru i w wieku x w roku kalendarzowym t (Kędelski, Paradysz 2006). Prezentację graficzną rozkładów cząstkowych wskaźników emigracji i imigracji przedstawia wykres 3.12 i 3.13. Na omawianym obszarze w roku 2019 odnotowano wysoki poziom współczynnika emigracji dla osób w wieku 18 - 21. Gwałtowny wzrost wartości współczynnika w tym okresie należy wiązać z wyjazdem młodych osób, który związany jest z kontynuacją edukacji. Kolejny wzrost wartości omawianego wskaźnika widać w grupie 30-latków i można go wiązać z wyjazdami za pracę. Najniższe wartości wskaźnika dotyczą osób w wieku poprodukcyjnym.

Wykres 3.12. Rozkład cząstkowego współczynnika emigracji według wieku w Polsce Wschodniej w roku 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Na wykresie dotyczącym rozkładu cząstkowego współczynnika imigracji zauważalne są wyżej wspomniane tendencje suburbanizacyjne, związane z przenoszeniem się ludności z ośrodków miejskich na tereny podmiejskie. Dotyczy to osób w przedziale wiekowym od 25 do 40 lat. Powodami zmiany miejsca zamieszkania na tereny w pobliżu miast są m.in.: niższe ceny nieruchomości, poprawiająca się komunikacja miejska i podmiejska oraz infrastruktura drogowa, mniejszy hałas i zanieczyszczenie powietrza oraz dostęp do terenów rekreacyjnych.

Wykres 3.13. Rozkład cząstkowego współczynnika imigracji według wieku w Polsce Wschodniej w roku 2019.

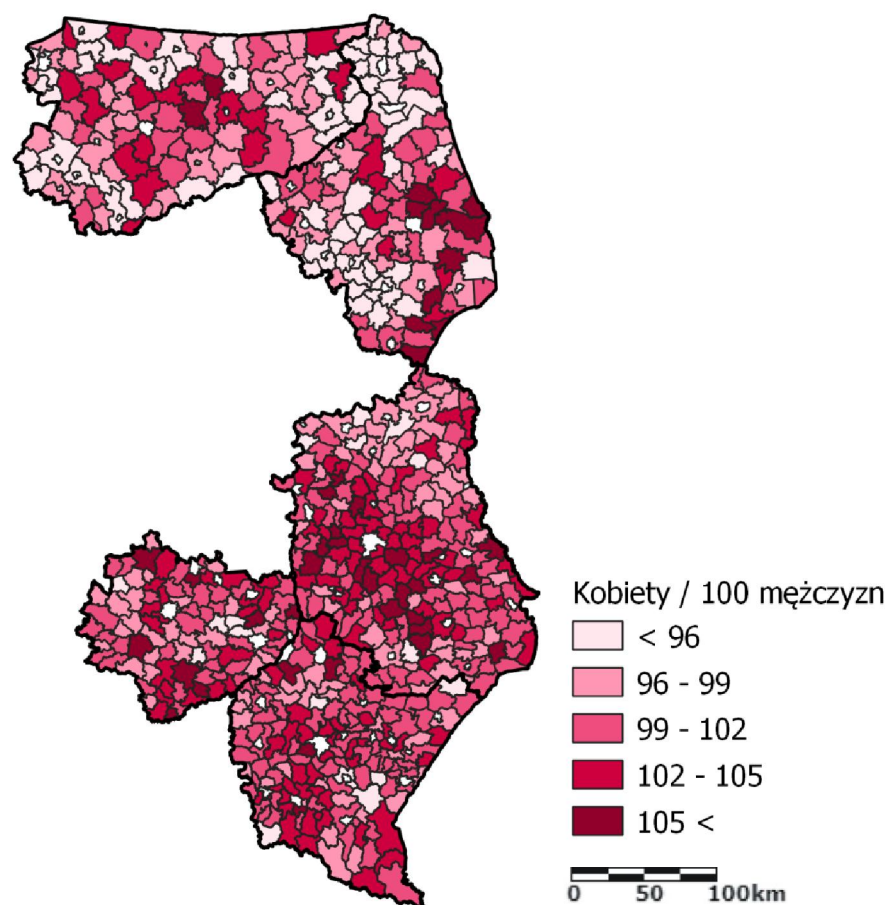
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Podjmując decyzję, dotyczącą wyjazdu z pierwotnego miejsca pobytu, mieszkańcy najczęściej wybierali obszar własnego województwa. Jest to tendencja, która zauważalna jest na obszarze całego kraju (Kiniorska 2017). Poddając analizie strukturę przemieszczeń według kierunków do poszczególnych województw (na podstawie danych BDL GUS), zauważono określone prawidłowości. Z województwa lubelskiego najwięcej osób migruje do województwa mazowieckiego - to aż 56% wszystkich osób wyjeżdżających do innych regionów Polski. Niewątpliwie, najważniejsze znaczenie w tym przypadku ma Warszawa, która ze względu na swój największy w kraju potencjał gospodarczy oraz bliskość geograficzną stanowi szczególnie dla młodych i przedsiębiorczych mieszkańców województwa lubelskiego atrakcyjny kierunek migracji. Osoby migrujące z Podkarpacia chętniej wybierają województwo małopolskie - stanowią oni 44% wszystkich migrujących. Związane jest to ze stosunkowo bliską odległością, a także dobrym połączeniem komunikacyjnym z Krakowem. Mimo niedogodnego połączenia komunikacyjnego a także dalszej odległości Mazowsze (na czele z Warszawą) jest drugim co do popularności kierunkiem migracyjnym wśród mieszkańców województwa podkarpackiego (19%). Należy zauważyć, że te dwa kierunki migracji na pobyt stały mieszkańców z Podkarpacia, wyraźnie dominują w strukturze migracji międzywojewódzkich nad pozostałymi. W przypadku województwa podlaskiego odpływ ludności do Mazowsza stanowi aż 51%. Migracje osób z województwa świętokrzyskiego charakteryzują się większym zróżnicowaniem w porównaniu z wyżej omawianymi. Tutaj porównywalny kierunek migracyjny występuje do dwóch województw (mazowieckiego 33% i małopolskiego 26%). Jest to uwarunkowane głównie położeniem województwa świętokrzyskiego dokładnie między Małopolską a Mazowszem, a także dobrym skomunikowaniem stolic każdego z tych województw. Struktura migracji międzywojewódzkich jest również zróżnicowana w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego. Tutaj największy odpływ ludności występuje do województwa pomorskiego (36%); Mazowsze jest na drugim miejscu (28%). Biorąc pod uwagę obszar całej Polski Wschodniej, najatrakcyjniejszym kierunkiem migracyjnym jest województwo mazowieckie na czele ze stolicą - stanowi 38% wszystkich ruchów międzywojewódzkich. Na drugim miejscu pod tym względem jest województwo małopolskie na czele z Krakowem (17%), natomiast na trzecim województwo pomorskie (11%).

Analizując przemieszczenia ludności zauważono, że ich istotną cechą są migracje wewnątrzwojewódzkie. Zatem można stwierdzić, że większość mieszkańców

decydując się na zmianę miejsca pobytu, przenosi się do gmin tego samego województwa. W gminach położonych w sąsiedztwie największych miast Polski Wschodniej rejestrowano najwyższe wielkości dodatniego salda migracji. Ponadto zauważono, że jego wielkość stopniowo maleje w kierunku gmin peryferyjnie położonych.

Jak zauważył E. Ravenstein w swoich badaniach, istnieją różnice w skali migracji między kobietami a mężczyznami. W jednym ze swoich praw stwierdza, że kobiety przeważają liczebnie nad mężczyznami. Konsekwencją tego są pojawiające się problemy w strukturze płci na obszarach długotrwałego odpływu migracyjnego. Są to procesy, które z demograficznego punktu widzenia przyczyniają się do pogłębiania problemów związanych z reprodukcją lokalnej populacji (Rosner 2014).

Rycina 3.10. Współczynnik feminizacji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.

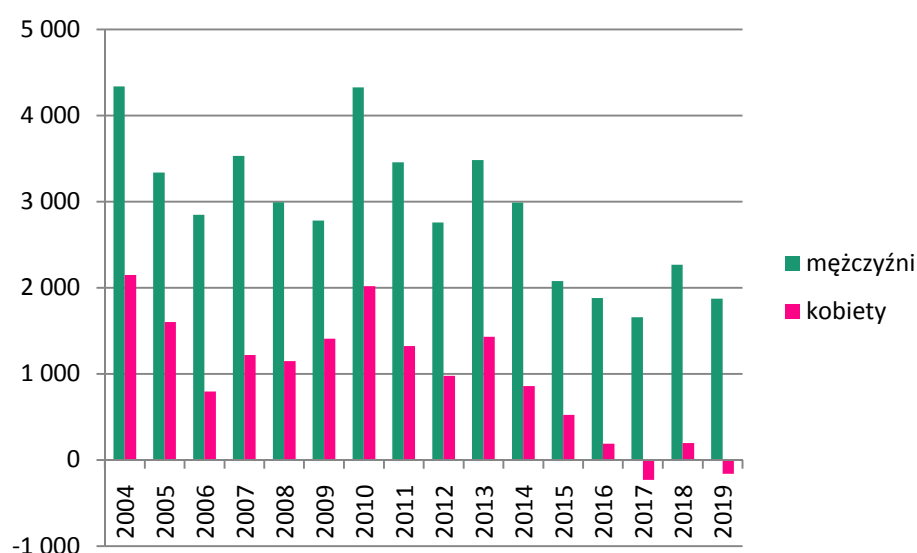
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Potencjał obszarów o wysokiej nieatrakcyjności migracyjnej przejmują miasta (posiadające dodatnie saldo migracji głównie wśród kobiet). Obszary cechujące się

ujemnym saldem migracji tracą najczęściej osoby młode i aktywne, w których przeważają właśnie kobiety. Jak zauważa K. Krzyżanowska (2014) wieś najczęściej opuszczają kobiety ze średnim i wyższym wykształceniem. Niższy komfort życia oraz mniejsze szanse rozwoju osobistego i zawodowego na obszarach wiejskich motywują kobiety w wieku produkcyjnym do migracji, której celem są zwykle ośrodki miejskie (Szepelska 2014).

Z ryciny 3.10 przedstawiającej zróżnicowanie wskaźnika feminizacji w Polsce Wschodniej widać, że obszary wiejskie o peryferyjnej lokalizacji cechują się niższymi wartościami od tych, które położone są w okolicy najważniejszych miast regionu. Należy jednak dodać, że pełen obraz tych procesów jest zaburzony ze względu na dłuższe przeciętne trwanie życia kobiet. Jak wynika z danych GUS, na wielu obszarach Polski Wschodniej w najstarszej grupie wiekowej odnotowywane są wysokie wartości wskaźnika feminizacji.

Narastanie deficytu kobiet (wykres 3.14) w grupach wieku o najwyższej płodności na znacznych obszarach Polski Wschodniej, utrudnia mężczyznom pozostającym na wsi znalezienie żon i założenie rodziny. Zjawisko to (wcześniej wspomiane w pracy) określane jest w publicystyce jako "brak potencjalnych żon dla rolników". Zjawiska te rodzą wiele problemów w kontekście kulturowym, społecznym i gospodarczym.

Wykres 3.14. Saldo migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej według płci w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Biorąc pod uwagę obszary wiejskie w całym regionie Polski Wschodniej, od 2004 r. w saldzie migracji odnotowywana jest wyraźna przewaga mężczyzn nad kobietami. W latach 2017 i 2019 na omawianym obszarze odnotowano nawet ujemne saldo migracji kobiet. Oznacza to, że obszary podmiejskie z dodatnim saldem migracji nie były w stanie zbilansować dużego odpływu kobiet z obszarów peryferyjnie położonych względem miast. Ponadto, od początku analizowanego okresu, widoczny jest trend spadkowy dodatnich wartości salda migracji.

Wyżej opisywane procesy oddziałują na potencjał przedsiębiorczy danego regionu, a także uwidaczniają miejsca, które są najbardziej atrakcyjne do realizacji celów zawodowych i życiowych przez migrantów z Polski Wschodniej. Zauważa się ponadto, że istnieją różnice w postrzeganiu decyzji o zmianie miejsca stałego pobytu między osobami wykonującymi pracę najemną a tymi, którzy pracują na własny rachunek. Jak stwierdza w swoich pracach D. G. Blanchflower, osoby samozatrudnione są mniej skłonne do zmiany swojej miejscowości czy regionu niż pracownicy najemni lub bezrobotni. Należy to wiązać z wyrobioną już opinią na temat przedsiębiorstwa i stałymi klientami. Utrata tych atutów związana z emigracją mogłaby wiązać się z bankructwem firmy (Blanchflower 2000).

Z procesem migracji związany jest również silnie aspekt uwarunkowań komunikacyjnych i transportowych. Jak zauważa K. Zimnoch (2013) stan dróg nie ma większego znaczenia dla osób, które opuszczają obszary peryferyjne, ale dla potencjalnych inwestorów zewnętrznych ten czynnik może być decydującą przeszkodą w podjęciu decyzji inwestycyjnych. Na względną nieatrakcyjność tych obszarów dodatkowo wpływa również rozwój urbanizacji, polegający m.in. na zacieśnianiu współpracy miast z sąsiednimi obszarami wiejskimi poprzez rozwój infrastruktury komunikacyjnej oraz możliwości transportowych. Stale wzrastająca liczba samochodów (w tym również na obszarach wiejskich) przyczynia się w efekcie do łatwiejszego dostępu do miejskiego rynku pracy i nie musi wiązać się z koniecznością migracji na pobyt stały do takich ośrodków. Takie zjawisko określane jest w literaturze mianem migracji wahadłowych.

Często intensywność procesów migracyjnych może być wyrazem możliwości społeczeństw w zakresie zaspokajania swoich potrzeb i aspiracji. Migracje są niewątpliwie ważnym czynnikiem wpływającym na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów. Intensywność procesów migracyjnych zauważalna jest w momencie nasilenia się różnic i warunków społeczno-ekonomicznych między regionami. Różnice te dotyczą m.in.: poziomu i jakości życia, możliwości rozwoju

zawodowego oraz dostępności do dóbr i usług. To z kolei w istotny sposób przyczynia się do skłonności migracyjnych ludności. Konsekwencją tych procesów jest zmiana liczby ludności, struktury społeczno-zawodowej, potencjału demograficznego oraz możliwości rozwoju przedsiębiorczości badanego obszaru.

3.5. Zróżnicowanie rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich

Rozwój społeczno-gospodarczy a także wzrost poziomu życia mieszkańców obszarów wiejskich, zależy od nasilenia procesów przedsiębiorczych na tych terenach. Należy jednak zauważyć, że zależność ta występuje z różną intensywnością i ma charakter wprost proporcjonalny. Może także działać stymulująco na rozwój gminy i jednocześnie go ograniczać (Pawlewicz, Pawlewicz, Cieślak 2016). Poziom przedsiębiorczości oprócz wyżej omawianych uwarunkowań, zależy także od modeli rozwoju stosowanych w przeszłości przez władze lokalne. W tym aspekcie występują obopólne relacje, ponieważ od stopnia rozwoju przedsiębiorczości zależy także poziom dochodów gminy. Te z kolei kształtują możliwości władz samorządowych w realizacji m.in. celów inwestycyjnych, które na zasadzie sprzężenia zwrotnego pobudzają i ułatwiają rozwój działalności gospodarczej. W efekcie procesy te przekładają się na: poprawę warunków życia mieszkańców, zmniejszenie skali oddziaływania czynników "wypychających" (skłaniających do migracji) a także przyczyniają się do wyrównywania międzyregionalnych dysproporcji w rozwoju społeczno-gospodarczym.

Wiele z modeli rozwoju opierało się na koncentrację podmiotów gospodarczych w ośrodkach miejskich; obszary wiejskie miały pełnić głównie funkcje rolnicze. Przemiany gospodarcze, społeczne i demograficzne wymusiły konieczność zwrócenia uwagi na aktywizację działalności pozarolniczej, która skutkowałaby wzrostem dochodów ludności wiejskiej i liczby osób pracujących oraz przyczyniłaby się do ograniczenia negatywnych trendów związanych z bezrobociem, a także ujemnym saldem migracji na wielu obszarach wiejskich (Gostomczyk 2005). Dlatego obecnie przywiązuje się dużą wagę do rozwoju przedsiębiorczości na takich terenach, ponieważ stanowi ona także ważny element koncepcji rozwoju regionalnego, sprowadzającego się do wzrostu konkurencyjności gospodarki, poprawie poziomu i jakości życia mieszkańców oraz

pobudzania potencjału gospodarczego w regionach, przyczyniając się tym samym do rozwoju całej gospodarki (Błachut, Cierpień-Wolan, Czudec, Kata 2018).

Analizując tradycyjną funkcję rolniczą obszarów wiejskich i jej zmiany, można się również w tym aspekcie dopatrzeć pośrednich dowodów na rozwój funkcji pozarolniczych. Według danych BDL GUS, w Polsce Wschodniej zauważany jest spadek udziału rolnictwa w tworzeniu PKB. W roku 2004 stanowiło ono blisko 5% natomiast w 2019 r. 4% PKB (w Polsce w tym samym roku rolnictwo stanowiło 3% PKB). Na tle Unii Europejskiej udział rolnictwa w tworzeniu PKB w kraju, a zwłaszcza w Polsce Wschodniej, jest wciąż relatywnie wysoki (Zegar 2019). Jak zauważa A. Szczukocka (2018), proces zmniejszającego się znaczenia rolnictwa w tworzeniu PKB jest właśnie konsekwencją wielu przeobrażeń strukturalnych oraz szybszego tempa wzrostu działalności pozarolniczych w gospodarce narodowej. Ponadto, w skali globalnej, zauważalne jest zjawisko nadprodukcji żywności, którego skutkiem jest duża podaż produktów rolnych. Istnienie dużej konkurencji oraz niskiej opłacalności jednostkowej produkcji powoduje wzrost koncentracji i specjalizacji gospodarstw. W tym kontekście dochody mogą czerpać jedynie te gospodarstwa rolne, które cechują się dużą efektywnością i jakością produktów. Konsekwencją tych procesów jest systematycznie spadający popyt na pracę w sektorze rolniczym.

Wielu autorów zauważa, że mając na uwadze m.in. wyżej omawiane uwarunkowania oraz przemiany społeczno-gospodarcze, zachodzi potrzeba a nawet konieczność szukania nowych lub dodatkowych źródeł utrzymania osób zamieszkujących obszary wiejskie Polski Wschodniej. Do najczęściej spotykanych kategorii źródeł dochodów mieszkańców terenów wiejskich można zaliczyć: pracę w gospodarstwie rolnym, pracę poza gospodarstwem rolnym oraz dochody niezarobkowe takie jak renty, emerytury itp. Zauważalna jest jednak tendencja do spadku udziału dochodów z produkcji rolniczej, a zwiększania dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym (Zielińska 2006) o czym była mowa wcześniej.

W tym kontekście pobudzanie inicjatyw związanych z zakładaniem pozarolniczej działalności gospodarczej na własny rachunek jest jednym z najważniejszych celów polityki gospodarczej. Motywy związane z zakładaniem przedsiębiorstw są zróżnicowane, jednak można je skategoryzować do dwóch grup: chęć wykorzystania szansy lub konieczność (brak alternatywy). Polska należy do państw o wyjątkowo niekorzystnej strukturze motywacji podejmowania przedsięwzięć biznesowych, gdyż liczba przedsiębiorstw zakładanych z powodu chęci wykorzystania

szansy, tylko nieznacznie przewyższa liczbę firm zakładanych z konieczności. Pierwsza grupa osób, oprócz szansy, jaką daje założenie własnej działalności gospodarczej, dostrzega również okazję do powiększenia dochodu, realizację celów zawodowych oraz zaspokojenie potrzeby niezależności. Druga grupa zakładanie firmy postrzega jako konieczność wynikającą z braku pracy i akceptowalnego dochodu (Zbierowski i in. 2012).

Osoby z wyższym wykształceniem częściej niż inne wskazują motyw psychologiczne takie jak niezależność i samorealizacja, jako główne motyw podejmowania działalności gospodarczej. Osoby z wykształceniem średnim, częściej niż inne, wskazują z kolei na motyw materialny, natomiast te, z wykształceniem podstawowym chętniej niż pozostałe zakładają przedsiębiorstwa w obawie przed bezrobociem lub w celu podtrzymania tradycji rodzinnych. Zróżnicowanie, jeśli chodzi o motywacje do zakładania własnej firmy, występuje również w podziale na płeć. Różnica polega na tym, że u kobiet częściej niż u mężczyzn dominuje motyw pieniężny oraz obawa przed brakiem pracy. Mężczyźni bardziej niż kobiety cenią sobie kontynuację tradycji rodzinnych, niezależność; częściej również podejmują ryzyko (Bławat 2003). Z kolei w badaniach przeprowadzonych przez D. Evans'a oraz P. Jovanovic'a wykazano, że osoby bogatsze częściej zakładają własną działalność gospodarczą, ponieważ mają własny kapitał niezbędny do prowadzenia i rozwijania przedsiębiorstwa na początkowym etapie. Wykazano również, że osoby zamożniejsze często prowadzą większe przedsiębiorstwa niż osoby biedniejsze (Parker 2009).

Biorąc pod uwagę dorobek naukowy z różnych dyscyplin dotyczących zjawiska przedsiębiorczości należy stwierdzić, że jest ona procesem wielowymiarowym a także pochodną wielu uwarunkowań pozostających ze sobą we wzajemnych relacjach. Z badań wynika również, że istnieje wręcz konieczność rozwoju pozarolniczych działów gospodarki na terenach wiejskich, celem poprawy sytuacji demograficznej i podniesienia poziomu życia mieszkańców. W tym kontekście kluczowe staje się więc pytanie dotyczące czynników, które wpływają na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Na podstawie dostępnej literatury przedmiotu opracowano tabelę 3.6, w której przedstawiono czynniki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Tabela 3.6. Czynniki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Kategorie czynników	Czynniki egzogeniczne i endogeniczne (razem)
Ekonomiczne	wysokość podatków i składek ZUS oraz inne koszty prowadzenia działalności gospodarczej, wysokość dochodów gospodarstw domowych, wielkość popytu, rynek zbytu, zasoby pracy, zasoby naturalne, zasoby ludzkie, konkurencja wewnątrz krajowa i międzynarodowa, kultura przedsiębiorczości, kapitał ludzki, kapitał społeczny, style zarządzania, innowacyjność, Instytucje Otoczenia Biznesu, poziom bezrobocia, dostępność do różnych form dofinansowania i kredytowania biznesu
Społeczno-demograficzne	struktura demograficzna (migracje, struktura wiekowa, płciowa i zawodowa ludności, przyrost naturalny), poziom wykształcenia, świadomość społeczna, gęstość zaludnienia, wartości i tradycje kulturowe, status społeczny przedsiębiorcy
Psychologiczne	struktura, ilość i skala potrzeb oraz chęć ich zaspokajania, ambicje, dobrostan psychiczny, poczucie szczęścia, poczucie niezależności, indywidualne cechy osobnicze takie jak np.: zaradność, kreatywność, umiejętność podejmowania decyzji w warunkach niepewności i ryzyka, wykorzystywanie nadarżających się szans oraz pokonywanie trudności
Historyczne	zróżnicowanie kulturowe (grupy etniczne i narodowościowe), tradycje gospodarcze, historycznie ukształtowane wzorce prawne, społeczne i ekonomiczne, konflikty zbrojne i związane z nimi zniszczenia, zabory, zmiany dotyczące m.in. gospodarowania na obszarach wiejskich w okresie PRL-u a następnie w latach transformacji gospodarczej, wejście Polski do Unii Europejskiej
Przestrzenne	czynniki lokalizacji (odległość od ośrodków miejskich oraz innych biegunów wzrostu), dostępność do głównych szlaków komunikacyjnych, koncentracja gospodarcza, monofunkcyjny charakter obszaru, współpraca transgraniczna
Ekologiczne	poziom ochrony środowiska naturalnego, powierzchnia obszarów chronionych, gospodarowanie zasobami środowiska naturalnego

Polityczno-prawne	polityka gospodarcza państwa, kompetencje władzy krajowej i samorządowej, sposób sprawowania władzy, jej akceptacja przez społeczeństwo, obowiązujące uregulowania prawne (np. licencje i procedury), biurokracja, jakość stanowionego prawa, stosunki międzynarodowe, programy wsparcia przedsiębiorczości
Techniczne	odpowiednie wyposażenie infrastrukturalne (techniczne, transportowe i społeczne), zaplecze techniczno-badawcze
Lokalne	unikatowe walory obszaru, wsparcie Lokalnych Grup Działania, aktywność i przychylność lokalnej władzy dla inicjatyw gospodarczych, sprawność administracji, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (lub jego brak), mentalność mieszkańców, instytucje szkoleniowo-doradcze i informacyjne, dochody własne gmin

Źródło: opracowanie na podstawie: A. Czudec red. (2009), A. Kamińska (2011), I. Lichniak red. (2011), P. Zbierowski i in. (2012), M. Kola-Bezka (2013), J. Bański (2016), M. Sadowska (2017), M. Suchodolski (2018) i (2019).

Przedstawione w tabeli uwarunkowania endogeniczne i egzogeniczne oddziałują na skalę, dynamikę oraz rozkład przestrzenny przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Należy jednak zauważyć, że ranga poszczególnych czynników jest różna. Ona także może zmieniać się w czasie i być poddawana oddziaływaniu szeregu różnych determinant gospodarczych i społecznych. Bez wątplenia jednym z najważniejszych czynników wpływających na rozwój przedsiębiorczości jest sytuacja demograficzna i związane z nią procesy migracyjne, o czym pisano w poprzednich podrozdziałach. Ten czynnik urasta wręcz do rangi jednego z najważniejszych - - zwłaszcza na obszarach wiejskich o peryferyjnej lokalizacji (Ślusarz 2017). Warto zauważyć, że członkostwo Polski w strukturach Unii Europejskiej przyczyniło się do podkreślenia takich czynników rozwoju przedsiębiorczości jak np.: warunki instytucjonalne, jakość funkcjonowania władz publicznych, dostępność komunikacyjna, baza naukowo - badawcza oraz warunki środowiska przyrodniczego (Sahut, Peris-Ortiz 2014).

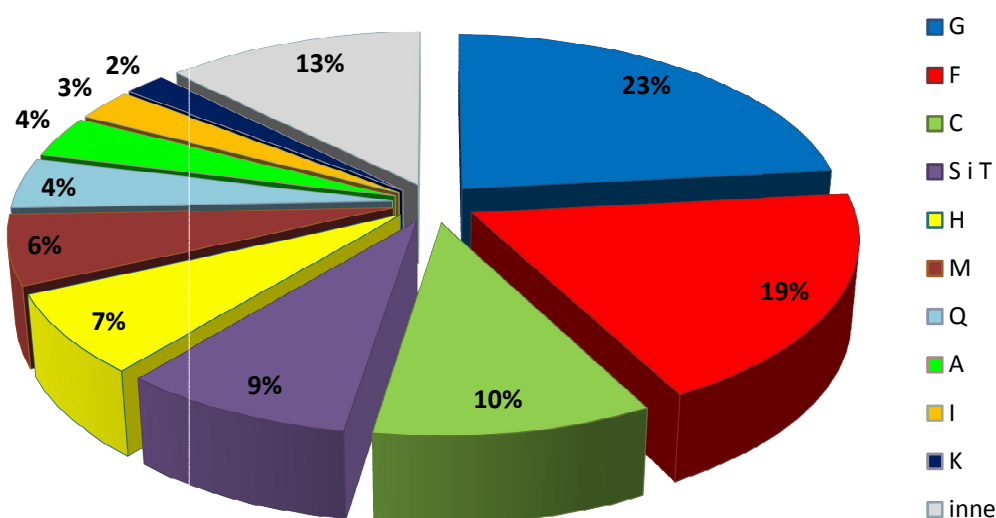
Biorąc pod uwagę dysproporcje w rozwoju przedsiębiorczości między badanym obszarem a resztą kraju i UE, powstaje pytanie, które czynniki w największym stopniu się do tego przyczyniły. Na potrzeby "Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020" dokonano analiz, z których wynika, że

w znacznej mierze odpowiada za to niska wydajność pracy oraz niewykorzystane zasoby pracy. W tym samym dokumencie wskazano, że Polskę Wschodnią cechuje relatywnie wysokie zaangażowanie zasobów pracy w sektorze rolniczym, charakteryzującym się wyraźnie niższą wydajnością pracy w porównaniu z pozostałymi sektorami gospodarki.²

Wiele badań i publikacji dotyczących przedsiębiorczości, porusza problem analizowanych wyżej uwarunkowań. Wciąż jednak brakuje satysfakcjonującej ilości badań i publikacji na temat struktury przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Celem częściowego uzupełnienia tej luki sporządzono analizy mające na celu zbadanie m.in. struktury podmiotów gospodarczych (według sekcji PKD), struktury wielkościowej oraz struktury własnościowej. Z wykresu 3.15 przedstawiającego udział podmiotów gospodarczych według poszczególnych sekcji PKD 2007 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej wynika, że ponad połowę (52%) wszystkich działalności stanowią te należące do sekcji G, F i C. Pierwsza z nich odnosi się do handlu hurtowego i detalicznego, napraw pojazdów samochodowych i motocykli - stanowi najwięcej, bo aż 23% podmiotów. Związane jest to z podstawowymi potrzebami ludności. W przypadku badanego obszaru największą rolę w tej sekcji odgrywają przedsiębiorstwa zajmujące się handlem detalicznym a w szczególności: artykułów spożywczych, materiałów budowlanych i wykończeniowych, odzieży i obuwia, kosmetyków, artykułów toaletowych, a także sprzedają hurtową i detaliczną samochodów osobowych jak również ich konserwacją i naprawą. Na drugim miejscu w strukturze jest sekcja F (budownictwo), która stanowi 19%. W tej grupie dominują podmioty gospodarcze zajmujące się m.in.: wykonywaniem instalacji budowlanych, przygotowaniem terenu pod budowę, tynkowaniem, wykonywaniem konstrukcji i pokryć dachowych, zakładaniem stolarki budowlanej, posadzkarstwem, malowaniem oraz wykonywaniem pozostałych robót budowlanych wykończeniowych a także pracami związanymi ze wznoszeniem budynków. W następnej kolejności znalazło się przetwórstwo przemysłowe (sekcja C), które stanowi 10%. W przypadku tej sekcji dominują podmioty zajmujące się: produkcją metalowych wyrobów gotowych, produkcją wyrobów z drewna, produkcją mebli, naprawą, konserwacją i instalowaniem maszyn i urządzeń oraz produkcją artykułów spożywczych. Stosunkowo duży udział (9%) w strukturze wszystkich podmiotów stanowią połączone sekcje S i T (pozostała działalność usługowa oraz gospodarstwa

² MONITOR POLSKI DZIENNIK URZĘDOWY RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ, Poz. 641, UCHWAŁA Nr 121 RADY MINISTRÓW z dnia 11 lipca 2013 r. w sprawie przyjęcia zaktualizowanej „Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020”, <https://www.isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 5.11.2021].

domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby). W tych sekcjach zawierają się działalności związane m.in. z praniem i czyszczeniem chemicznym wyrobów tekstylnych i futrzarskich, fryzjerstwo i pozostałe zabiegi kosmetyczne, naprawa i utrzymanie peryferyjnego sprzętu komputerowego, naprawa sprzętu telekomunikacyjnego, naprawa sprzętu domowego i ogrodniczego, naprawa obuwia i wyrobów skórzanych, mebli i wyposażenia domu, odzieży i dodatków do odzieży.

Wykres 3.15. Struktura działalności według sekcji PKD 2007³ na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.

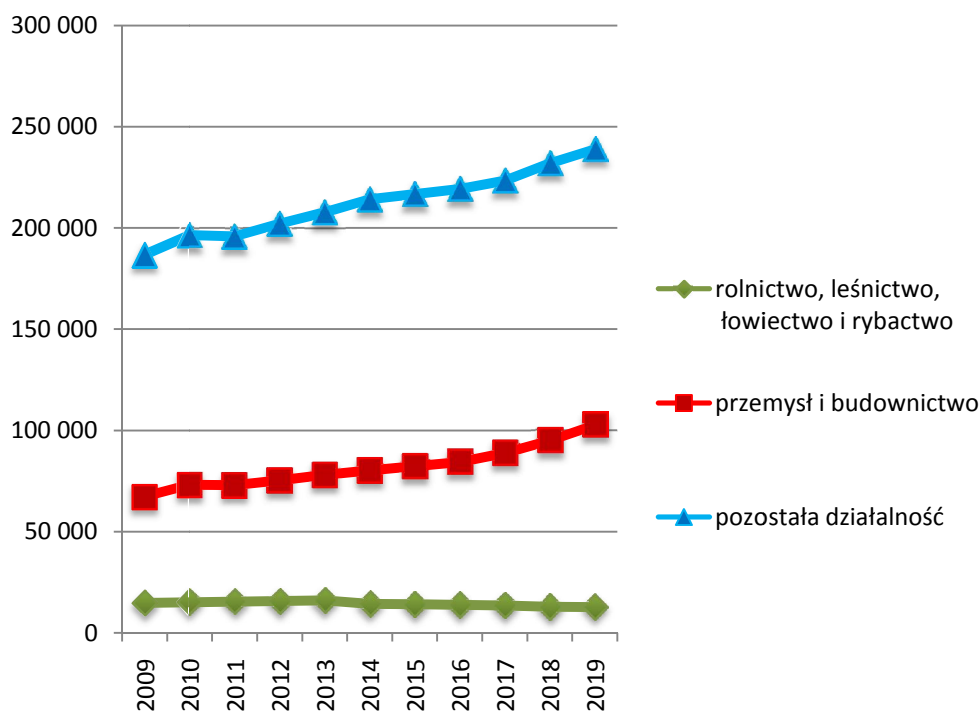
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

³ **A** Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo, **B** Górnictwo i wydobywanie, **C** Przetwórstwo przemysłowe, **D** Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych, **E** Dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją, **F** Budownictwo, **G** Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle, **H** Transport i gospodarka magazynowa, **I** Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi, **J** Informacja i komunikacja, **K** Działalność finansowa i ubezpieczeniowa, **L** Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości, **M** Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna, **N** Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca, **O** Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne, **P** Edukacja, **Q** Opieka zdrowotna i pomoc społeczna, **R** Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją, **S i T** Pozostała działalność usługowa oraz Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby, **U** Organizacje i zespoły eksterytorialne.

W następnej kolejności są sekcje związane z transportem i gospodarką magazynową (7%) oraz działalnością profesjonalną, naukową i techniczną (6%). Do tej ostatniej należą branże związane m.in. z działalnością prawniczą, rachunkowo - księgową, doradztwem podatkowym, doradztwem związanym z zarządzaniem, działalnością w zakresie architektury i inżynierii. Warto zauważyć, że porównywalny udział w strukturze działalności (blisko 4%) posiadają sekcje Q i A z niewielką przewagą tej pierwszej. Sekcja Q związana jest z opieką zdrowotną i pomocą społeczną, natomiast A z rolnictwem, leśnictwem, łowiectwem i rybactwem. Można zatem stwierdzić, że pomimo wciąż relatywnie dużego udziału rolnictwa, na obszarach wiejskich Polski Wschodniej zauważalna jest obecnie dominacja innych tradycyjnych branż gospodarki.

Jak wynika z danych GUS-u w 2009 r. struktura podmiotów gospodarczych była mniej zróżnicowana. Działalności związane z handlem hurtowym i detalicznym oraz naprawą pojazdów stanowiły aż 31% wszystkich podmiotów, natomiast rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo blisko 6%. Należy zatem stwierdzić, że na obszarach wiejskich Polski Wschodniej zauważalny jest pozytywny trend zmierzający ku zwiększaniu się różnorodności branż oraz spadku udziału tradycyjnych działalności związanych z rolnictwem. Wciąż jednak na obszarach wiejskich Polski Wschodniej dominującą rolę odgrywają działalności, które nie wymagają dużych nakładów kapitału oraz zaawansowanych technologii a także know-how.

Opisane wyżej prawidłowości można częściowo również zobaczyć na wykresie 3.16, który ilustruje dynamikę liczby podmiotów gospodarczych z poszczególnych sektorów gospodarki. Wyraźnie widać tendencję wzrostową liczby podmiotów z sektora usługowego oraz przemysłowego oraz spadkową sektora związanego z rolnictwem. Biorąc pod uwagę zarysowane trendy, można przewidywać, że w kolejnych latach działalności związane z sektorem usług będą stanowić coraz większy odsetek wszystkich działalności gospodarczych. Według danych GUS-u, największy udział w 2019 r. bo aż 67% stanowiły podmioty z grupy "pozostała działalność gospodarcza", do której należy zaliczyć głównie branże sektora usług. W stosunku do roku 2009 liczba podmiotów gospodarczych tego sektora wzrosła o 24%. W tym samym roku (2019) sektor przemysłu i budownictwa stanowił 29% natomiast sektor rolniczy zaledwie 4%.

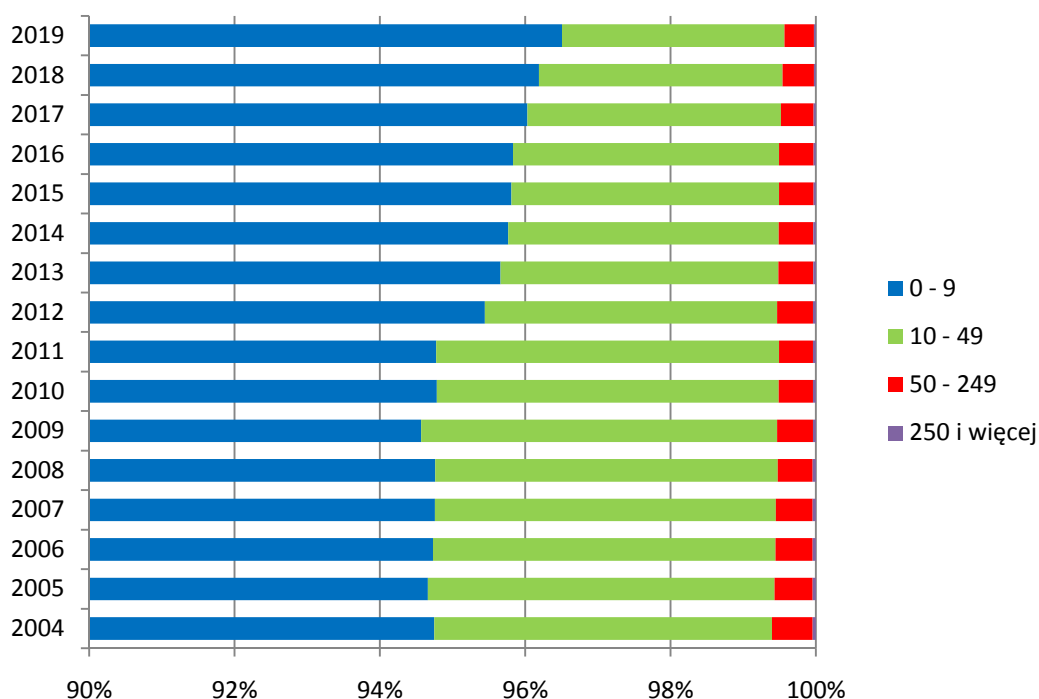
Wykres 3.16. Liczba podmiotów gospodarki narodowej według grup rodzajów działalności PKD 2007 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2009 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Obszarami wiejskimi, które w 2019 r. w Polsce Wschodniej mają największą ilość podmiotów z sektora usługowego (pozostała działalność), są gminy: Busko Zdrój, Końskie i Jędrzejów - w każdej jest ponad 1900 takich podmiotów. Wszystkie trzy gminy leżą na terenie województwa świętokrzyskiego. Najmniejszą liczbę podmiotów z tego sektora posiadają gminy z województwa podlaskiego: Milejczyce, Przytuły i Nowy Dwór - w każdej jest poniżej 55 takich podmiotów. Liczba podmiotów z sektora przemysłu i budownictwa również jest największa w gminach: Busko Zdrój, Końskie i Jędrzejów - w każdej z nich ich liczba przekracza 750 podmiotów. Duża liczba przedsiębiorstw z sektorów przemysłu i usług dowodzi roli, jaką odgrywają uwarunkowania historyczne i geograficzne. Najmniejszą ilość zarejestrowanych działalności z tej sekcji odnotowano w gminach: Rudnik, Dubienka, Kodeń - jest ich w każdej z nich mniej niż 25. Z kolei największą ilość podmiotów z sektora: rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybactwo w 2019 r. odnotowano w dwóch gminach z województwa podkarpackiego: Ustrzyki Dolne i Lutowiska oraz dwóch gminach z województwa warmińsko-mazurskiego Pisz i Iława - w każdej z nich liczba przekracza 100. Cechą charakterystyczną wymienionych gmin jest duży udział użytków leśnych w ogólnej strukturze użytkowania ziemi. Tak dużą

liczbę podmiotów w tym sektorze należy także wiązać z dobrze rozwiniętą gospodarką leśną w tych regionach.

Z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, w tym ograniczaniu bezrobocia i odpływu ludności, istotną rolę odgrywa również wielkość przedsiębiorstwa. S. Lisek (2017) twierdzi wręcz, że im większe jest przedsiębiorstwo, tym więcej przynosi korzyści otoczeniu. Dzieje się tak z uwagi na fakt, że mikroprzedsiębiorstwa skupione są głównie na zyskach właścicieli. Dlatego przy analizie zjawiska przedsiębiorczości w kontekście wzajemnych relacji z procesem migracji, ważne jest także badanie struktury wielkościowej przedsiębiorstw. Małe i średnie przedsiębiorstwa, które charakteryzują się większym popytem na pracowników mogą pozytywnie przyczynić się do ograniczania negatywnego zjawiska odpływu ludności z obszarów wiejskich. M. Kłodziński (2015) zgadza się z poprzednim badaczem co do korzyści, jakie przynoszą większe przedsiębiorstwa dla otoczenia, zauważa jednak, że są związane z nimi także pewne ryzyka dla środowiska lokalnego w razie ich upadłości.

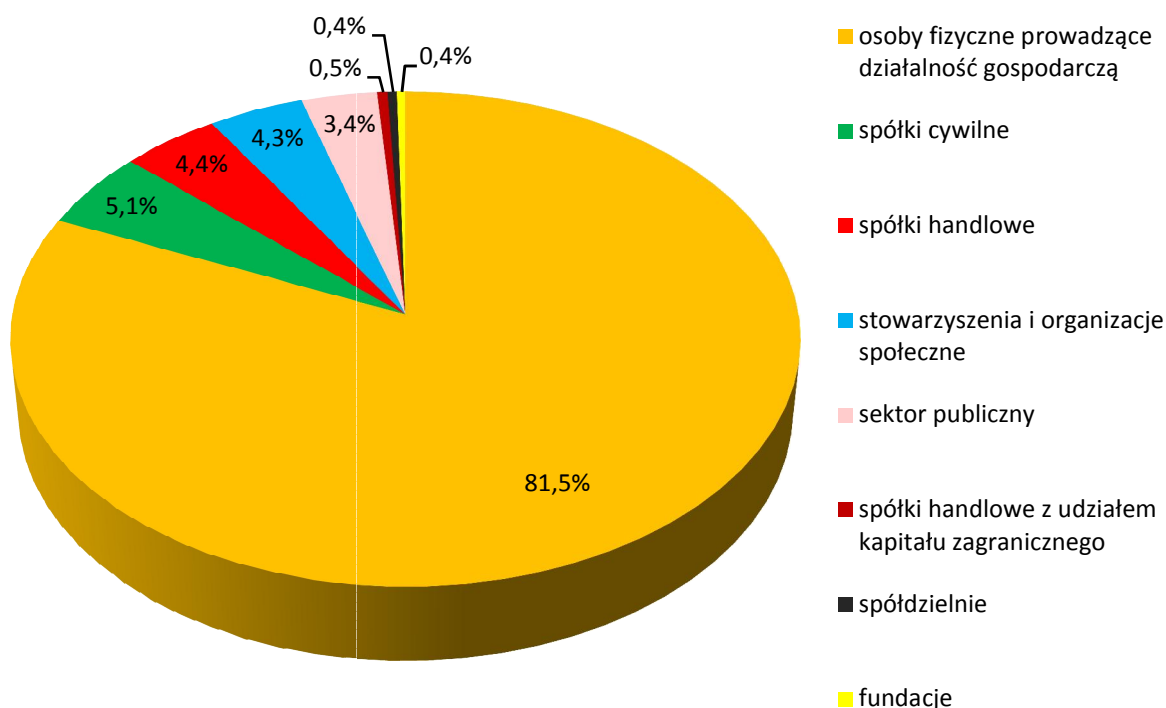
Wykres 3.17. Struktura wielkościowa przedsiębiorstw na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Biorąc pod uwagę strukturę wielkościową przedsiębiorstw Polski, należy stwierdzić, że zbliża się ona stopniowo do unijnej. Przedsiębiorczość w kraju (2019 r.) w znacznym stopniu zdominowana jest przez mikroprzedsiębiorstwa. Ponadto, według danych GUS-u, stopniowo zwiększa się ich udział w ogólnej strukturze wielkościowej przedsiębiorstw. Jak wynika z wykresu 3.17. podobne prawidłowości obserwuje się również na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. W roku przystąpienia kraju do Unii Europejskiej, udział najmniejszych przedsiębiorstw według kategorii wielkościowej wynosił niespełna 95%. W roku 2019 r. przedsiębiorstwa zatrudniające do 9 pracowników stanowiły już ponad 96%. Zauważalny jest także spadek udziału małych przedsiębiorstw zatrudniających od 10 do 49 pracowników na badanym obszarze. W 2004 stanowiły one 4,5% natomiast w 2019 r. ich udział zmalał do niewiele ponad 3%. W badanym okresie porównywalny udział stanowiły przedsiębiorstwa średnie i duże, z czego te ostatnie w żadnym roku nie przekroczyły 0,5%.

Przedsiębiorczość można także analizować z perspektywy struktury własności podmiotów gospodarczych. Jak wynika z danych GUS udział podmiotów prywatnych w ogóle podmiotów wpisanych do rejestru REGON na obszarach wiejskich Polski Wschodniej stanowił 95% w 2004 r., natomiast w 2019 r. już blisko 97%. Należy jednak nadmienić, że Polska Wschodnia w porównaniu z resztą kraju charakteryzuje się relatywnie wysokim udziałem podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON. Świadczyć to może o dużym znaczeniu instytucji publicznych na lokalnym rynku pracy w relacji do przedsiębiorstw prywatnych. Tereny ze stosunkowo dużym udziałem podmiotów świadczących usługi publiczne pokrywają się w istotnym stopniu z obszarami peryferyjnymi (Stanny, Rosner, Komorowski 2018).

Struktura podmiotów gospodarki narodowej w Polsce Wschodniej według form organizacyjno-prawnych nie odbiega znacząco od struktury krajowej. W obu zdecydowanie dominuje działalność gospodarcza prowadzona przez osoby fizyczne. W przypadku badanego obszaru stanowi ponad 81% wszystkich podmiotów (wykres 3.18). Popularność tej formy jest związana głównie z niewielkimi wymogami formalnymi podczas rejestracji, uproszczonymi rozliczeniami księgowymi i formami opodatkowania dochodów, niezależnością decyzyjną właściciela a także możliwością stosunkowo szybkiej zmiany profilu przedsiębiorstwa.

Wykres 3.18. Struktura podmiotów gospodarki narodowej w Polsce Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jak zauważa M. Kłodziński (2010), takie podmioty koncentrują się najczęściej na prowadzeniu działalności o niewielkim zasięgu geograficznym (zazwyczaj lokalnym) oraz nie przeznaczają wielu środków na inwestycje, ponieważ większość z nich rozdysponowują na bieżącą działalność. W efekcie taka strategia prowadzenia biznesu nie przyczynia się do istotnego dynamizowania rozwoju lokalnego. Do zalet jednoosobowych działalności gospodarczych można jednak zaliczyć większą zdolność przystosowywania się do zmieniających się warunków rynkowych - szczególnie w sytuacji kryzysu.

W następnej kolejności znalazły się spółki cywilne (5,1%), handlowe (4,4%) i stowarzyszenia z organizacjami społecznymi (4,3%). Odnotowano także relatywnie duży udział podmiotów należących do sektora publicznego. Należy jednak zaznaczyć, że w analizowanym okresie ich odsetek zmalał z 5% w 2004 r. do 3,4% w 2019 r. Najmniejszy udział w strukturze stanowią fundacje i spółdzielnie (po ok. 0,4%). Warto dodać, że ta ostatnia wymieniona forma organizacyjno-prawna przedsiębiorstwa przez dziesiątki lat była siłą napędową rozwoju obszarów wiejskich. Jak zauważa M. Czekaj i J. Żmija (2014) w Polsce podmioty spółdzielcze postrzegane są negatywnie,

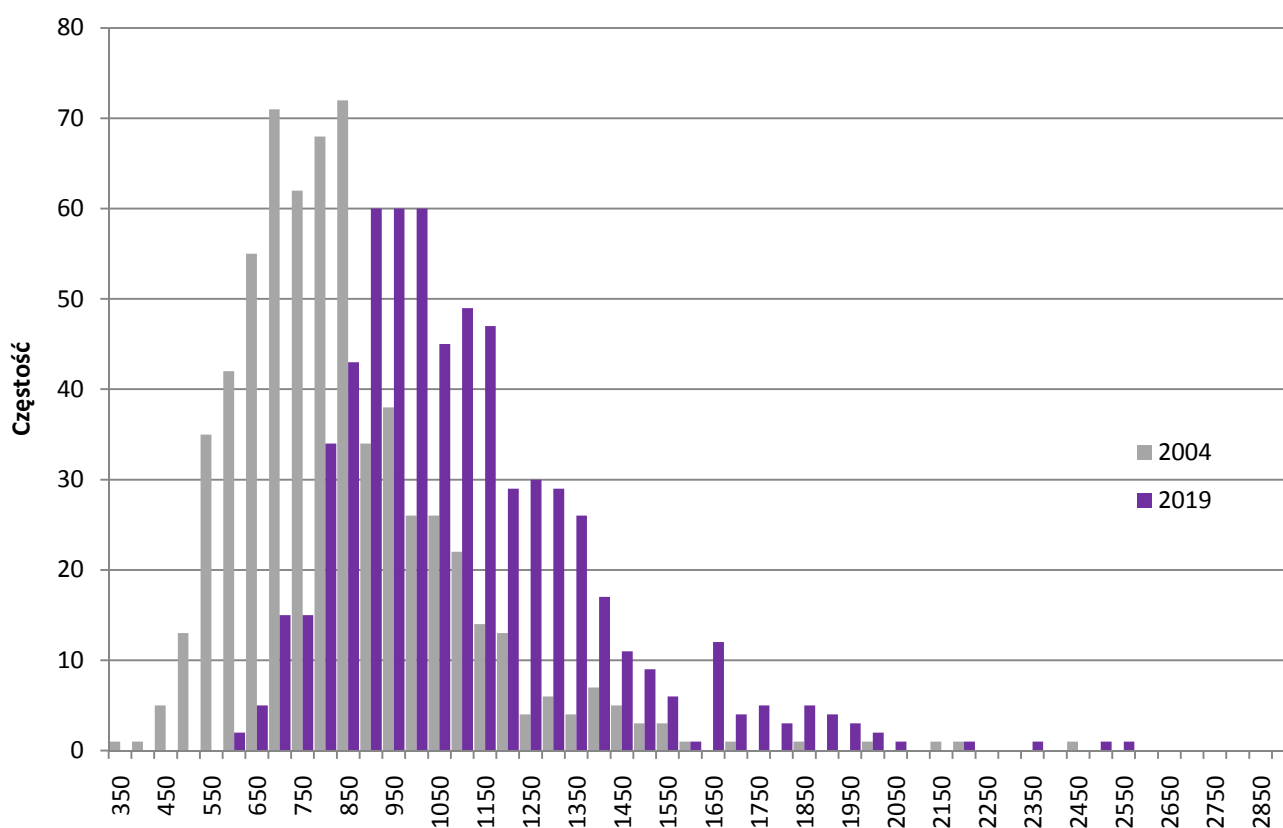
a społeczeństwo charakteryzuje się nieufnością do takiej formy prowadzenia działalności. Od początku okresu transformacji gospodarczej w Polsce, liczba spółdzielni wiejskich zmniejsza się. W ostatnich latach zauważalny jest jednak "renesans" tej formy organizacyjno-prawnej, gdyż upatruje się w niej szansę na zdynamizowanie rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. Szczególną rolę w tym procesie mają odgrywać podmioty przedsiębiorczości społecznej w skład których oprócz spółdzielni mają wchodzić również fundacje i stowarzyszenia. Idea przedsiębiorczości społecznej polega na prowadzeniu działań, które mają przeciwdziałać niekorzystnym procesom społeczno-gospodarczym takim jak: bezrobocie, odpływ ludności, peryferyzacja regionu i wykluczenie społeczne. Przedsiębiorstwa społeczne są zatem podmiotami, które co do zasady mają realizować cele ekonomiczne i społeczne, przyczyniając się w efekcie do lepszego wykorzystania miejscowego potencjału (Kapuścińska 2018). Wydaje się więc, że promowanie i wspieranie idei przedsiębiorczości społecznej na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (a w szczególności tych peryferyjnie położonych względem biegunów wzrostu) może być bardzo dobrą odpowiedzią na zapotrzebowania mieszkańców. Poprzez skuteczne rozwiązywanie problemów społeczno-ekonomicznych może również przyczynić się do pobudzania rozwoju lokalnego tych terenów a także poprawy poziomu i jakości życia osób tam zamieszkujących.

Podmioty przedsiębiorczości społecznej, mimo że wydają się być jednymi z lepszych sposobów walki z problemami społeczno-ekonomicznymi Polski Wschodniej, są nieliczne, a ich udział w ogóle podmiotów jest zbyt mały, aby mówić o istotnym oddziaływaniu na rozwój. Należy zatem stwierdzić, że "tradycyjne" formy organizacyjno-prawne podmiotów gospodarczych (skoncentrowane głównie na osiągnięciu celów ekonomicznych) w największym stopniu przyczyniały się do pobudzania lokalnej gospodarki w badanym okresie.

Dla ukazania stopnia rozwoju omawianych inicjatyw przedsiębiorczych użyto wskaźnika przedsiębiorczości (w niniejszej pracy przyjęto, że jest to liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym). Należy jednak dodać, że są pewne wady tej miary. Najważniejszą z nich jest nadreprezentacyjność oraz nieaktualność zawartych w rejestrze informacji. Dzieje się tak, ponieważ system nie uwzględnia podmiotów, w których zaprzestano działalności i ich nie wyrejestrowano. Jednak jak wynika z publikacji A. Raczyka (2009) dotyczącej metod badania przedsiębiorczości opartych na rejestrze REGON, dane z niego pochodzące

pozwalają na poprawne wnioskowanie pod warunkiem, że będą mieć charakter relatywny (odniesiony do innych jednostek terytorialnych). Pomimo jego niedostatków, rejestr REGON nadal jest cennym źródłem informacji pozwalającym określić m.in. zróżnicowanie poziomu przedsiębiorczości w układach lokalnych i regionalnych, dynamikę przedsiębiorczości a także jej strukturę.

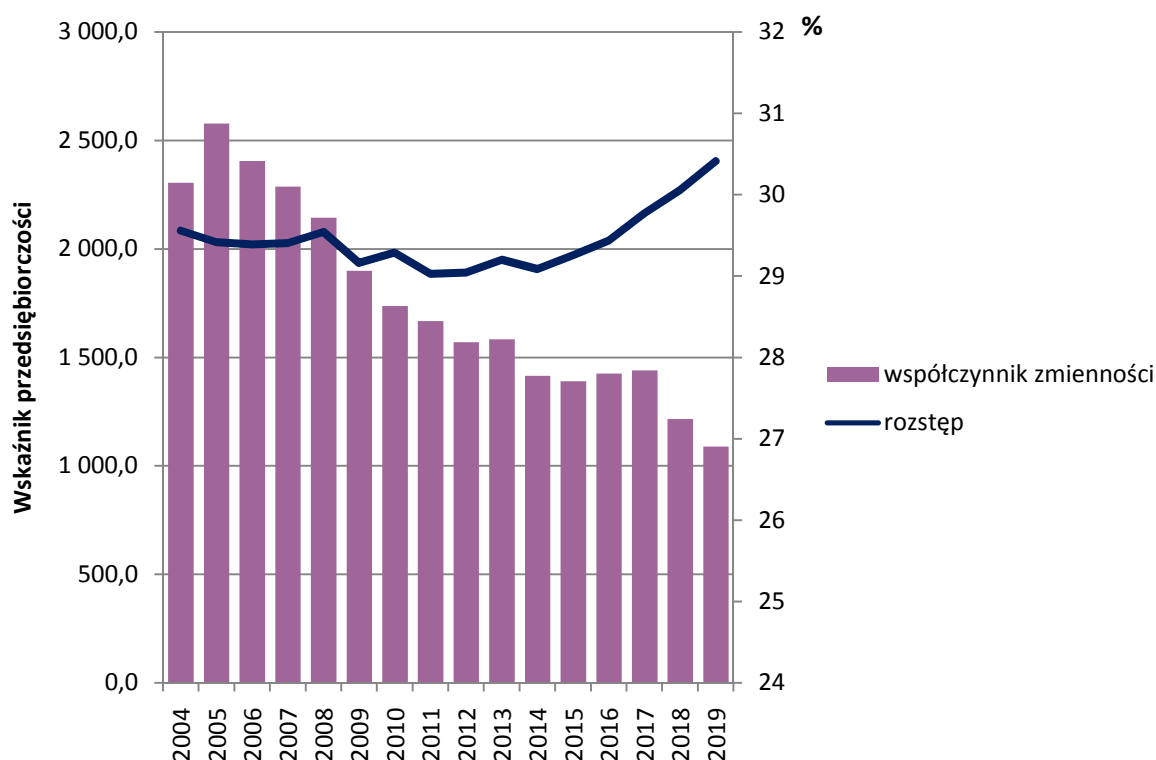
Rozkład wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 i 2019 przedstawia wykres 3.19. Z interpretacji wykresu wynika, że w badanym okresie nastąpił wyraźny wzrost poziomu przedsiębiorczości (w tym wartości najniższych, najwyższych, średniej, dominanty i mediany). Oba przedstawione na wykresie histogramy posiadają pewne podobieństwa - rozkłady wskaźnika dla 2004 r. i 2019 r. są prawostronnie asymetryczne. To oznacza, że średnia, mediana i dominanta przyjmują różne wartości ($\bar{x} > Me > D$).

Wykres 3.19. Histogramy wskaźnika przedsiębiorczości w 2004 r. i 2019 r. na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Asymetria wskaźnika przedsiębiorczości dowodzi nierównomiernego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej. Ponadto na wykresie widać gminy, które wyraźnie odróżniają się od reszty pod względem poziomu przedsiębiorczości. Z powyższych analiz powstaje dodatkowe pytanie - czy w regionie Polski Wschodniej zwiększają się (lub maleją) dysproporcje w rozwoju przedsiębiorczości. W celu odpowiedzi na to pytanie obliczono współczynnik zmienności oraz rozstęp dla każdego roku i sporządzono wykres 3.20. Widać wyraźnie, że malejąca wartość współczynnika zmienności świadczy o systematycznym zmniejszaniu stopnia zróżnicowania poziomu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Analiza różnic między maksymalną a minimalną wartością wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich wskazuje na stopniowy wzrost dysproporcji. Oznacza to, że dystans między gminami z najniższym i najwyższym poziomem przedsiębiorczości będzie się zwiększał.

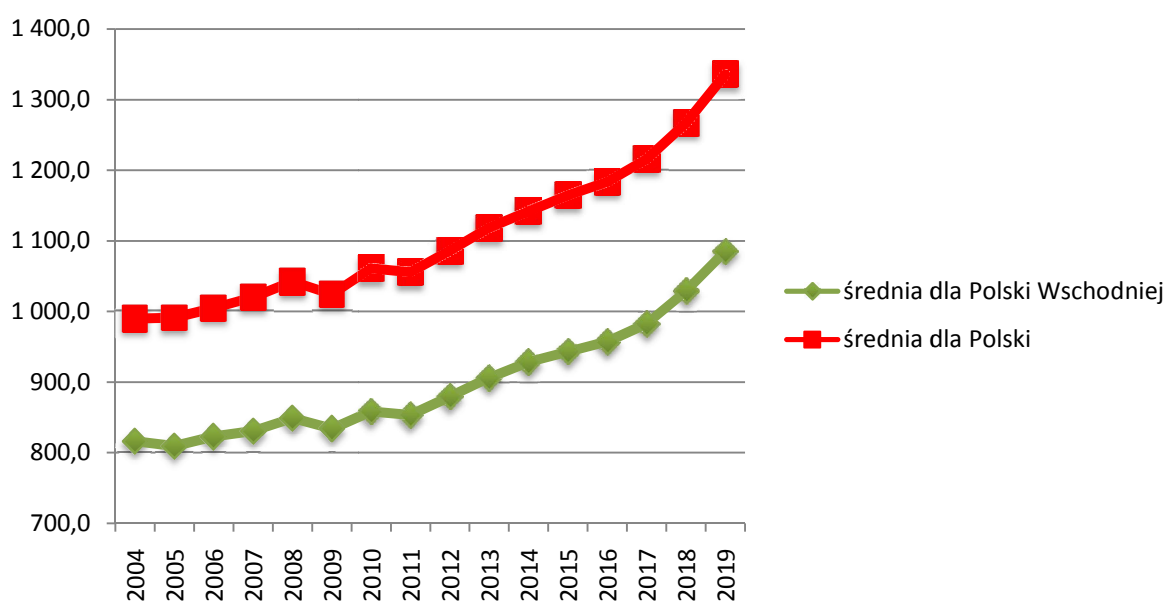

Wykres 3.20. Wybrane statystyki wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Celem lepszej charakterystyki badanego obszaru opracowano wykres przedstawiający średnią liczbę podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym dla kraju i Polski Wschodniej (wykres 3.21).

Z jego analizy wynika, że w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej odnotowuje się wyraźny trend wzrostowy wskaźnika przedsiębiorczości. W momencie wejścia Polski do struktur Unii Europejskiej średni wskaźnik dla badanego obszaru wynosił 816 podmiotów gospodarczych na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym; w roku 2018 jego wartość przekroczyła 1000. Najwyższe wartości wskaźnika przedsiębiorczości w roku 2019 przekraczające liczbę 2000 podmiotów gospodarczych na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym odnotowano w gminach: Cisna, Lutowiska, Solina, Stawiguda, Dywidy, Supraśl.

Wykres 3.21. Średnia liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich Polski i Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

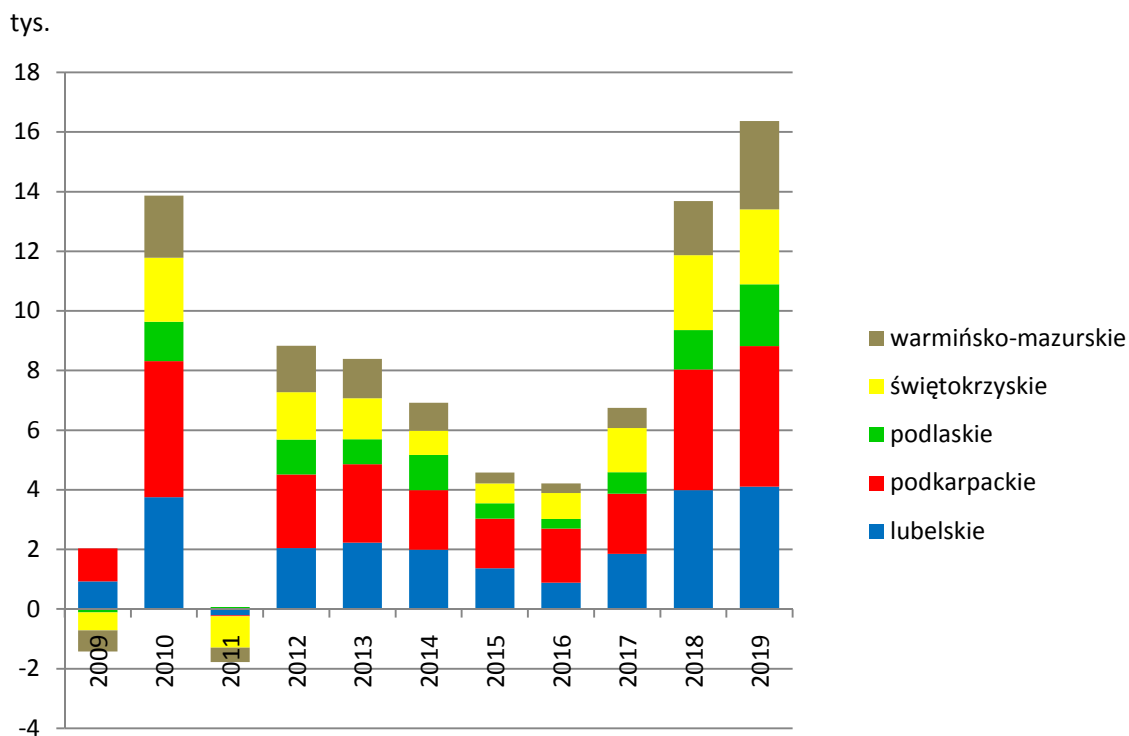
Wysoka wartość wskaźnika na obszarach wiejskich położonych w rejonie Bieszczad (Cisna, Lutowiska, Solina) wynika głównie z małej gęstości zaludnienia na tych terenach, dużego popytu (zwłaszcza na usługi związane z hotelarstwem, turystyką i gastronomią) oraz standardowej liczby podmiotów świadczących usługi publiczne. Pozostałe obszary wiejskie, w których odnotowano najwyższe wartości wskaźnika przedsiębiorczości, dotyczą głównie regionów podmiejskich (Stawiguda i Dywidy - powiat olsztyński, Supraśl - powiat białostocki). Z analizy danych GUS-u wynika, że odnotowywany jest spadek wartości tego wskaźnika w miarę wzrostu odległości od takich ośrodków. Tę prawidłowość w swoich badaniach wykazali także m.in. M. Wosiek i A. Czudec (2019),

M. Stanny, A. Rosner i Ł. Komorowski (2018), D. Zając (2017) i W. Kamińska (2004). Z powyższych prac wynika, że różnice w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich biorą się głównie z położenia względem głównych ośrodków miejskich oraz głównych szlaków komunikacyjnych. Dzieje się tak z uwagi na to, że tereny położone blisko tych miejsc funkcjonują zgodnie ze współczesnymi kierunkami rozwoju, które ukształtowane są przez dynamiczne procesy industrializacji i urbanizacji. Obszary o bardziej peryferyjnym położeniu charakteryzuje pewne spowolnienie procesów gospodarczych i niekiedy głęboko zakorzenione przywiązanie do ziemi, które w efekcie hamuje pozarolniczą działalność gospodarczą.

Pomimo zróżnicowań wskaźnika przedsiębiorczości, ogólnie zarysowujące się tendencje są dowodem na stopniowy wzrost znaczenia funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich badanego obszaru. Należy jednak zwrócić uwagę, że poziom przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej jest niższy niż w Polsce. Co więcej, obserwuje się rokrocznie powiększanie się dysproporcji w dynamice wzrostu średniej liczby podmiotów gospodarczych na 10 000 mieszkańców obszarów wiejskich w wieku produkcyjnym. Potwierdzają to prawidłowości, które opisywane były we wcześniejszych częściach pracy.

Celem lepszego ujęcia dynamiki przedsiębiorczości, wykorzystano także wskaźnik przyrostów netto podmiotów, który jest stosunkiem różnicy między liczbą podmiotów nowo zarejestrowanych i wyrejestrowanych do liczby ludności obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Przedstawiono go w formie wykresu w poszczególnych latach (wykres 3.22). Uwzględniono w nim także strukturę przyrostów według województw. Z jego analizy wynika, że zauważalna była tendencja spadkowa przyrostów netto podmiotów gospodarczych aż do roku 2016. Od 2017 r. widoczne są relatywnie duże przyrosty na obszarze całej Polski Wschodniej. Największe dysproporcje miały miejsce w 2009 r. oraz 2011 r. i wynikały z aktualizacji rejestru REGON (wprowadzenie nowej klasyfikacji PKD oraz informacja z KRS). Należy zauważyć, że spadki i wzrosty przyrostów "netto" podmiotów gospodarczych w dużej mierze pokrywają się z cyklem koniunkturalnym Polski. W badanych województwach Polski Wschodniej odnotowano wzrost liczby podmiotów gospodarczych, jednak tempo tych zmian nie było identyczne. Największe tempo wzrostu charakteryzuje obszary wiejskie z województwa podkarpackiego i lubelskiego natomiast najmniejsze z województwa podlaskiego. Wśród gmin, które charakteryzują się najwyższymi wartościami przyrostu "netto" podmiotów

gospodarczych przeważają te, które zlokalizowane są w bliskiej odległości od głównych ośrodków miejskich Polski Wschodniej, są dobrze skomunikowane lub posiadają na swoim terenie wybitne walory turystyczne.

Wykres 3.22. Przyrost "netto" podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich - różnica między nowo zarejestrowanymi przedsiębiorstwami a wykreślonymi z rejestru REGON w latach 2009 - 2019 w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyżej omawiana i charakteryzowana przedsiębiorczość na obszarach wiejskich Polski Wschodniej cechuje się wieloma problemami społeczno-gospodarczymi. W celu odwrócenia negatywnych tendencji polegających na zwiększaniu się dysproporcji rozwojowych badanego regionu względem pozostałych części kraju potrzebna jest trafna diagnoza przyczyn tych problemów a następnie wprowadzenie koniecznych reform, które realnie przyczynią się do zmniejszenia dystansu gospodarczego. Jedną z kluczowych kwestii jest zwalczanie bezrobocia oraz problemu niskich zarobków - czynników, które w istotnym stopniu mogą przyczyniać się do odpływu ludności z obszarów wiejskich. Ważnym elementem działań jest zatem zwiększenie atrakcyjności inwestycyjnej obszarów peryferyjnych celem zdynamizowania rozwoju przedsiębiorczości. W tym kontekście ważnym komponentem działań jest także poprawa infrastruktury

komunikacyjnej oraz technicznej. Z tym poglądem zgadzają się A. Czudec i R. Kata (2016), którzy dodatkowo w swojej pracy wskazują, że Polska Wschodnia charakteryzuje się dużym stopniem "wiejskości", w dużej mierze odpowiedzialnym za dalsze powiększanie się wspomnianego dystansu rozwojowego.

Pobudzenie rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich badanego terenu jest więc szczególnie istotne nie tylko z punktu widzenia tworzenia nowych miejsc pracy, ale również w kontekście poprawy konkurencyjności gospodarki wiejskiej poprzez wprowadzanie innowacji (Czudec, Miś, Zając 2018). W tym celu ważne jest również kreowanie tzw. kultury przedsiębiorczości polegającej na tworzeniu warunków do szkolenia potencjalnych przedsiębiorców na obszarach wiejskich, zachęcaniu mieszkańców wsi do aktywnego udziału w planach dotyczących rozwoju przedsiębiorczości na szczeblu lokalnym oraz tworzeniu organizacji pozarządowych, które wspierają lokalne inicjatywy biznesowe (Shafeghat i in., 2008).

W badaniach zagranicznych wskazuje się wręcz, że przedsiębiorczość warunkuje wzrost i rozwój gospodarczy oraz dobrobyt społeczeństw, co z kolei ma pozytywny wpływ na inne aspekty życia mieszkańców obszarów wiejskich (Ansari, Mirdamadi, Zand, Arfaee 2013). Dlatego wspieranie inicjatyw przedsiębiorczych na każdej płaszczyźnie może przyczynić się także do efektywnego zwalczania nie tylko skutków, ale również przyczyn jednego z najważniejszych problemów Polski Wschodniej - odpływu najbardziej wartościowego kapitału ludzkiego.

Mimo wewnętrznych dysproporcji społeczno-gospodarczych Polski Wschodniej należy skonstatować, że problemy związane z rozwojem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich są podobne we wszystkich województwach. Dotyczy to także formułowania prawidłowości dotyczących zróżnicowania przestrzennego poziomu pozarolniczej działalności gospodarczej (Pawlewicz A., Pawlewicz K. 2017). Co warto podkreślić, podobieństwa można także zauważyć, analizując zróżnicowanie salda migracji.

Przedstawione wyżej uwarunkowania wskazują, jak dużo wielowymiarowych czynników geograficznych, przyrodniczych, historycznych, społeczno-kulturowych i demograficznych oddziałuje na przedsiębiorczość i migracje ludności. Mimo wielu prac badawczych wciąż stosunkowo niewiele wiadomo na temat przyczyn odpływu ludności z obszarów o wysokiej przedsiębiorczości a także napływu ludności do obszarów

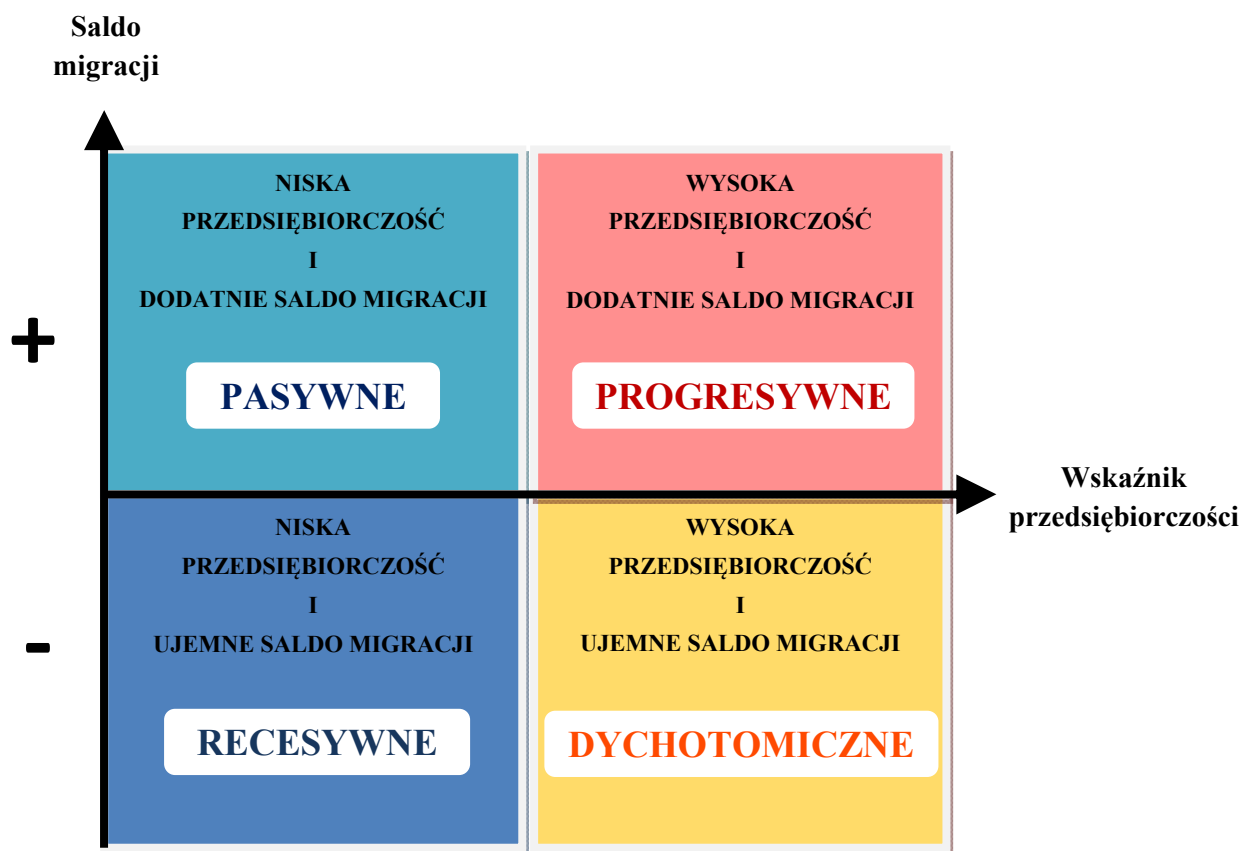
o niskiej przedsiębiorczości. Zachodzi zatem konieczność podejmowania dalszych prac badawczych, które pozwoliłyby na lepsze poznanie tych zjawisk.

Rozpoznanie determinant rozwojowych oraz skutków ekonomicznych relacji przedsiębiorczości i migracji jest ważne także z punktu widzenia opracowania skutecznych działań wpływających na zmniejszenie dysproporcji społeczno-gospodarczych regionu Polski Wschodniej.

4. Wzajemne relacje między przedsiębiorczością na obszarach wiejskich Polski Wschodniej a migracjami ludności

4.1. Identyfikacja i delimitacja typów badawczych obszarów wiejskich

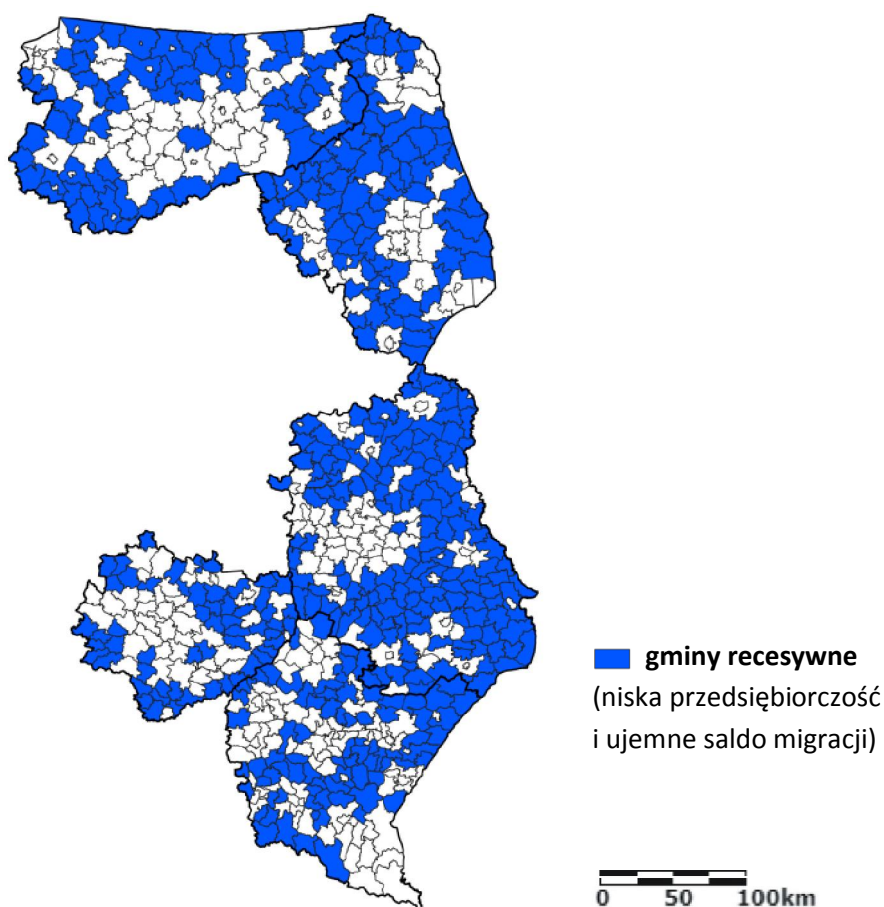
W pierwszym etapie badań dokonano identyfikacji i delimitacji obszarów charakteryzujących się wysoką przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji (dychotomiczne), wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji (progresywne), niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji (recesywne), niską przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji (pasywne). Poddano selekcji wszystkie 639 obszarów wiejskich (gmin wiejskich i miejsko-wiejskich) wchodzących w skład Polski Wschodniej według dwóch kryteriów: liczby podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (wskaźnik przedsiębiorczości) i salda migracji.

Rycina 4.1. Macierz typów badawczych obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne.

Za mającą wysoką przedsiębiorczość uznano te obszary wiejskie, które charakteryzują się wyższą średnią wskaźnika przedsiębiorczości za lata 2004 - 2019 niż wynosi mediana wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich Polski z tego samego przedziału czasowego (Me = 1028,4 podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym). Analogicznie wyselekcjonowano gminy charakteryzujące się niską przedsiębiorczością - wyszukano obszary wiejskie, które charakteryzują się niższą średnią wskaźnika przedsiębiorczości za lata 2004 - 2019 niż wynosi podana wartość mediany. W drugiej kolejności obliczono średnie salda migracji z lat 2004 - 2019 dla wszystkich badanych gmin, a następnie podzielono je na obszary wiejskie z dodatnim i ujemnym saldem migracji. W ostatnim etapie pogrupowano obszary wiejskie według założonych typów badawczych. Wszystkie cztery przedstawiono na rycinie 4.1, w postaci macierzy - każdy typ adekwatnie do jego charakterystyki nazwano. W dalszych częściach pracy przedstawiony schemat macierzy wykorzystano do różnych analiz.

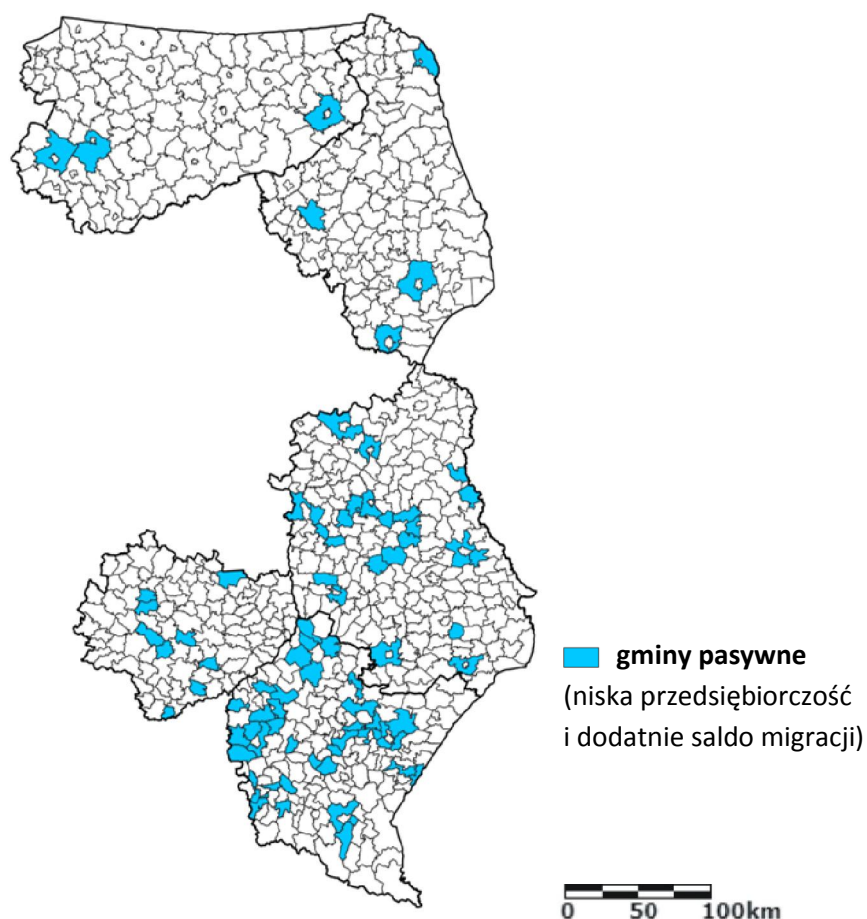

Rycina 4.2. Gminy recesywne w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Lokalizację gmin recesywnych na obszarze Polski Wschodniej przedstawia rycina 4.2.

W badanym okresie (2004 r. - 2019 r.), najczęściej gmin zaklasyfikowano właśnie do typu recesywnego (niska przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji). Takich obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej jest 419, co stanowi blisko 66% wszystkich badanych gmin. Jak wynika z badań, najczęściej gmin recesywnych zlokalizowanych jest w województwie lubelskim, bo aż 144 (w skali całego badanego obszaru to 34%), natomiast najmniej w województwie świętokrzyskim - 57 (14%). Do przedstawionych dysproporcji należy podchodzić jednak ostrożnie z uwagi na fakt, że w województwie lubelskim wszystkich badanych gmin wiejskich i miejsko-wiejskich jest 193 (to najczęściej ze wszystkich województw).

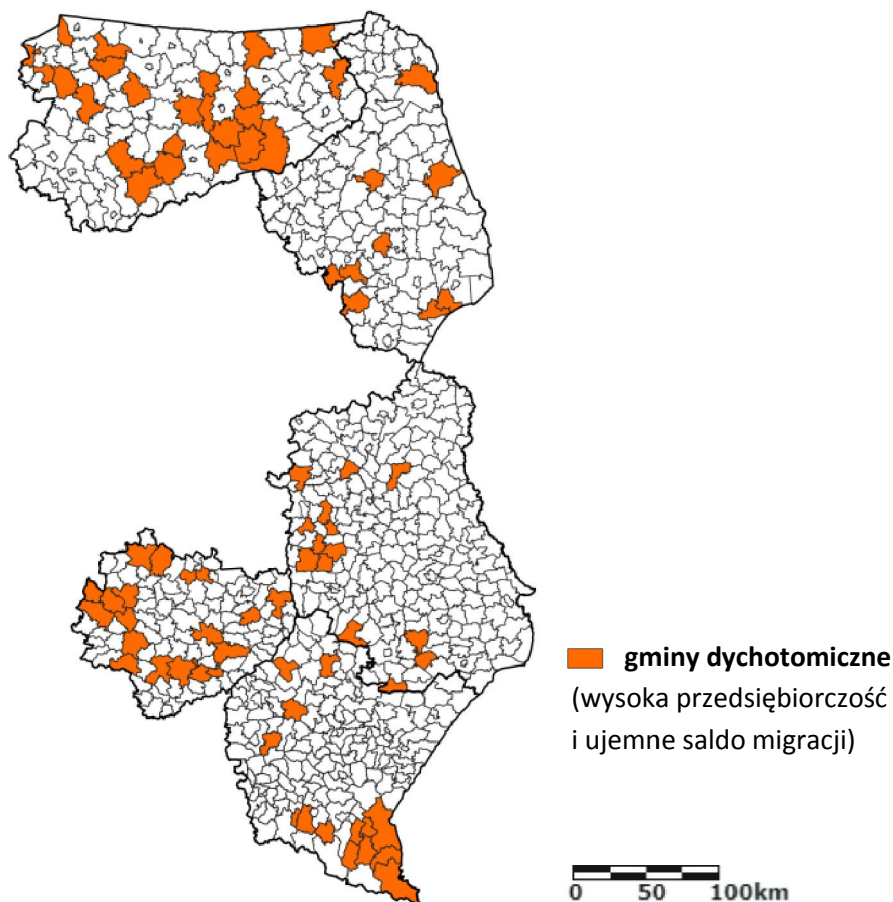

Rycina 4.3. Gminy pasywne w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Obszarów wiejskich określanych w pracy jako pasywne (niska przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji) w Polsce Wschodniej jest w sumie 76, z czego najczęściej na

Podkarpaciu (37) a najmniej w województwie warmińsko-mazurskim (3) i podlaskim (4), (ryc. 4.3). Obszarów, gdzie odnotowuje się wysoką przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji (gminy dychotomiczne), w sumie jest 79 - z czego najwięcej w województwie warmińsko-mazurskim (23) a najmniej na Podlasiu (9), (ryc. 4.4). Jedno z największych skupisk takich gmin zlokalizowane jest w Bieszczadach.

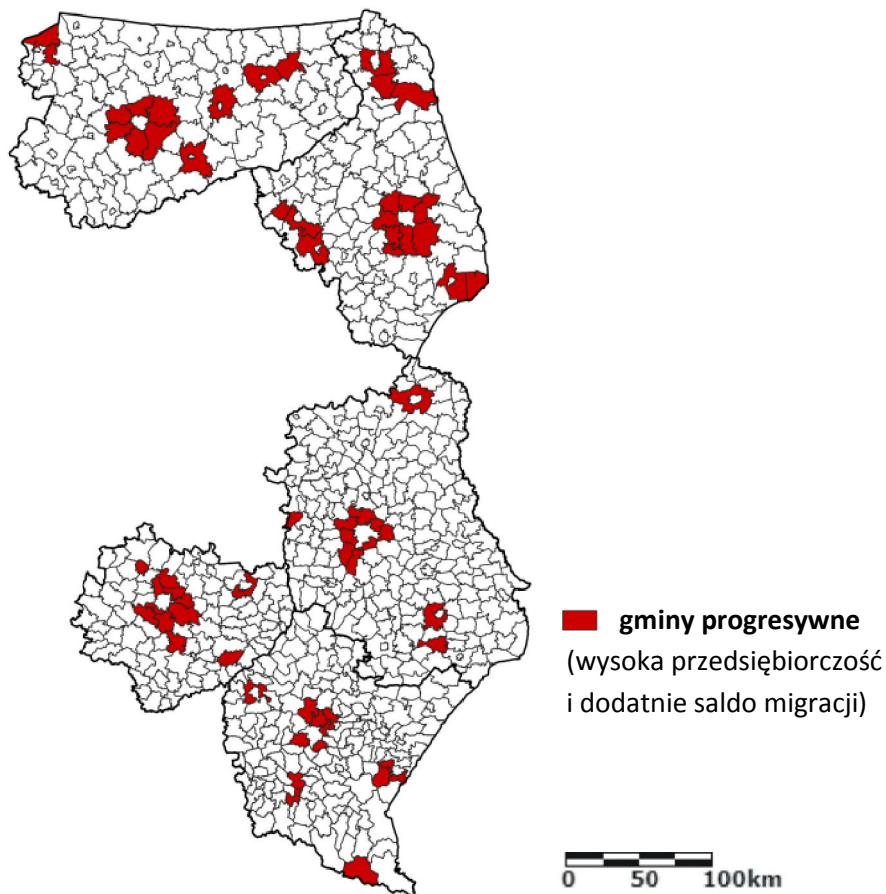

Rycina 4.4. Gminy dychotomiczne w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Gmin progresywnych (wysoka przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji) na badanym obszarze jest 65, co stanowi zaledwie 10% wszystkich badanych obszarów wiejskich (ryc. 4.5). Najwięcej obszarów wiejskich zaklasyfikowanych do tego typu jest w województwie podlaskim (16). Warto zauważyć, że liczba takich gmin jest porównywalna w każdym województwie (w podkarpackim 13, lubelskim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim po 12). Jak wynika z analizowanej ryciny

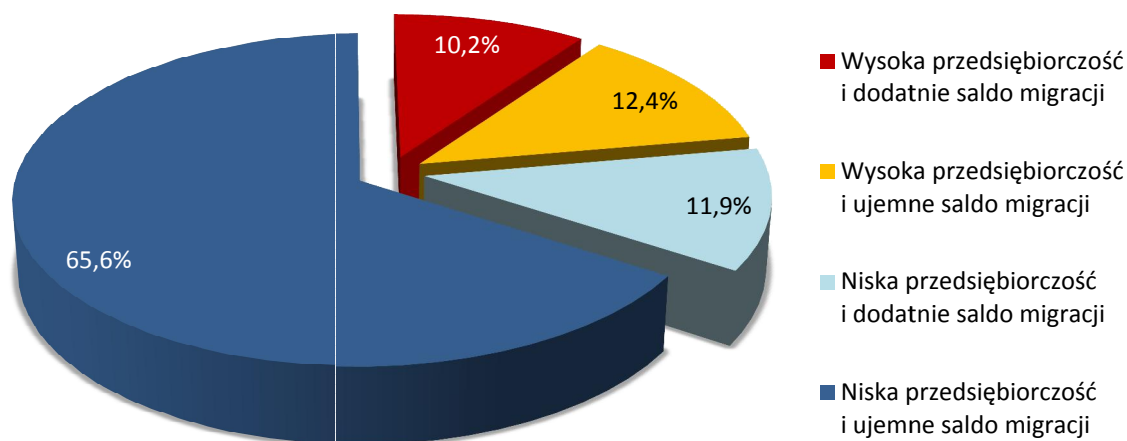
większość zlokalizowana jest w najbliższym sąsiedztwie powiatów grodzkich (ze szczególnym uwzględnieniem miast na prawach powiatu, będących stolicą województwa).

Rycina 4.5. Gminy progresywne w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

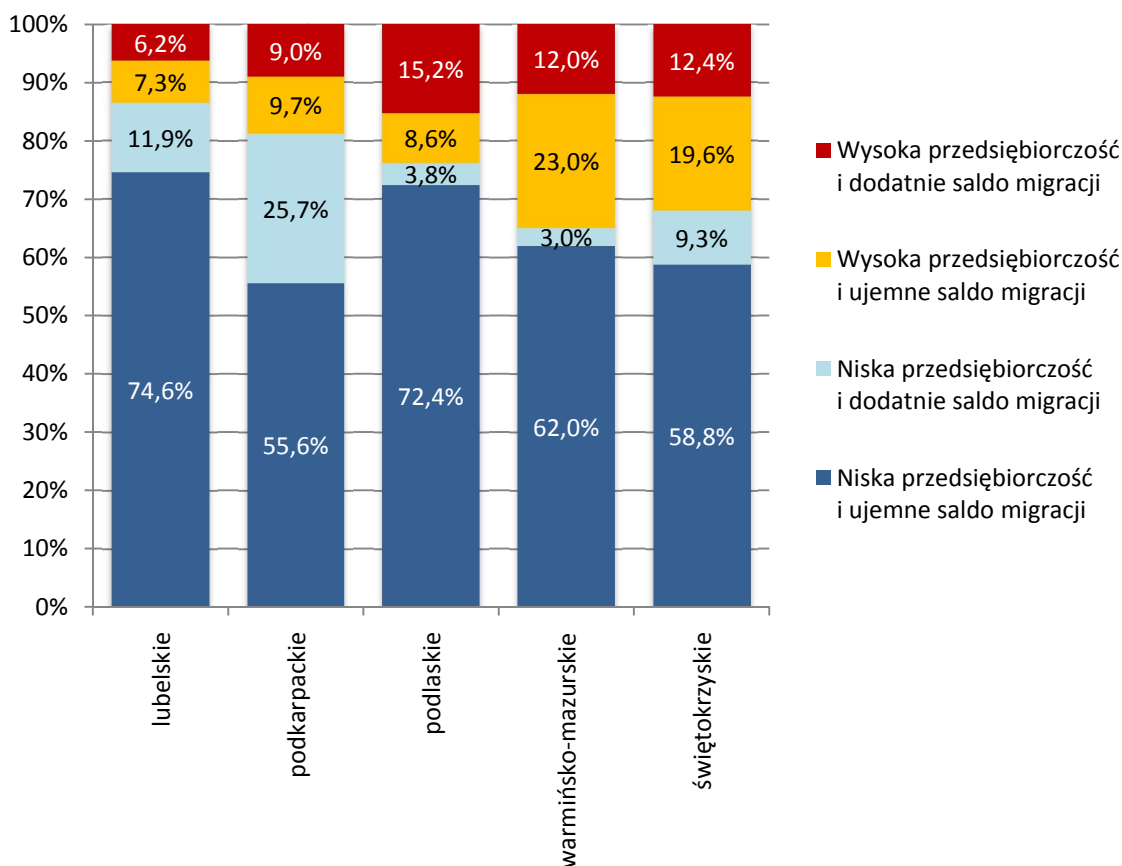
Jak wynika z wcześniejszych rozdziałów oraz wstępnych analiz, Polska Wschodnia cechuje się wewnętrznym zróżnicowaniem poziomu przedsiębiorczości i salda migracji (wykres 4.1). Biorąc pod uwagę progresywne obszary wiejskie, ich największy udział jest w województwie podlaskim (15%) a najmniejszy w lubelskim (9%). Gmin o typie dychotomicznym (wysoka przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji) w strukturze całego województwa jest na Warmii i Mazurach (23%), natomiast najmniej w województwie lubelskim (7%). Obszarów o typie pasywnym zdecydowanie najwięcej jest w województwie podkarpackim (blisko 26%) natomiast najmniejszy ich udział

Wykres 4.1. Struktura gmin według typów badawczych obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

w strukturze odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim (zaledwie 3%) i podlaskim (blisko 4%). W każdym z analizowanych województw zdecydowanie przeważają recesywne obszary wiejskie (z niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji), (wykres 4.2). Obszarem, w którym przeważają takie gminy, jest województwo lubelskie (blisko 75%). Należy jednak zauważyć, że pomimo faktu relatywnie dużego udziału gmin progresywnych w województwie podlaskim odnotowuje się tutaj porównywalny do poprzedniego województwa udział gmin o typie recesywnym (72%). Te dwa województwa cechują się również najwyższym zróżnicowaniem badanych typów obszarów wiejskich. Potwierdza to współczynnik zmienności, który w przypadku Lubelszczyzny osiąga wartość 114%, a Podlasia 110%. Takie wartości świadczą o dużym zróżnicowaniu badanej cechy a także o znacznej niejednorodności badanych województw. Pod tym względem najniższe wartości odnotowuje się w województwie podkarpackim (75%) i świętokrzyskim (79%) - wciąż jednak są to wyniki, które świadczą o dużej zmienności i niejednorodności poziomu przedsiębiorczości i salda migracji w badanych województwach. Wartość współczynnika dla całej Polski Wschodniej jest również wysoka i wynosi blisko 94%. Przedstawione statystyki dowodzą, że badany region jest zróżnicowany terytorialnie.

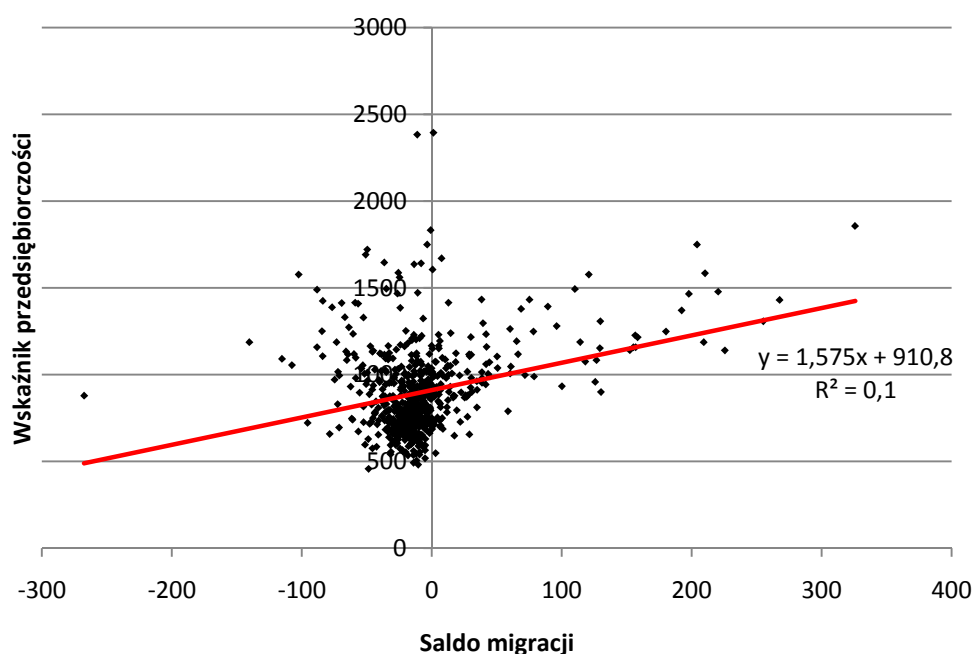
Wykres 4.2. Struktura gmin według typów badawczych obszarów wiejskich w województwach Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Należy zwrócić uwagę, że również same typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem wartości współczynnika zmienności. Gminy, które charakteryzują się niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji oraz te, w których występuje wysoka przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji, osiągnęły przeciętne wartości współczynnika zmienności (gminy o typie dychotomicznym 30% a recesywnym 37%). Duża niejednorodność cechuje gminy o typie pasywnym (blisko $V = 86\%$). W przypadku obszarów wiejskich o typie progresywnym, współczynnik zmienności osiągnął najniższą wartość - blisko 12%. Przedstawione analizy świadczą o dużym zróżnicowaniu Polski Wschodniej pod względem poziomu przedsiębiorczości i salda migracji jak również istotnym zróżnicowaniu gmin, nawet w obrębie konkretnego typu badawczego obszaru wiejskiego.

Szczegółowa analiza statystyczna wykazała niską dodatnią zależność (współczynnik korelacji liniowej wyniósł 0,3) między średnimi wartościami salda migracji z okresu 2004 - 2019 a średnią wartością wskaźnika przedsiębiorczości z tego

samego okresu (wykres 4.3). Obliczone wartości wskaźnika determinacji (R^2) wskazują, że zmienność wartości średnich salda migracji jest w zaledwie 9% objaśniana przez obserwowane zmiany wartości wskaźnika przedsiębiorczości. Taki sam odsetek zmienności wskaźnika przedsiębiorczości objaśniany jest przez zmiany wartości salda migracji. Przeprowadzone analizy potwierdziły istotność statystyczną współczynnika korelacji (obliczona wartość- p wynosi 0,0 i jest mniejsza od przyjętego poziomu istotności $\alpha = 0,05$). Biorąc pod uwagę powyższe analizy, należy stwierdzić, że związek między analizowanymi zmiennymi dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej jest słaby. Do innych wniosków można jednak dojść analizując poziom przedsiębiorczości wyłącznie w gminach z dodatnim saldem migracji.

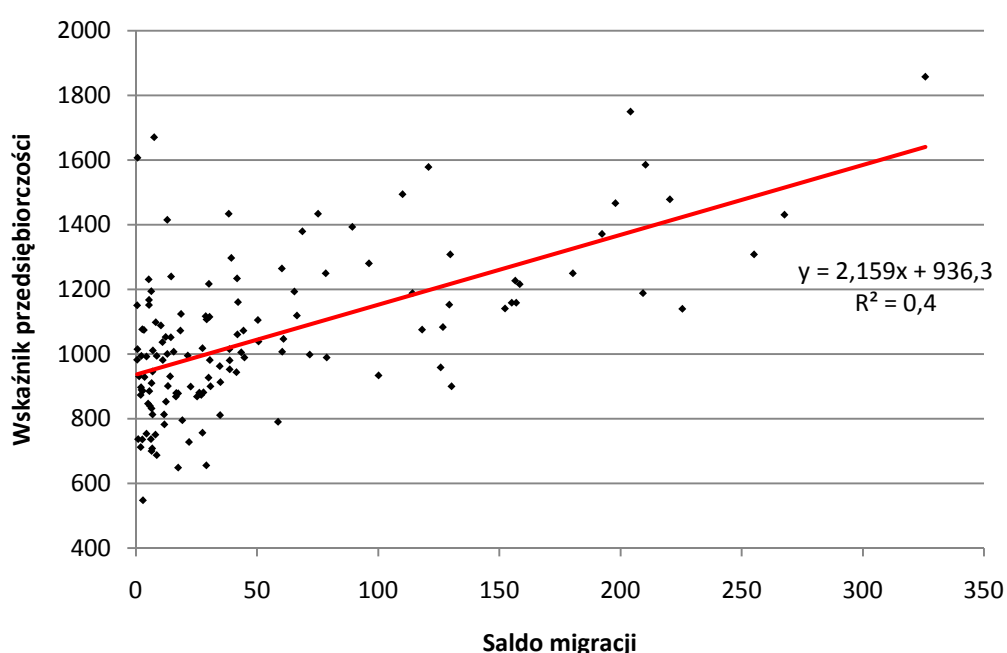
Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,3$
Funkcja regresji liniowej	$y = 1,575x + 910,8$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,1$

Wykres 4.3. Rozrzut średnich wartości salda migracji i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Celem wstępnej weryfikacji hipotezy badawczej (H3), w której założono, że migracje ludności w większym stopniu oddziałują na przedsiębiorczość (niż na odwrót), wyselekcjonowano do dalszych analiz gminy z dodatnim saldem migracji. Obszarów

wiejskich spełniających to kryterium jest 134 co stanowi 21% wszystkich gmin Polski Wschodniej z czego 63 (10%) to gminy progresywne, a 71 (11%) pasywne. Przyjęto, że dodatnie saldo migracji jest zmienną niezależną, natomiast wskaźnik przedsiębiorczości zmienną zależną. Analiza regresji liniowej a także współczynnika korelacji ($r = 0,6$) potwierdzają wysoką zależność między zmiennymi (wykres 4.4). Do oceny dopasowania modelu do danych empirycznych zastosowano współczynnik determinacji R^2 . Wyniki statystyki pozwalają stwierdzić, że 36% zmienności wskaźnika przedsiębiorczości (zmiennej objaśnianej) jest wyjaśniana za pomocą dodatniego salda migracji (zmiennej objaśniającej).

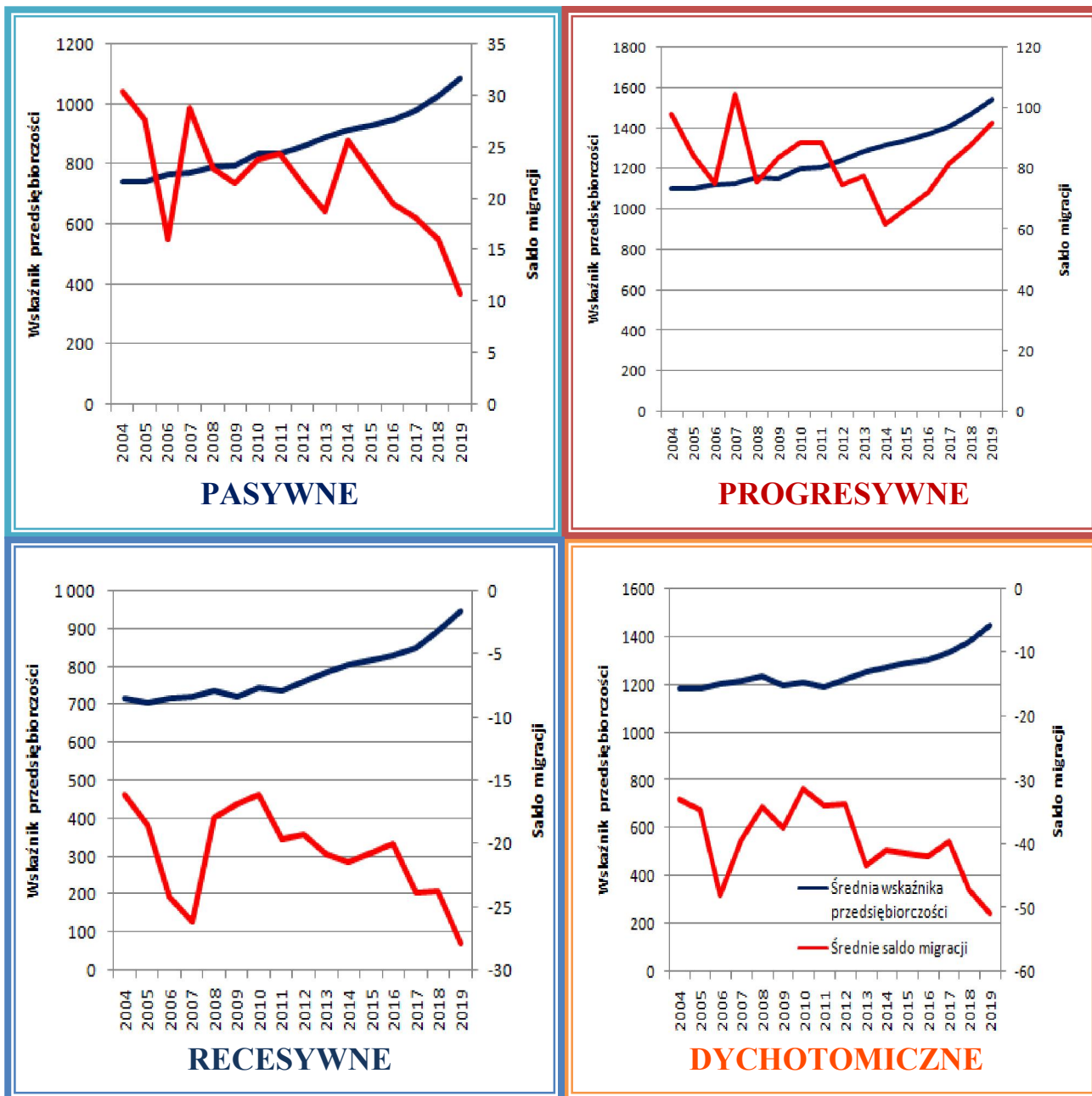

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,6$
Funkcja regresji liniowej	$y = 2,159x + 935,3$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,4$

Wykres 4.4. Rozrzut dodatnich średnich wartości salda migracji i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Analogiczne obliczenia dla obszarów wiejskich z ujemnym saldem migracji wykazały słabą zależność między zmiennymi $(-0,2)$. Przeprowadzone analizy potwierdziły istotność statystyczną podanych wyżej współczynników korelacji (obliczona *wartość-p* wynosi 0,0 i jest mniejsza od przyjętego poziomu istotności $\alpha = 0,05$).

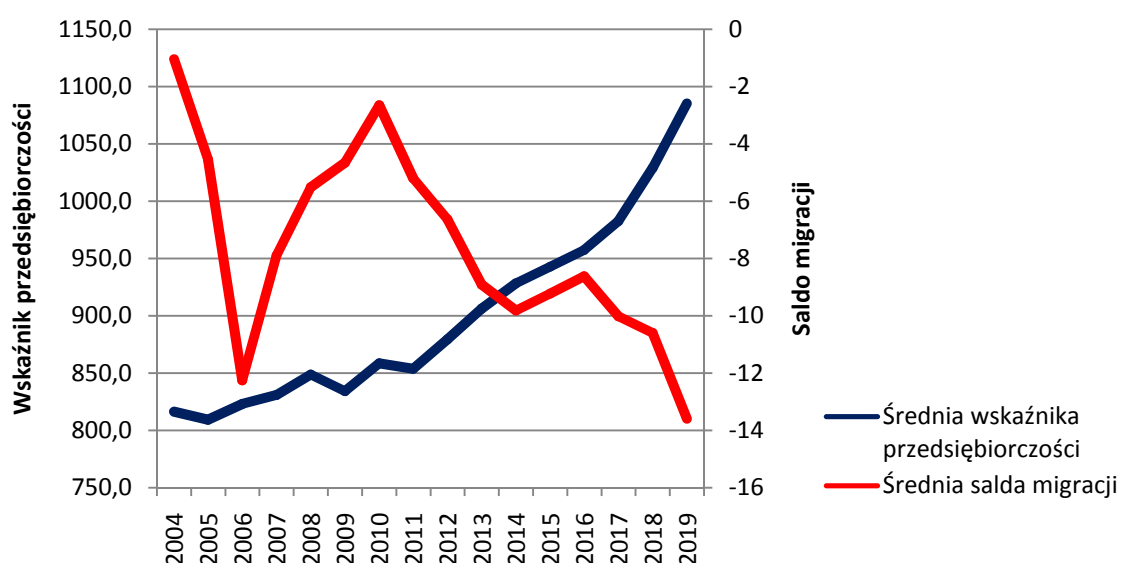

Wykres 4.5. Wskaźnik przedsiębiorczości i saldo migracji w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Aby zbadać relację między saldem migracji a poziomem przedsiębiorczości z innej perspektywy, dokonano dodatkowych analiz. Sporządzono wykres 4.5 z którego wynika, że w okresie 2004 r. - 2019 r., we wszystkich typach badawczych obszarów wiejskich odnotowuje się wzrost wartości średnich wskaźnika przedsiębiorczości. Dokładnie

odwrotną tendencję obserwuje się w przypadku salda migracji z pewnym wyjątkiem w przypadku gmin o typie progresywnym (od 2015 r. do 2019 r. następuje wzrost wartości salda migracji). Należy zwrócić uwagę na wyraźny odpływ ludności w pierwszych dwóch latach po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Nastąpił on we wszystkich typach badawczych gmin. Analiza danych zagregowanych dla wszystkich badanych obszarów wiejskich Polski Wschodniej potwierdza wyżej zaobserwowane prawidłowości. Pomimo stałego wzrostu wartości średnich wskaźnika przedsiębiorczości, nie przekłada się on bezpośrednio na odwrócenie ani na zmniejszenie odpływu ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (wykres 4.6).

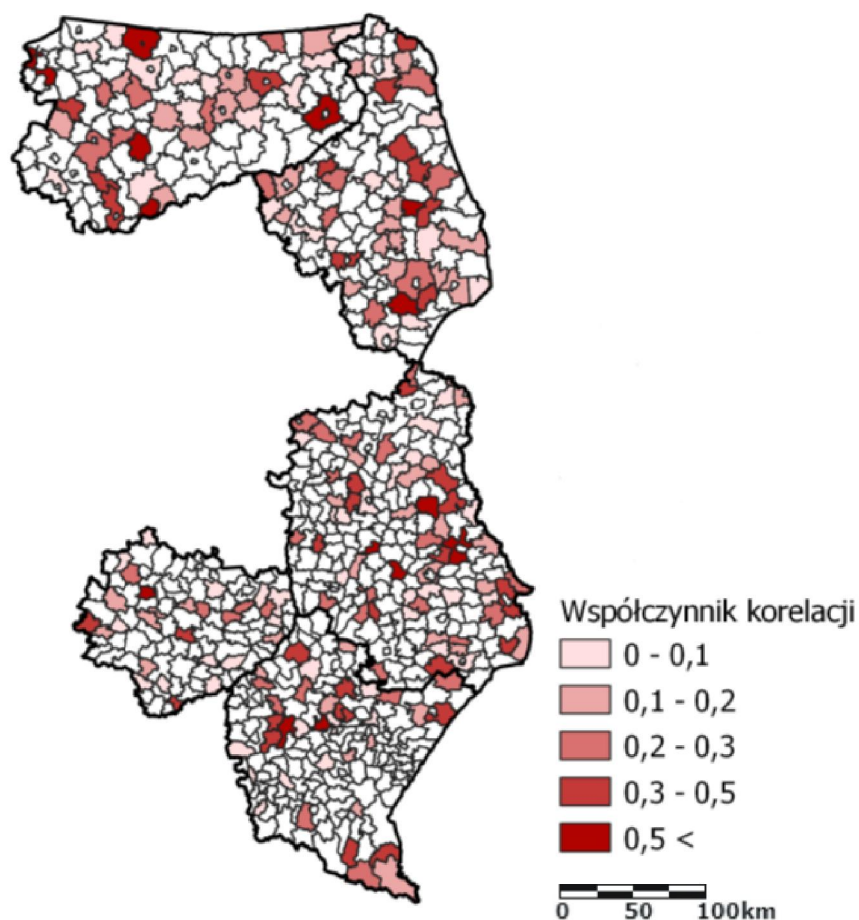

Wykres 4.6. Wskaźnik przedsiębiorczości i saldo migracji w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Z analizy porównawczej w przebiegu czasowym obu wspomnianych kategorii danych należy wnioskować, że wzajemne oddziaływanie przedsiębiorczości i salda migracji jest słabe - pośrednio potwierdzą to wnioski z interpretacji wcześniejszego wykresu rozrzutu. To z kolei wskazuje na istnienie innych czynników, które w większym stopniu wpływają na poziom przedsiębiorczości i saldo migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Występowanie tak dużego zróżnicowania omawianych zjawisk może pośrednio świadczyć o złożonej strukturze i przyczynowości jak również o wpływie

innych trudno mierzalnych czynników (takich jak np. determinanty psychologiczne, mentalne, kulturowe), wchodzących z innymi czynnikami we wzajemne interakcje.

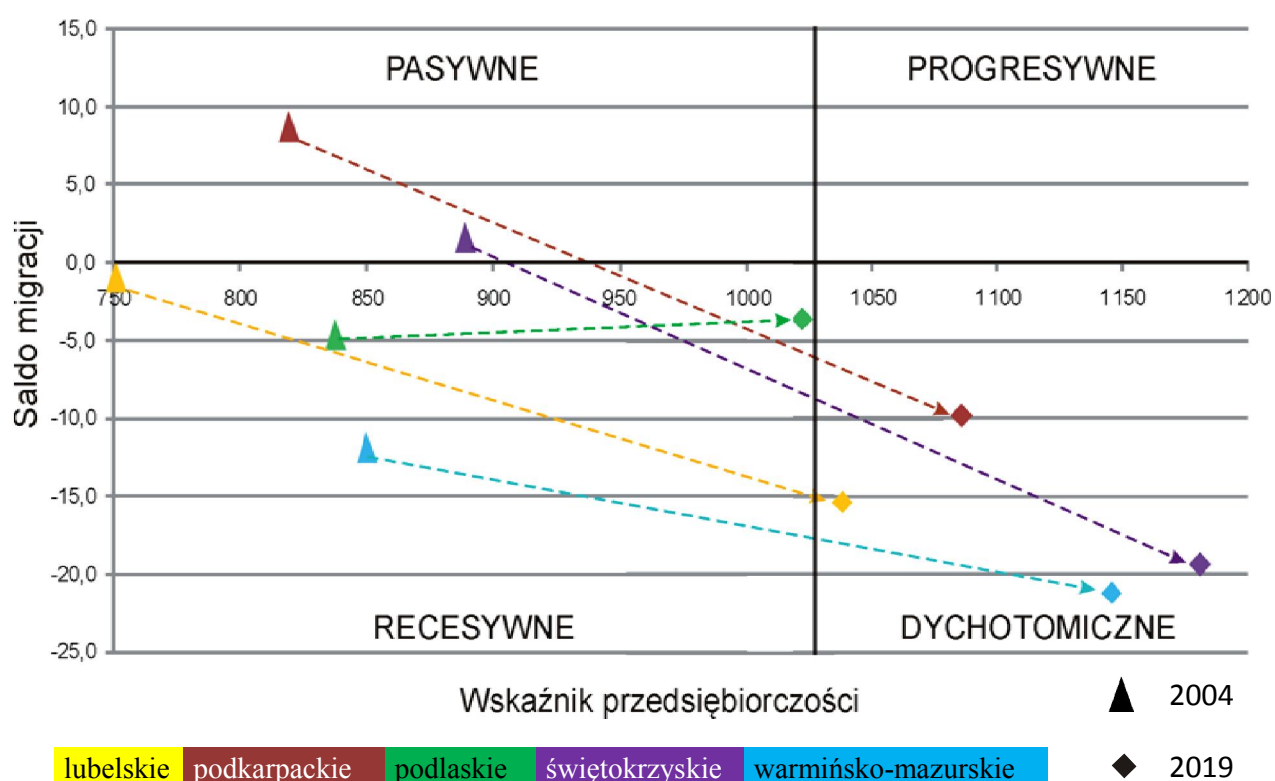

Rycina 4.6. Dodatnie wartości współczynnika korelacji Pearsona pomiędzy saldem migracji a wskaźnikiem przedsiębiorczości w latach 2004 -2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Rycina 4.6 przedstawiająca dodatnie wartości współczynnika korelacji Pearsona pomiędzy saldem migracji a współczynnikiem przedsiębiorczości w poszczególnych latach okresu badawczego (2004 - 2019) pośrednio potwierdza wyżej formułowane wnioski. Badanie zmiennych w ujęciu czasowym wykazało, że w 204 gminach odnotowano pozytywny związek między saldem migracji a wskaźnikiem przedsiębiorczości, co stanowi 32% wszystkich obszarów wiejskich. Należy jednak zwrócić uwagę, że jedynie w 38 gminach współczynnik korelacji liniowej osiągnął wartość 0,4 i większą. W pozostałych gminach ten związek jest słaby lub nikły. Zbadano także związki między poziomem przedsiębiorczości (średnia wskaźnika

przedsiębiorczości) a zmianą liczby ludności (tempem zmian zaludnienia [%]) w badanym okresie. Okazało się, że istnieje dodatnia zależność między tymi zmiennymi. To oznacza, że w gminach, które charakteryzują się spadkiem liczby ludności, wskaźnik przedsiębiorczości osiągał relatywnie niskie wartości. Z kolei w gminach, które w badanym przedziale czasowym zwiększyły liczbę ludności, odnotowano relatywnie wyższy poziom przedsiębiorczości. Należy jednak uważać z wyciąganiem wniosków na temat tych związków z uwagi na istnienie wielu przykładów, które zaprzeczają tej prawidłowości. Obliczony współczynnik korelacji między zmiennymi wyniósł niespełna 0,4. Podobnie jak we wcześniejszych analizach, potwierdzono istotność statystyczną dla podanych wyżej współczynników korelacji liniowej.

Wykres 4.7. Rozrzut średnich wartości salda migracji i wskaźnika przedsiębiorczości za rok 2004 i 2019 w województwach Polski Wschodniej według typów badawczych obszarów wiejskich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Biorąc pod uwagę wszystkie wyżej wymienione analizy, zasadne wydaje się więc pytanie, jaki jest kierunek rozwoju obszarów wiejskich z punktu widzenia wzajemnych relacji między przedsiębiorczością a migracjami ludności. W tym celu obliczono średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji dla roku 2004

i 2019 oraz każdego województwa, wchodzącego w skład Polski Wschodniej. W następnej kolejności skonstruowano wykres 4.7 na bazie opracowanej wcześniej macierzy typów badawczych obszarów wiejskich. Naniesienie obliczonych statystyk za 2004 r. i 2019 r. na układ współrzędnych, umożliwiło określenie tendencji rozwojowych badanego regionu. W 2004 r. obszary wiejskie województwa podkarpackiego i świętokrzyskiego zaklasyfikowano do gmin pasywnych (niska przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji), natomiast obszary wiejskie z województwa lubelskiego, podlaskiego oraz warmińsko-mazurskiego znalazły się w typie recesywnym (niska przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji). Naniesienie danych w analogiczny sposób dla 2019 r. wykazało, że obszary wiejskie ze wszystkich województw (poza podlaskim) znajdują się w typie dychotomicznym (wysoka przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji) z tendencją do dalszego rozwoju w kierunku "dychotomicznym". Obszary wiejskie województwa podlaskiego w 2019 r. zaklasyfikowano po raz drugi w typie recesywnym, jednak biorąc pod uwagę trend rozwojowy - można założyć, że będą się one rozwijać w podobnym kierunku jak we wcześniejszych województwach.

Analiza diagramu pozwala potwierdzić wcześniejsze badania, wskazujące na dychotomiczną tendencję rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Należy podkreślić, że poza nielicznymi gminami, które sąsiadują z najważniejszymi ośrodkami miejskimi badanego obszaru, rozwój przedsiębiorczości następuje pomimo odpływu ludności z tych terenów. Należy wnioskować o istnieniu innych determinant, skoro na większości obszaru badawczego ujemne tendencje salda migracji nie przekładają się na spadek lub stagnację poziomu przedsiębiorczości i na odwrót. W tym kontekście ważne staje się pytanie o czynniki, które powodują dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich Polski Wschodniej.

4.2. Przedsiębiorczość i migracje w relacji do gęstości zaludnienia oraz struktury wielkościowej, własnościowej i branżowej podmiotów gospodarczych

Opisywane we wcześniejszych rozdziałach uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich i procesów migracyjnych akcentują znaczenie niskiej gęstości zaludnienia, jako jednej z barier utrudniających dynamizowanie procesów związanych z zakładaniem pozarolniczych działalności gospodarczych.

Uzasadnione jest więc pytanie dotyczące siły związków między gęstością zaludnienia a typem badawczym gminy.

Średnia gęstość zaludnienia z lat 2004 - 2019 dla obszarów wiejskich, traktowana była w badaniach jako zmienna niezależna. Obliczone współczynniki korelacji między zmiennymi przedstawiono w postaci macierzy korelacji (tabela 4.1).

Tabela 4.1. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy gęstością zaludnienia a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.

PASYWNE		PROGRESYWNE	
	X		X
Y_a	0,0	Y_a	-0,1
Y_b	0,0	Y_b	0,3
RECESYWNE		DYCHOTOMICZNE	
	X		X
Y_a	0,2	Y_a	0,0
Y_b	-0,2	Y_b	-0,4

X gęstość zaludnienia [os./km²]

Y_a wskaźnik przedsiębiorczości

Y_b saldo migracji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyniki przeprowadzonych badań nie wskazują na występowanie zależności między gęstością zaludnienia a wskaźnikiem przedsiębiorczości. W żadnym typie badawczym nie odnotowano nawet przeciętnego związku między zmiennymi. Największy związek między gęstością zaludnienia a saldem migracji odnotowano w gminach charakteryzujących się wysoką przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji ($r = -0,4$). Taki wynik w gminach dychotomicznych może świadczyć o istnieniu złożonych procesów demograficznych. Dodatni związek między gęstością zaludnienia a saldem migracji odnotowano w gminach progresywnych ($r = 0,3$).

Mimo niskich wartości współczynników korelacji, zauważalne są pewne związki między gęstością zaludnienia a saldem migracji. Przeprowadzone analizy

potwierdziły istotność statystyczną wspomnianych współczynników korelacji (obliczona *wartość-p* wynosi 0,0 i jest mniejsza od przyjętego poziomu istotności $\alpha = 0,05$).

Z dodatkowych analiz przeprowadzonych tym razem dla wszystkich obszarów wiejskich bez podziału na typy badawcze wynika, że istnieje słaby związek między gęstością zaludnienia a poziomem przedsiębiorczości w badanych gminach ($r = 0,2$). Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że - nie uwzględniając gmin "bieszczadzkich" w badaniach - współczynnik korelacji wzrasta do poziomu 0,33 (wyniki współczynników korelacji w obu przypadkach są istotne statystycznie). Duża gęstość zaludnienia, która często charakteryzuje obszary podmiejskie, nie przekłada się na proporcjonalny wzrost liczby podmiotów z uwagi na pełnienie np. funkcji rezydencjalnej. Zagęszczenie ludności w takich obszarach wynika z powstawania dużych osiedli domów jednorodzinnych z których mieszkańcy dojeżdżają do pracy w sąsiednim mieście. Tereny, które są słabiej zaludnione a posiadają duży poziom przedsiębiorczości, często cechują się wybitnymi walorami krajobrazowymi, które wpływają na lokalizację podmiotów z branży turystycznej. W takim przypadku należy zachować ostrożność przy formułowaniu wniosków dotyczących wysokich wartości wskaźnika przedsiębiorczości, ponieważ przy tak niewielkim zaludnieniu obszaru, niewielki wzrost ilości przedsiębiorstw skutkuje dużym przyrostem wartości wskaźnika przedsiębiorczości. W przypadku takich gmin (położonych w powiecie leskim i bieszczadzkim) jedno przedsiębiorstwo ma nieadekwatnie większą "range" w porównaniu z tymi, które zakładane są na obszarach gęściej zaludnionych. Takie zjawisko skutkuje niewłaściwą interpretacją oraz wyciąganiem mało precyzyjnych wniosków na temat poziomu przedsiębiorczości danego obszaru.

W kontekście wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji zasadne wydaje się pytanie, czy przedsiębiorstwa zatrudniające większą liczbę pracowników mają zdolność do przyciągania i/lub ograniczania odpływu ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Za większe przedsiębiorstwo przyjęto podmiot gospodarczy zatrudniający powyżej 49 osób (według klasyfikacji są to średnie i duże przedsiębiorstwa). Obliczono zmodyfikowaną wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla każdej gminy (średnia liczba podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących powyżej 49 osób na 10 tys. mieszkańców na obszarach wiejskich z lat 2004 - 2019). Z przeprowadzonych analiz wynika, że wyższe wartości tego wskaźnika na obszarach wiejskich nie przekładają się na występowanie dodatniego salda migracji. To z kolei

może oznaczać, że nawet podmioty średnie i duże nie przyczyniają się w istotny sposób do poprawy sytuacji migracyjnej w badanym regionie. Obliczony wskaźnik korelacji Pearsona między średnią ilością podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących powyżej 49 osób na 10 tys. mieszkańców a saldem migracji w badanym okresie, wyniósł zaledwie 0,01. Brak wspomnianego związku potwierdza również analiza porównawcza kartogramów (ryc. 4.7 i ryc. 3.8). Ponadto znaczna część obszarów wiejskich na terenie których funkcjonuje relatywnie dużo podmiotów powyżej 49 pracowników odznacza się ujemnymi wartościami salda migracji.

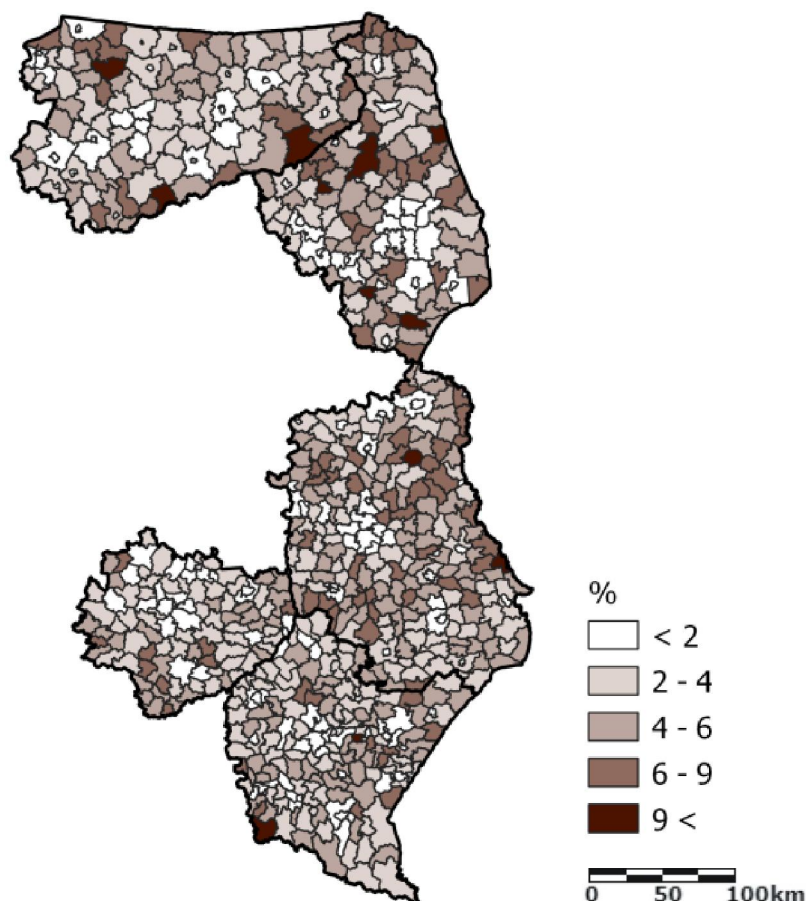

Rycina 4.7. Podmioty gospodarki narodowej o liczbie pracujących powyżej 49 osób na 10 tys. mieszkańców w obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Obszar Polski Wschodniej cechuje się względnie dużym udziałem podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON w porównaniu z innymi regionami kraju. Dla całego obszaru badawczego obliczono średni odsetek podmiotów sektora publicznego z lat 2004 - 2019

a następnie zilustrowano go na kartogramie (ryc. 4.8). Wynika z niego, że obszary wiejskie, które charakteryzują się najwyższym odsetkiem takich podmiotów, położone są na terenach peryferyjnych.

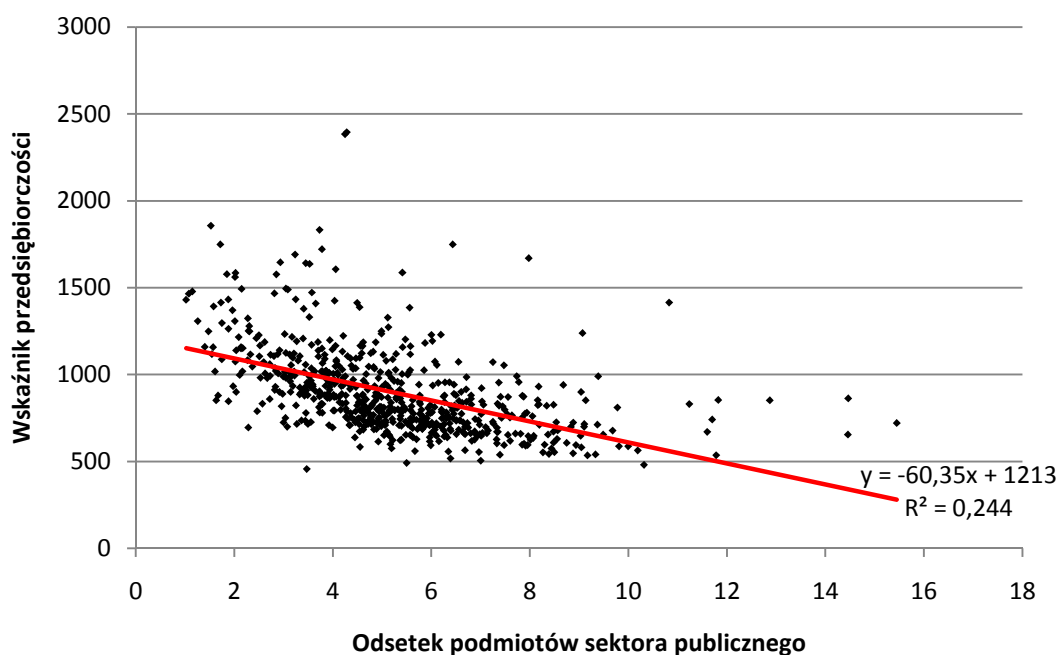

Rycina 4.8. Odsetek podmiotów sektora publicznego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Zauważalny jest również związek pomiędzy udziałem podmiotów sektora publicznego a wskaźnikiem przedsiębiorczości. Obliczona wartość korelacji liniowej Pearsona dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej wyniosła -0,5 (wykres 4.8). W badaniu przyjęto, że zmienną niezależną jest udział podmiotów sektora publicznego w ogólnej strukturze podmiotów gospodarki narodowej, natomiast zmienną zależną - wskaźnik przedsiębiorczości. Z analizy wykresu wynika, że wraz ze wzrastającym udziałem podmiotów sektora publicznego, maleje poziom przedsiębiorczości. Może to oznaczać, że gminy, w których relatywnie dużo osób pracuje w sektorze publicznym,

charakteryzują się mniejszą przedsiębiorczością. To z kolei oznacza, że endogeniczne czynniki rozwoju nie są dostatecznie dobrze wykorzystywane.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = -0,5$
Funkcja regresji liniowej	$y = -60,35x + 1213$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

Wykres 4.8. Rozrzut średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i odsetka podmiotów sektora publicznego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Analogicznie zbadano relacje między udziałem podmiotów sektora publicznego a saldem migracji. Obliczony współczynnik korelacji liniowej dla tych zmiennych osiągnął wartość $-0,4$. Wynik ten nie oznacza, że wraz ze wzrostem udziału przedsiębiorstw sektora publicznego następuje odpływ ludności. Należy bardziej wnioskować, że gminy, w których występuje relatywnie duży odsetek przedsiębiorstw publicznych, nie są atrakcyjnym miejscem do zakładania działalności gospodarczej ani do osiedlania się z uwagi na małe perspektywy znalezienia atrakcyjnej pracy. Wniosek ten pośrednio potwierdza tezę, że wzmacnianie procesów przedsiębiorczych (w sektorze prywatnym) na obszarach wiejskich może pozytywnie oddziaływać na migracje ludności.

W kolejnym etapie dokonywano pomiaru siły związku opisywanego czynnika w relacji do wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji według poszczególnych typów badawczych obszarów wiejskich (tabela 4.2). Zaprezentowane wartości współczynnika korelacji liniowej wskazują na występowanie istotnych różnic międzyregionalnych. W badaniu zależności między udziałem podmiotów publicznych a saldem migracji, najwyższe ujemne wartości korelacji odnotowano w gminach progresywnych ($Y_a - 0,1$ i $Y_b - 0,6$) i pasywnych ($Y_a - 0,5$ i $Y_b - 0,3$) - analizy potwierdziły istotność statystyczną wyżej wymienianych współczynników korelacji. Może to wskazywać na znaczenie relatywnie dużego udziału przedsiębiorstw sektora prywatnego w kontekście występowania korzystnych procesów migracyjnych. Warto odnotować, że wszystkie typy gmin odnotowały ujemne wartości współczynnika korelacji.

Tabela 4.2. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy udziałem podmiotów sektora publicznego a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.

PASYWNE		PROGRESYWNE	
	X		X
Y_a	-0,5	Y_a	-0,1
Y_b	-0,3	Y_b	-0,6
RECESYWNE		DYCHOTOMICZNE	
	X		X
Y_a	-0,4	Y_a	-0,1
Y_b	0,1	Y_b	0,0

X udział podmiotów sektora publicznego

Y_a wskaźnik przedsiębiorczości

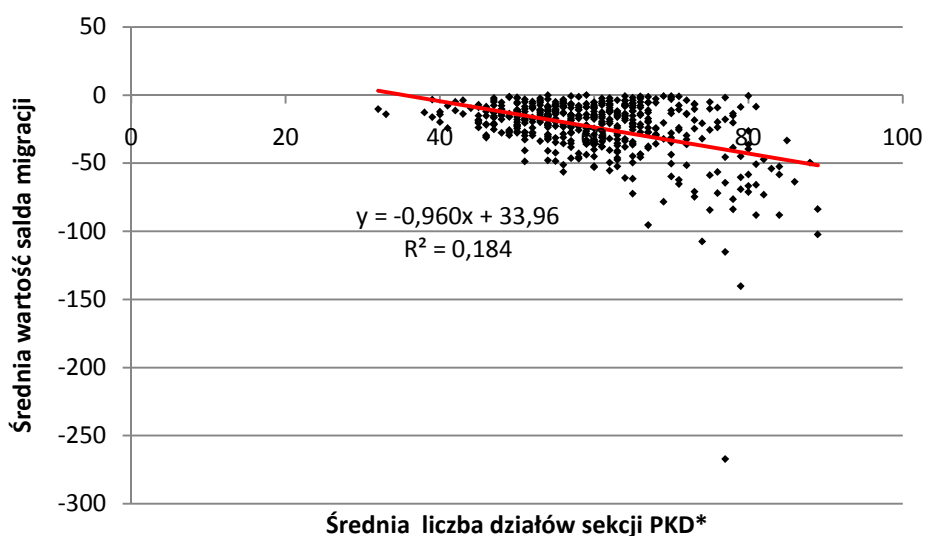
Y_b saldo migracji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Należy więc wnioskować, że udział sektora prywatnego w ogólnej strukturze podmiotów gospodarki narodowej pozytywnie oddziałuje zarówno na poziom przedsiębiorczości, jak również na saldo migracji. Wzrost odsetka sektora prywatnego (a tym samym przedsiębiorczości) i zmniejszenie odsetka sektora publicznego może do pewnego stopnia ograniczać odpływ ludności z obszarów wiejskich. Udział podmiotów sektora publicznego w ogólnej liczbie podmiotów traktowany jest w badaniach jako destymulanta, dlatego też jego stosunkowo duży udział świadczy pośrednio o małej przedsiębiorczości oraz o wpływie instytucji publicznych na lokalny rynek pracy. Jak wynika z analiz obszary wiejskie charakteryzujące się niskim udziałem podmiotów publicznych, odpowiadają w dużej części tym, które posiadają wysoką przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji. Relatywnie duży odsetek takich podmiotów występuje analogicznie tam, gdzie zlokalizowane są gminy z niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji.

Odwołując się do danych z poprzedniego rozdziału należy zaznaczyć, że struktura podmiotów gospodarczych według sekcji PKD jest relatywnie mało zróżnicowana, ponieważ ponad połowa zarejestrowanych działalności gospodarczych (52%) należy do sekcji G (handel hurtowy i detaliczny, naprawy pojazdów samochodowych i motocykli), F (budownictwo) i C (przetwórstwo przemysłowe). Taka struktura gospodarki obszarów wiejskich Polski Wschodniej wynika głównie ze stosunkowo niewielkich potrzeb ludności obszarów wiejskich oraz ich poziomu zamożności. Zjawisko to szczególnie dotyczy obszarów peryferyjnych, z których migrują zwłaszcza młodzi mieszkańcy, przyczyniając się tym samym do pogłębiania istniejących już problemów w rozwoju społeczno-gospodarczym. W efekcie napędzają negatywną pętlę sprzężeń zwrotnych. Wymienione wyżej czynniki niewątpliwie odgrywają ważną rolę w kształtowaniu struktury branżowej podmiotów gospodarczych. W tym kontekście powstaje pytanie czy bardziej zróżnicowana struktura branżowa może przyczynić się do ograniczania odpływu ludności z obszarów wiejskich. Odpowiedź na to pytanie jest szczególnie ważna dla prowadzenia skuteczniejszej polityki gospodarczej w obszarach problemowych. Badanie tego zagadnienia pozwoli także na ocenę prawdziwości hipotezy badawczej (H1), która zakłada, że bardziej zróżnicowana struktura branżowa przedsiębiorczości może przyczynić się do zmniejszania odpływu ludności z obszarów wiejskich.

W analizach szczególnie ważnych dla realizacji celów badawczych przyjęto zasadę, że jeśli wartość współczynnika korelacji liniowej (lub nieliniowej) między badanymi zmiennymi wyniesie 0,4 i więcej (lub -0,4 i mniej) to oprócz wykresów rozrzutu zostanie dodatkowo przeprowadzona analiza regresji. W przyjęciu tej zasady sugerowano się badaniami przeprowadzonymi przez K. Czapiewskiego (2010). Wszystkie wartości współczynników (korelacji i determinacji) będą zaokrąglane do części dziesiętnych - podobnie jak te wcześniej podawane w pracy.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = -0,4$
Funkcja regresji liniowej	$y = -0,960x + 33,96$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

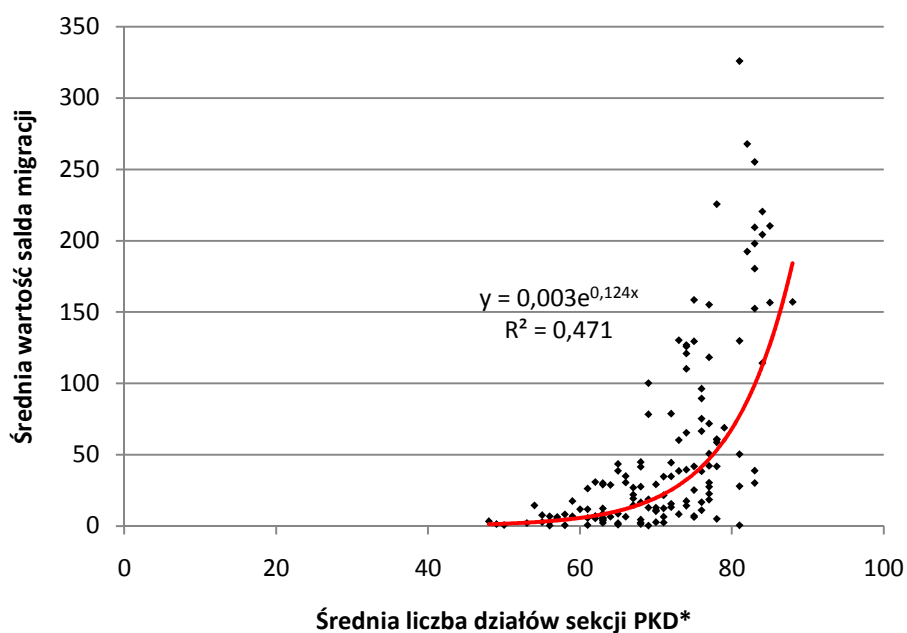
Wykres 4.9. Rozrzut średnich wartości ujemnego salda migracji i średniej liczby działów sekcji PKD* na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

* dział sekcji PKD uwzględniany jest w badaniach, jeżeli na terenie gminy reprezentuje go przynajmniej jeden podmiot gospodarczy.

Na wstępie obliczono współczynnik korelacji między ujemnymi wartościami średniego salda migracji a średnią liczbą działów sekcji PKD dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej (jego wartość wyniosła -0,4). Analogicznie obliczono współzmiennność dla gmin z dodatnim saldem migracji (0,7). Wyniki pokazują zasadnicze różnice w oddziaływaniu badanej zmiennej. W przypadku gmin z ujemnym saldem migracji, podmioty gospodarcze reprezentujące liczniejsze działy sekcji PKD, nie

przyczyniły się do ograniczenia odpływu ludności, lecz wręcz przeciwnie (wykres 4.9). Odwrotne wnioski można wysunąć, analizując współzmiennność między dodatnim saldem migracji a poziomem zróżnicowania przedsiębiorczości. W tym przypadku zauważono, że wraz ze wzrostem liczby działów sekcji PKD na terenie gminy, wzrasta także dodatnie saldo migracji (wykres 4.10). Zarysowane tendencje poddano dalszym analizom.

Współczynnik korelacji nieliniowej	$r = 0,7$
Funkcja regresji nieliniowej	$y = 0,003e^{0,124x}$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,5$

Wykres 4.10. Rozrzut średnich wartości dodatniego salda migracji i średniej liczby działów sekcji PKD* na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

* dział sekcji PKD uwzględniany jest w badaniach jeżeli na terenie gminy reprezentuje go przynajmniej jeden podmiot gospodarczy

Odwołując się do poprzedniego wykresu 4.9 widać wyraźnie, że gminy, w których odnotowuje się większą liczbę działów sekcji PKD, charakteryzują się większym odpływem ludności. Powyższe wyniki wskazują, że postawiona hipoteza badawcza nie potwierdziła się. W przypadku gmin charakteryzujących się dodatnim saldem migracji zauważono, że istnieje wysoka dodatnia współzmiennność między zmiennymi, mająca charakter nieliniowy (wykres 4.10).

Na podstawie powyższych badań zdefiniowano zmienne do dalszych analiz:

X (zmienna niezależna) **Średnia liczba działów sekcji PKD** (średnia z lat 2004 - 2019 dla gmin z ujemnym saldem migracji),

Y (zmienna zależna) **Ujemne saldo migracji** (średnia ujemnego salda migracji z lat 2004 - 2019).

Poniżej przedstawiono wyniki estymacji współczynników modelu liniowego.

<i>Statystyki regresji</i>	
Wielokrotność R	0,429109
R kwadrat	0,184134
Dopasowany R kwadrat	0,182496
Błąd standardowy	20,068899
Obserwacje	500

ANALIZA WARIANCJI

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Istotność F</i>
Regresja	1	45268,12	45268,12	112,39458	8,12E-24
Resztkowy	498	200574,8	402,7607		
Razem	499	245842,9			

	<i>Współczynniki</i>	<i>Błąd standardowy</i>	<i>t Stat</i>	<i>Wartość-p</i>
Przecięcie	33,96724	5,508474	6,166361	1,44606E-09
X	-0,960788	0,090626	-10,6016	8,12497E-24

Wyznaczony model ekonometryczny ma postać:

$$y = -0,960788x + 33,96724$$

W celu potwierdzenia wyżej analizowanych prawidłowości, postawiono hipotezy przyjmując poziom istotności 0,05.

W następnej kolejności zbadano zależności między zdefiniowaną zmienną niezależną (średnia liczba działów sekcji PKD) i zależną (ujemne saldo migracji). W tym celu postawiono odpowiednie hipotezy statystyczne i obliczono *wartość-p*.

Badanie zależności między liczbą działów sekcji PKD a ujemnym saldem migracji:

H0: Ujemne saldo migracji nie zależy od liczby działów sekcji PKD,

H1: Ujemne saldo migracji zależy od liczby działów sekcji PKD.

Wartość-p dla zmiennej niezależnej wynosi $8,12497E-24$ i jest daleko poniżej przyjętego poziomu istotności 5% - wynik jest istotny statystycznie. Należy zatem odrzucić H0 i przyjąć hipotezę alternatywną.

Z powyższych badań wynika, że większe zróżnicowanie branżowe przedsiębiorczości na obszarach wiejskich nie przyczynia się do ograniczenia odpływu ludności. Co więcej, zauważono, że w gminach o większej liczbie działów sekcji PKD odnotowuje się wyże wartości ujemnego salda migracji. Można zatem stwierdzić, że działania mające na celu zróżnicowanie przedsiębiorczości w gminach charakteryzujących się odpływem ludności, nie będą przynosiły pożądanego efektów. Zatem postawioną w pracy hipotezę badawczą (H1) należy uznać za sfalsyfikowaną (nie potwierdziła się).

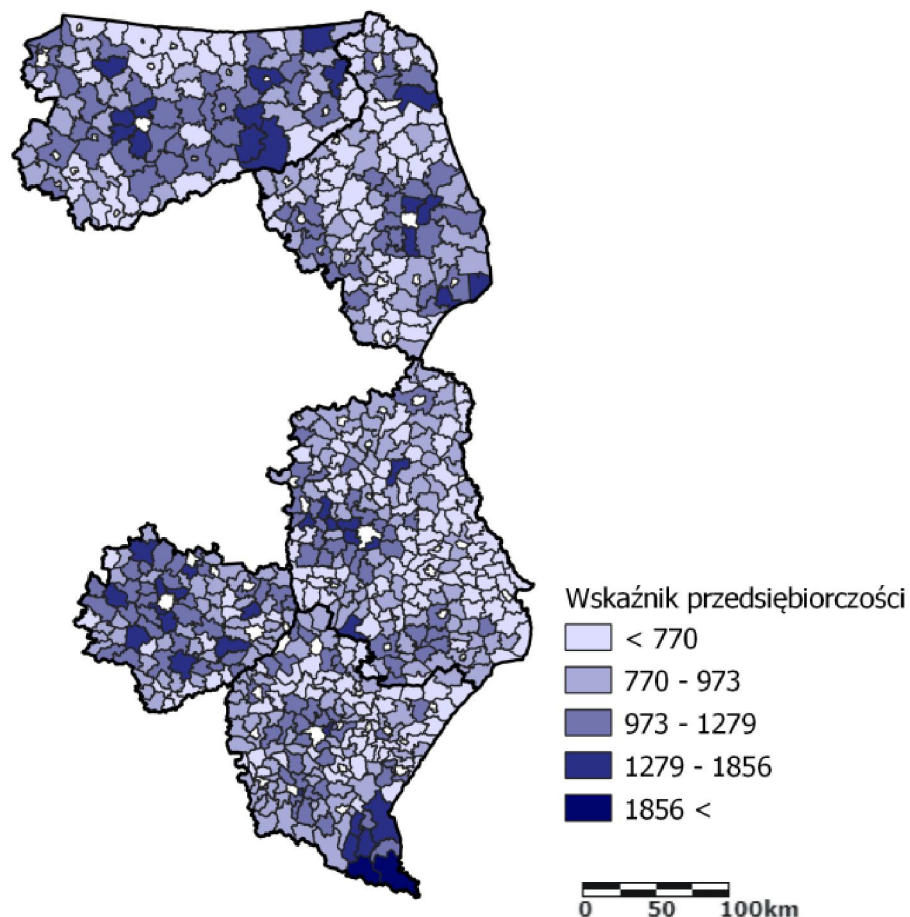
Z kolei w przypadku gmin z występującym dodatnim saldem migracji, wzrost zróżnicowania branżowego przedsiębiorczości może przyczynić się do jeszcze większego napływu ludności. To oznacza, że uwarunkowania kształtujące wzajemne relacje przedsiębiorczości i migracji ludności są niezwykle złożone i tym samym wymagają dalszych pogłębionych analiz. Problematyka wzajemnego oddziaływania struktury przedsiębiorczości i migracji będzie rozwinięta także w rozdziale 5.

4.3. Przedsiębiorczość i migracje w zależności od lokalizacji obszarów wiejskich

Znaczenie lokalizacji w kontekście przedsiębiorczości i migracji ludności jest szeroko opisywane w literaturze przedmiotu, o czym wspomiano w poprzednich rozdziałach. Nadal jednak występują luki badawcze, dotyczące znaczenia lokalizacji w kontekście wzajemnych relacji przedsiębiorczości i salda migracji.

Badanie tego zjawiska rozpoczęto od opracowania kartogramu przedstawiającego średnią wartość wskaźnika przedsiębiorczości z okresu 2004 r. - 2019 r. na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (ryc. 4.9). Z ryciny wynika, że w analizowanym okresie odnotowuje się znaczne zróżnicowanie przestrzenne poziomu

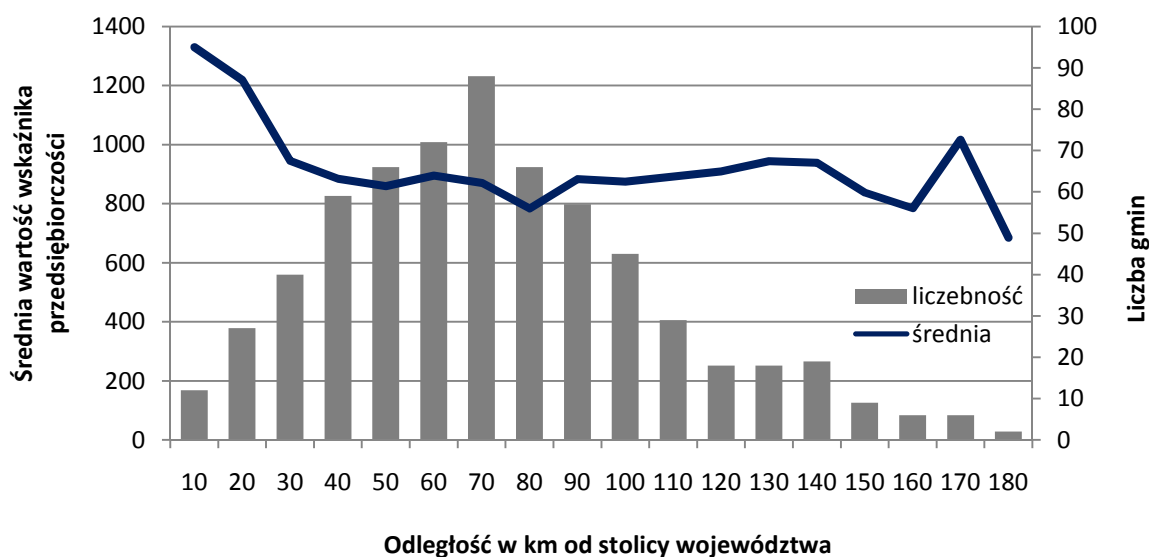
przedsiębiorczości. Ma to istotne znaczenie w kontekście występujących różnic w poziomie życia mieszkańców jak również dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego.

Rycina 4.9. Średnia wartość wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Akcentowane we wcześniejszych częściach pracy procesy związane z występowaniem wyższych wartości wskaźnika przedsiębiorczości w obszarach podmiejskich są widoczne na przedstawionym kartogramie, podobnie jak jego niższe wartości na terenach wyraźnie od nich oddalonych. Powstaje dodatkowe pytanie - czy istnieje granica odległości od centrum stolic województw, która odgrywałaby znaczącą rolę w dynamizowaniu procesów przedsiębiorczych. W tym celu posortowano badane gminy w porządku od najbliższej zlokalizowanej względem centrum stolicy województwa do najdalej wysuniętej. Poddano analizie średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich położonych co 10 km i sporządzono wykres 4.11.

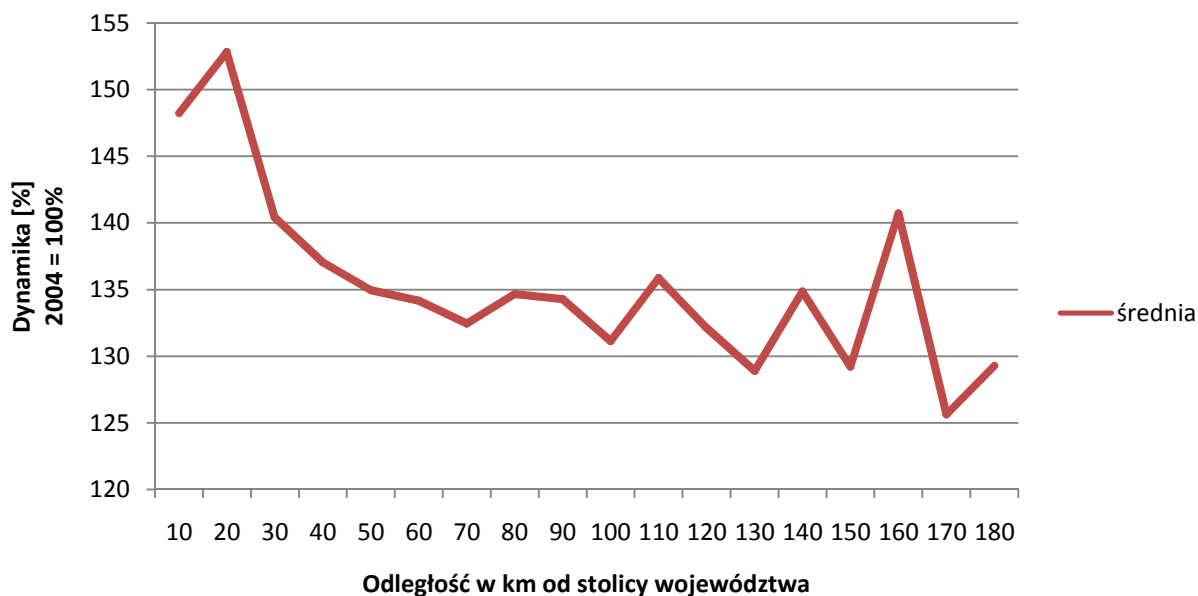
Wykres 4.11. Średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej w relacji do odległości [km] od stolicy województwa.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jak wynika z jego analizy, najwyższą przedsiębiorczością odznaczają się gminy zlokalizowane w odległości średnio do 30 km od centrum stolicy regionu. W Polsce Wschodniej jest ich 79, co stanowi niewiele ponad 12% wszystkich. Obliczony dla tych gmin współczynnik korelacji Pearsona między odległością od stolicy regionu a wskaźnikiem przedsiębiorczości wyniósł $-0,6$. Potwierdza to ujemny związek, że wraz z rosnącą odległością od ośrodka wyraźnie maleje przedsiębiorczość. Należy więc wnioskować, że średnio do 30 km od stolicy województwa są najlepsze warunki dla rozwoju przedsiębiorczości na badanym terenie. Warto jednak zauważyć, że poza tą umowną granicą, obszary wiejskie odnotowują względnie porównywalny poziom przedsiębiorczości (wyższe średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości w gminach oddalonych średnio 130 i 170 km od stolicy wynikają głównie z faktu obecności obszarów o wybitnych walorach turystycznych a także z małej liczebności takich gmin - wpływa to na niski mianownik przy obliczaniu średniej przedsiębiorczości dla tych obszarów). Dla nich także obliczono współczynnik korelacji - jego wartość wyniosła w przybliżeniu 0. Może to oznaczać, że najważniejsze ośrodki w regionie nie oddziałują w sposób istotny na obszary wiejskie położone w odległości powyżej 30 km od stolic województw. Na procesy przedsiębiorcze w tych obszarach w większym stopniu oddziałują inne czynniki. Jednym z nich może być występowanie ośrodków

subregionalnych (miast na prawach powiatu lub innych gmin miejskich), które mimo swoich niekiedy dużych odległości do stolic regionu, posiadają zdolność do pozytywnego oddziaływania na swoje najbliższe otoczenie w rozumieniu gospodarczym i społecznym. Jak wynika pośrednio z wykresów, ich znaczenie nie jest tak silne jak w przypadku największych miast. Dla takich ośrodków miejskich potrzebne jest zatem wsparcie finansowe i prawne, celem uczynienia z nich efektywniejszych subregionalnych biegunów wzrostu. Jednym z ważniejszych celów polityki gospodarczej państwa powinno być więc wzmacnianie konkurencyjności takich obszarów (w tym sąsiednich obszarów wiejskich) w wymiarze ekonomicznym, infrastrukturalnym i społecznym. Potrzebna jest także deglomeracja, która poprzez przeniesienie części siedzib administracji centralnej i regionalnej mogłaby przyczynić się do wzrostu znaczenia mniejszych ośrodków. Z takim podejściem zgadzają się E. Baran i E. Kubejko-Polańska (2016). Autorki stwierdzają ponadto, że ośrodki miejskie pełnią ważną rolę w rozwoju obszarów problemowych Polski Wschodniej, gdyż przeciwdziałają marginalizacji i ograniczają dysproporcje społeczno-gospodarcze między województwami.

Na wyżej zamieszczonym wykresie 4.11 zaprezentowano również liczebności gmin w relacji do odległości od stolicy województwa (wartości odpowiadają liczebności obszarów wiejskich zlokalizowanych w odległości co 10 km). Najwięcej gmin (88) odnotowano w odległości od 60 km do 70 km od stolic. W podobnej odległości od najważniejszych miast regionu obserwowane są także jedne z najniższych średnich wskaźnika przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej. Zaledwie dwie gminy - Kalinowo i Dubeniki (województwo warmińsko-mazurskie) zlokalizowane są w jeszcze większej odległości, która w ich przypadku przekracza 170 km. Gminy te posiadają także jedne z najniższych wartości wskaźnika przedsiębiorczości na badanym obszarze.

W celu potwierdzenia korzystnych (lub nie) uwarunkowań lokalizacyjnych obszaru wiejskiego względem stolicy województwa obliczono indeksy dynamiki dla wskaźnika przedsiębiorczości (okresem bazowym był rok 2004 natomiast badanym 2019). Dane przedstawione na wykresie 4.12 odpowiadają średniej wartości indeksu dynamiki dla gmin położonych co 10 km od stolicy województwa. Wnioski z jego analizy potwierdzają zaobserwowane wcześniej prawidłowości.

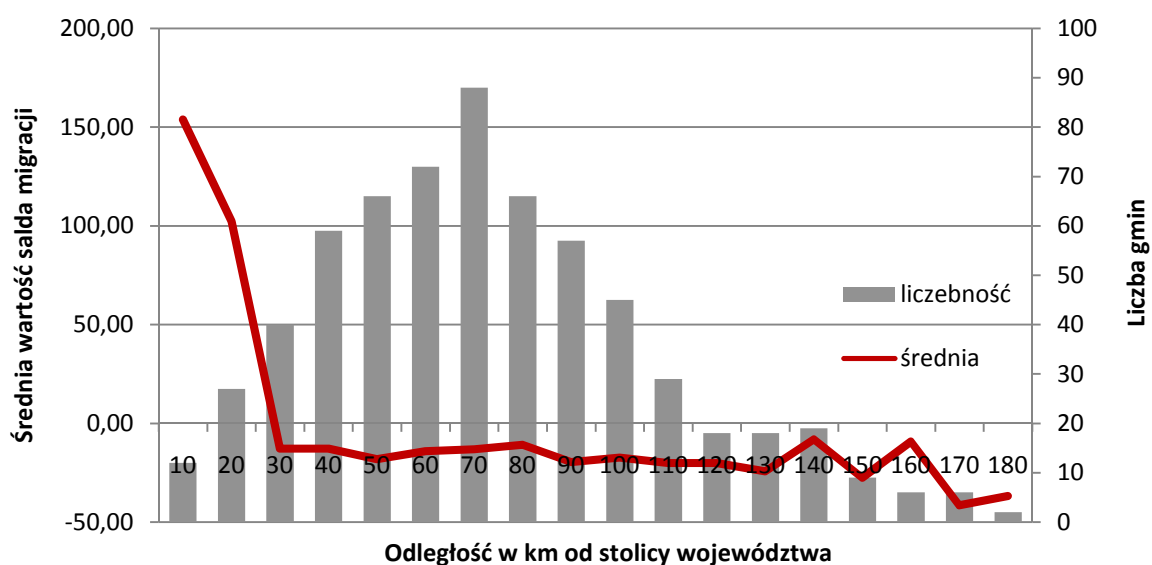
Wykres 4.12. Średnie wartości indeksu dynamiki dla wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej według odległości od stolicy województwa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Najdynamiczniej rozwijające się obszary wiejskie w Polsce Wschodniej zlokalizowane są średnio w odległości do 30 km od stolicy województwa. Duże wahania średniej dla obszarów peryferyjnie położonych wynikają z roli, jaką pełnią lokalne bieguny wzrostu (gminy miejskie), a także niskie wartości w mianowniku (niewielka liczba gmin), które w konsekwencji "wypaczają" wynik średniej dla takich obszarów. Dynamika rozwoju przedsiębiorczości dla obszarów położonych dalej niż 30 km od najważniejszych ośrodków miejskich kształtuje się na względnie podobnym poziomie z tendencją spadkową w kierunku gmin peryferyjnie zlokalizowanych. Obliczono także wskaźnik korelacji liniowej Pearsona dla każdego typu badawczego obszarów wiejskich. Związek między dynamiką przedsiębiorczości a analizowaną odległością jest widoczny jedynie w przypadku obszarów wiejskich określanych jako typ progresywny (-0,4). W pozostałych typach badawczych wspomniany związek jest bardzo niski lub nie występuje. Stanowi to kolejny dowód na potwierdzenie wcześniejszych wniosków z analiz.

Analogiczne badania przeprowadzono w kontekście procesów migracyjnych. Okazuje się, że w przypadku salda migracji, odległość od stolicy województwa także ma duże znaczenie - ilustruje to wykres 4.13. Podobnie jak w przypadku wcześniejszych analiz, średnie dodatnie saldo migracji pojawia się w gminach położonych średnio do

25 km od głównych ośrodków miejskich. Wszystkich gmin znajdujących się do 25 km od stolic województw jest 54 co stanowi blisko 9% całego badanego obszaru. Obliczono wskaźnik korelacji liniowej między odległością obszaru wiejskiego (do 25 km) od stolicy województwa a saldem migracji. Wykazano, że istnieje wysoka ujemna zależność wynosząca $-0,7$. Oznacza to, że odległość gminy w promieniu do 25 km od najważniejszych ośrodków miejskich w dużym stopniu oddziałuje na wielkość salda migracji, które przyjmuje tym wyższe dodatnie wartości im bliżej jest do stolicy województwa. Jak wynika z analiz wykresu 4.13 obszary wiejskie zlokalizowane powyżej 25 km względem głównego ośrodka regionu, posiadają porównywalne ujemne wartości salda migracji. Dla takich gmin również obliczono współczynnik korelacji - w tym przypadku przyjmuje on wartość w przybliżeniu $-0,1$. Wskazuje to na brak wyraźnego znaczenia lokalizacji obszarów wiejskich w odległości powyżej 25 km od głównych ośrodków miejskich w kontekście wielkości ujemnego salda migracji. Warto zauważyć, że na występujące nieco wyższe średnie wartości salda migracji w obszarach wiejskich oddziałuje bezpośrednie sąsiedztwo z ważnymi miastami subregionalnymi takimi jak: Biała Podlaska, Suwałki oraz Ełk. W gminach wiejskich położonych w bezpośrednim sąsiedztwie wspomnianych miast występują procesy suburbanizacyjne, które przejawiają się relatywnie wysokim dodatnim saldem migracji.

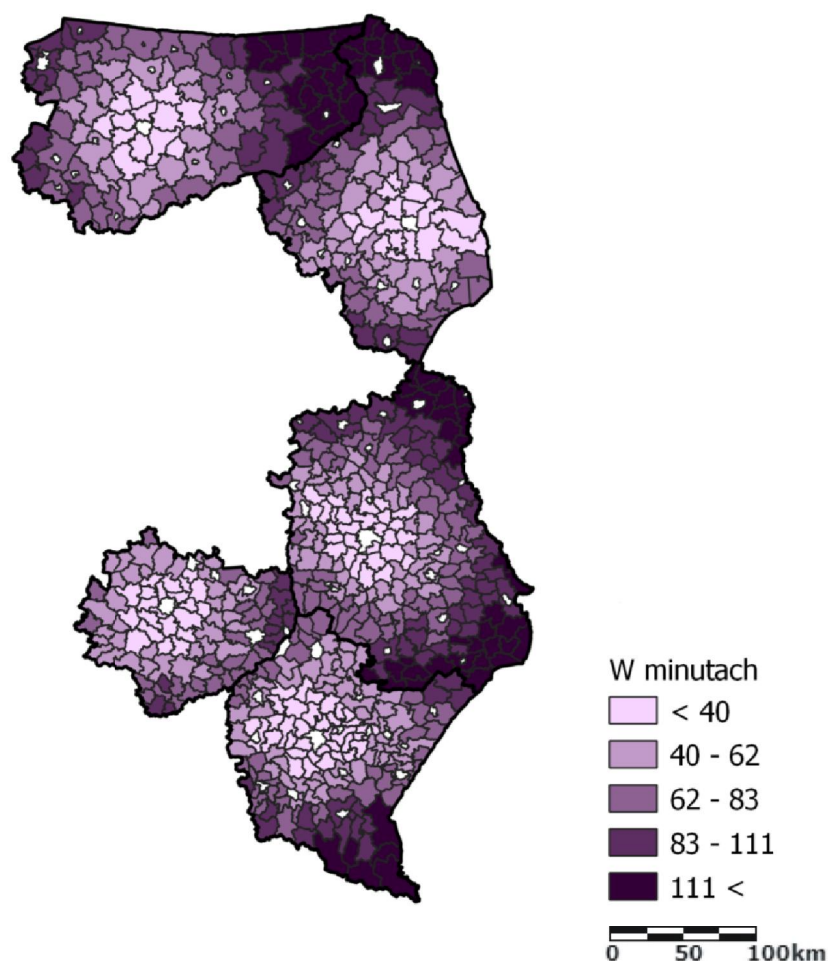

Wykres 4.13. Średnie wartości salda migracji dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej według odległości od stolicy województwa oraz ich liczebność.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Powyższe wyniki badań pośrednio potwierdzają, że mniejsze ośrodki miejskie (o statusie miasta na prawach powiatu lub gminy miejskiej) mogą nie tylko pobudzać przedsiębiorczość w subregionie, ale również przyczyniać się do odwracania niekorzystnych trendów migracyjnych w wielu obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

W pobudzaniu przedsiębiorczości na danym terenie, a także oddziaływaniu na procesy migracyjne ważny jest również czynnik związany z czasem potrzebnym na dojazd ze wsi do miasta wojewódzkiego, który silnie skorelowany jest z odległością geograficzną od tego miasta. Nie jest to jednak zależność funkcyjna z uwagi na fakt dostępności gminy (lub jego braku) do drogi szybkiego ruchu. Na rycinie 4.10 można dostrzec, że czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego nie jest równomierny we wszystkich kierunkach, a to wskazuje na znaczenie, jaką rolę odgrywają dogodne połączenia drogowe.

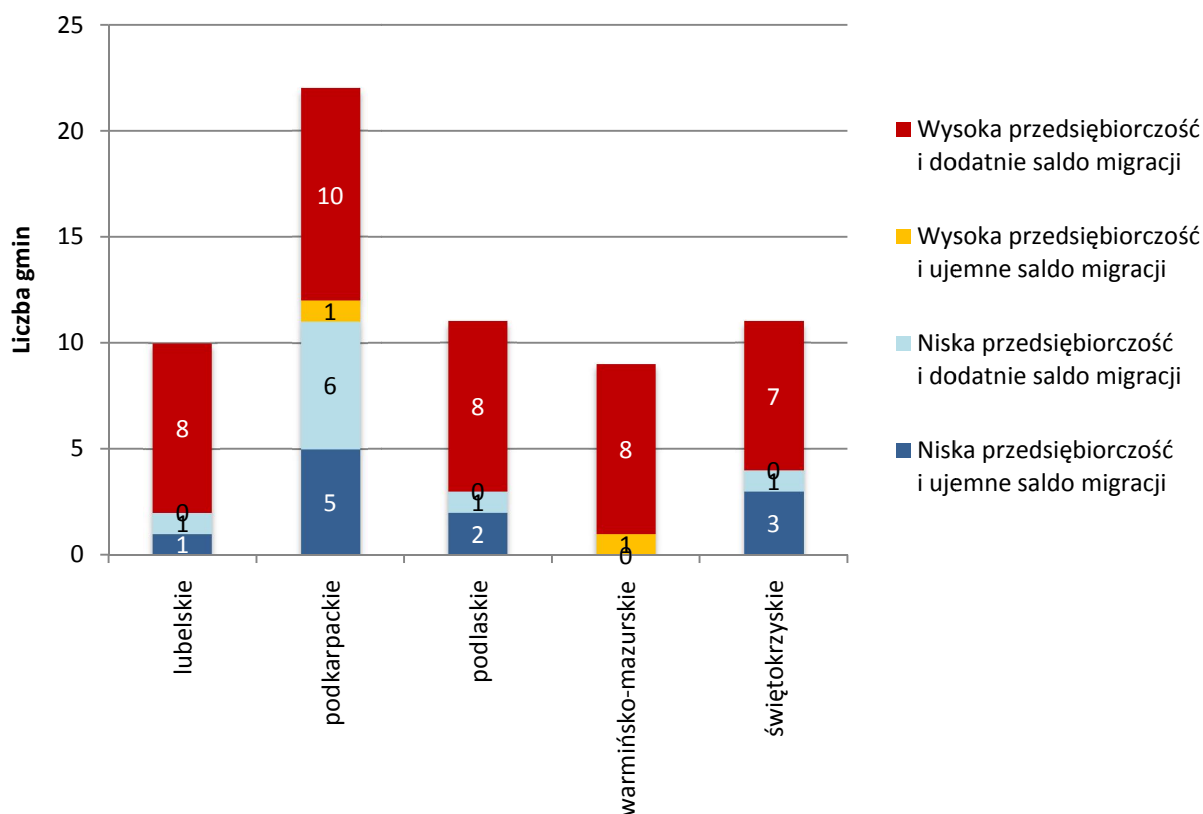

Rycina 4.10. Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z serwisu mapowego "Google Maps", <https://www.google.pl/maps/> [dostęp: 20.02.2022].

Warto zauważyć, że obszary wiejskie o słabej dostępności do centrów wojewódzkich w dużej części pokrywają się z terenami, w których występuje niska przedsiębiorczość oraz wyraźny odpływ ludności. W innych badaniach wskazuje się, że istnieje zależność między stanem nasycenia województw drogami a poziomem rozwoju gospodarczego. Inwestycje drogowe są więc jednym z czynników mogących przyczynić się do pobudzenia rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów problemowych (Klepacka-Sulima, Klepacki 2019).

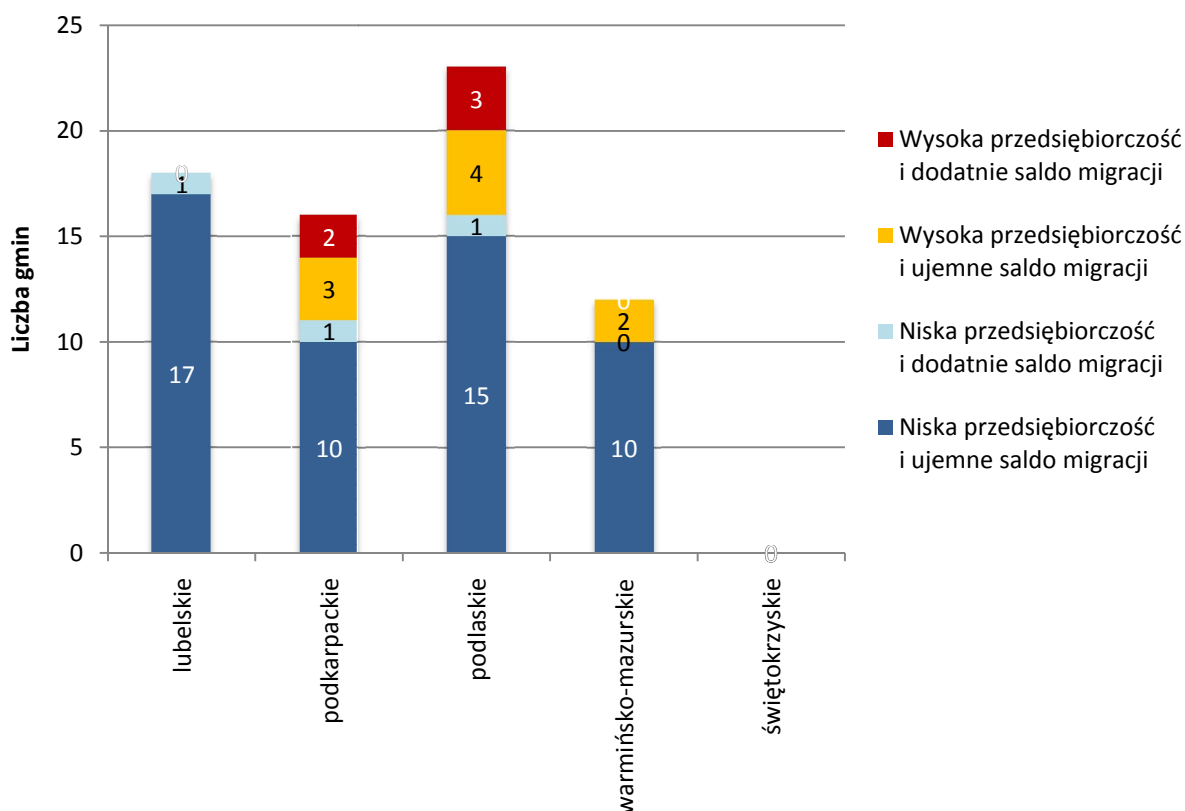
Analiza powyższego kartogramu potwierdza znaczenie lokalizacji obszarów wiejskich w kontekście napływu lub odpływu ludności oraz dynamizowania lub stagnacji procesów przedsiębiorczych. Prawidłowości te widoczne są również na wykresie 4.14 i 4.15. Należy jednak zauważyć, że występuje istotne zróżnicowanie typów badawczych obszarów wiejskich między poszczególnymi województwami. Najwięcej gmin sąsiadujących z miastami na prawach powiatu jest w województwie podkarpackim (22).

Wykres 4.14. Liczba gmin według typów badawczych obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami na prawach powiatu w województwach Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W przeciwieństwie do pozostałych województw, aż połowa z nich cechuje się niską przedsiębiorczością. W województwie lubelskim, podlaskim, warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim jest porównywalna liczba gmin sąsiadujących z miastami na prawach powiatu. W strukturze wyraźnie dominuje typ progresywny, co potwierdza znaczenie położenia gminy w bliskiej odległości od ośrodka miejskiego. W przypadku obszarów wiejskich zlokalizowanych przy granicy państwa, dominuje typ recesywny. Najwięcej takich gmin występuje w województwie lubelskim (17). Tylko w województwie podkarpackim i podlaskim odnotowano występowanie typu progresywnego. Peryferyjne położenie obszarów wiejskich z dala od najważniejszych ośrodków miejskich ma ważne znaczenie w kontekście niskiej dynamiki rozwoju przedsiębiorczości oraz negatywnych tendencji związanych z odpływem ludności.

Wykres 4.15. Liczba gmin według typów badawczych obszarów wiejskich sąsiadujących z granicą państwa w województwach Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Powyższe analizy wskazują, że lokalizacja obszarów wiejskich względem stolicy województwa (tych zlokalizowanych średnio do 30 km) ma bardzo ważne znaczenie w kontekście pobudzania przedsiębiorczości, a także uruchamiania

prorozwojowych procesów migracyjnych. W przypadku obszarów wiejskich bardziej oddalonych od głównego ośrodka miejskiego poziom przedsiębiorczości kształtuje się na podobnym, względnie niskim poziomie (za wyjątkiem gmin położonych w bezpośrednim sąsiedztwie subregionalnych ośrodków miejskich lub obszarów o wybitnych walorach turystycznych). Dlatego celem efektywniejszego ograniczania polaryzacji regionalnej Polski Wschodniej powinno się wzmacniać znaczenie mniejszych ośrodków miejskich jako subregionalnych biegunów wzrostu po to, by pobudzić endogeniczne i egzogeniczne procesy związane z korzystnym oddziaływaniem takich ośrodków na sąsiednie obszary wiejskie.

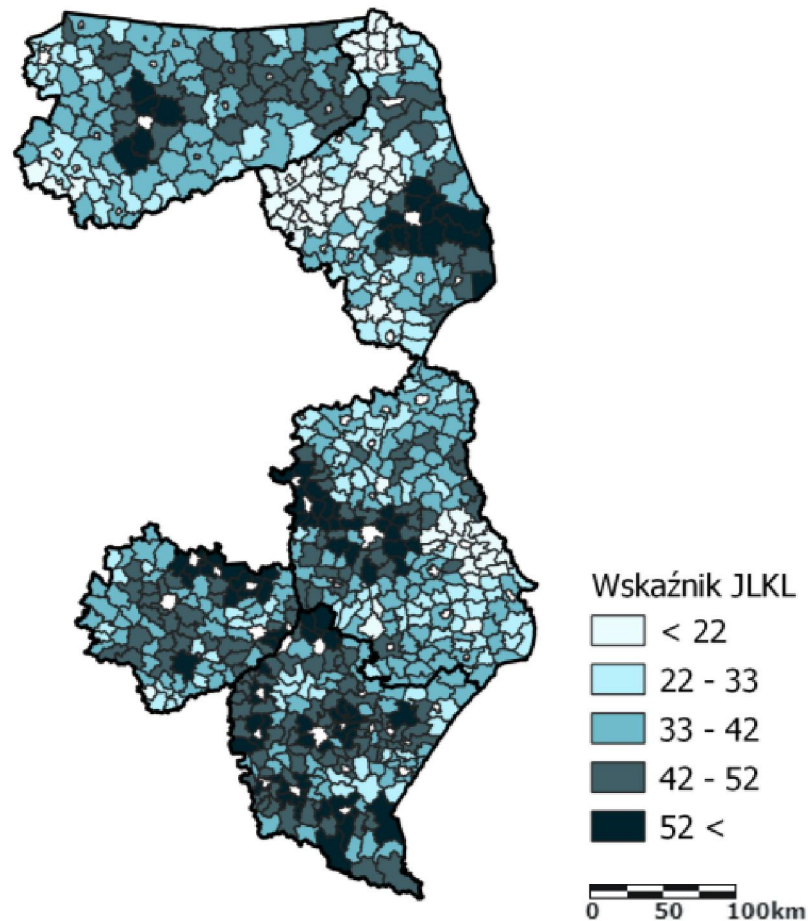
4.4. Oddziaływanie jakości kapitału ludzkiego na relacje między przedsiębiorczością a migracjami ludności

Jak podkreśla wielu badaczy, jednym z kluczowych czynników rozwoju lokalnego i regionalnego oraz wzrostu jego konkurencyjności jest jakość kapitału ludzkiego (Surówka 2020, Suchodolski 2018, Klonowska-Matyni 2017, Hermaniuk 2010). Jego znaczenie jest także wyraźnie podkreślone w strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020. W ramach tej strategii, jednym z najważniejszych elementów działań prowadzących do rozwoju obszarów wiejskich jest poprawa jakości kapitału ludzkiego. Samo pojęcie zostało wprowadzone do literatury przedmiotu przez G. S. Beckera i T. W. Schultza, którzy próbując znaleźć przyczyny wzrostu gospodarczego w USA wskazali na ważność nowego czynnika jakim jest kapitał ludzki (Domański 1993). Należy zwrócić uwagę, że jego zdefiniowanie jest obecnie bardzo problematyczne z uwagi na wiele różnych nurtów badawczych. Dlatego w literaturze przedmiotu można spotkać także wiele nie zawsze dokładnie formułowanych i wieloznacznych określeń kapitału ludzkiego (Samul 2013). Odwołując się do definicji PWN kapitał ludzki to: *"zasób umiejętności, wiedzy, zdrowia i energii vitalnej, który zawarty jest w każdym człowieku oraz w społeczeństwie jako całości, określający zdolności do pracy, adaptacji do zmian w otoczeniu i możliwości kreacji nowych rozwiązań"* (Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/> [dostęp: 01.03.2022]). Jak zauważa wielu badaczy np. A. Czudec, D. Zając, T. Miś (2018), J. Wilkin (2010), M. Kłodziński (2006) i inni, to jego jakość ma duże znaczenie

w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Przyjmuje się, że ma także duże znaczenie w kontekście poprawy wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju oraz podniesienia poziomu przedsiębiorczości. Jak wynika z przeglądu literatury, wspomniana jakość kapitału ludzkiego badana jest najczęściej za pomocą pomiaru poziomu wykształcenia.

Jak wskazuje wielu badaczy, jakość kapitału ludzkiego na badanym obszarze oceniana jest jako niska, co przyczynia się w konsekwencji do powstawania istotnych barier rozwoju. W kontekście sformułowanych w niniejszej dysertacji celów powstaje pytanie, jakie znaczenie ma jakość kapitału ludzkiego na przedsiębiorczość, migracje ludności oraz ich wzajemne relacje. Aby odpowiedzieć na to pytanie konieczny jest jego pomiar w obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Z uwagi na konieczność prowadzenia badań dla gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, napotkano istotne trudności, które dotyczyły dostępu do obiektywnych danych na takim poziomie szczegółowości - uniemożliwiło to skorzystanie z dostępnych już metod pomiaru tego zjawiska. Zaszła więc konieczność konstrukcji takiej miary, która - korzystając z dostępnych danych statystycznych - dałaby wiarygodny wynik potrzebny dla dalszych analiz, o czym szczegółowo pisano w rozdziale metodycznym.

Z analizy ryciny 4.11 wynika, że obszary wiejskie z najwyższymi wartościami wskaźnika zlokalizowane są głównie w najbliższym otoczeniu ośrodków miejskich. Należy zaznaczyć, że dotyczą one nie tylko największych miast regionu, ale także mniejszych ośrodków miejskich. Oznacza to, że na jakość kapitału ludzkiego mogą także oddziaływać mniejsze miasta. Najniższe wartości wskaźnika Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego odnotowano głównie na terenach najbardziej oddalonych od miast. Najwięcej gmin (32) z najniższymi wartościami wskaźnika JLKL (< 22) odnotowano w województwie podlaskim. W tym samym województwie znajdują się również obszary wiejskie z najniższymi wartościami w Polsce Wschodniej (gmina Przytuły, Turośl i Wizna - wszystkie przyjmują wartość 5). W tym kontekście warto odnotować, że średnia wartość współczynnika JLKL dla badanego obszaru wynosi 40. Najwięcej obszarów wiejskich charakteryzujących się najwyższym poziomem jakości kapitału ludzkiego znajduje się w województwie podkarpackim (37). Gminy, w których odnotowano najwyższe wartości wskaźnika JLKL (powyżej 70) w Polsce Wschodniej, to: Nałęczów, Suchedniów i Końskowola.

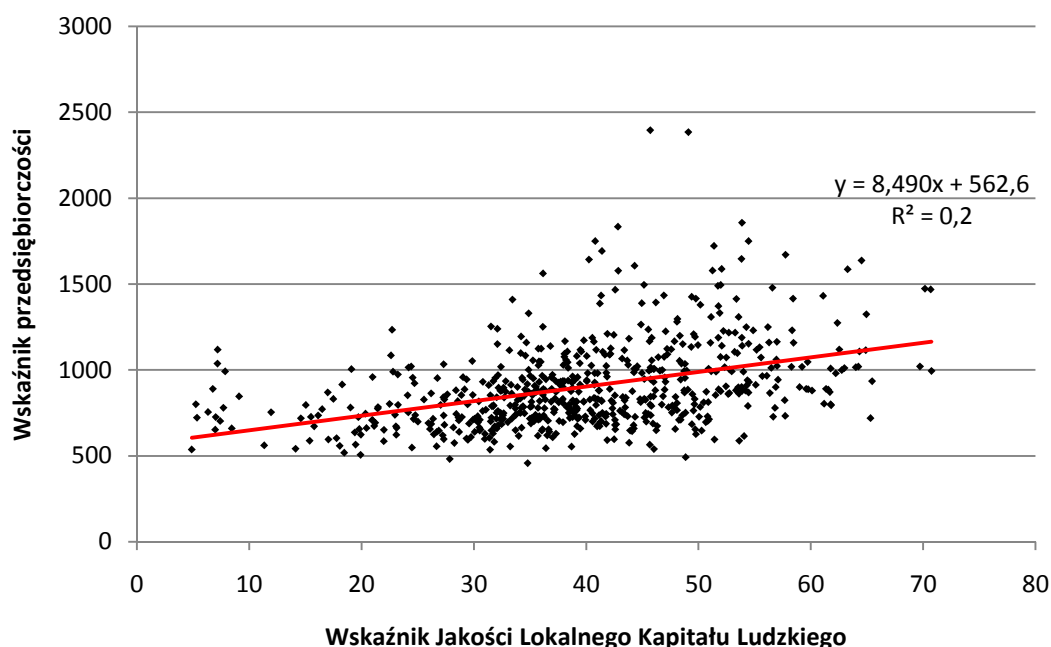
Rycina 4.11. Rozkład przestrzenny wskaźnika Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Badania nad rozkładem jakości lokalnego kapitału ludzkiego w Polsce Wschodniej zarysowują się w układzie: ośrodek wzrostu - peryferia. Wyniki te zgodne są m.in. z wynikami badań Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN-u. Przeprowadzone badania wskazują również na tendencję koncentracji przestrzennej kapitału ludzkiego, zwłaszcza w obszarach charakteryzujących się relatywnie wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego.

Związek między przedsiębiorczością a jakością kapitału ludzkiego pokazuje wykres 4.16. Obliczony współczynnik korelacji liniowej między tymi zmiennymi wyniósł 0,4 (przeciętny związek), natomiast współczynnik determinacji wyniósł blisko 0,2. Można zatem stwierdzić, że wraz ze wzrostem poziomu jakości kapitału ludzkiego wzrasta także poziom przedsiębiorczości. Niska wartość współczynnika determinacji wskazuje jednak, że zaledwie 16% zmienności wskaźnika przedsiębiorczości została

objaśniona zmiennością wskaźnika JLKL; pozostałe 84% przypada na zmienność przypadkową zależną od innych czynników.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,4$
Funkcja regresji liniowej	$y = 8,490x + 562,6$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

Wykres 4.16. Rozrzut wskaźnika przedsiębiorczości i wskaźnika Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Obliczony współczynnik korelacji między wskaźnikiem JLKL a saldem migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej wyniósł 0,2 - oznacza to słabą współzmiennność cech.

Bazując na przeprowadzonych wyżej analizach, zbadano w następnej kolejności zależności w poszczególnych typach badawczych obszarów wiejskich (tabela 4.3). Zaprezentowane wartości współczynnika korelacji liniowej między wskaźnikiem JLKL a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji wskazują na występowanie różnic międzyregionalnych. Najwyższe wartości współczynnika korelacji odnotowano w gminach progresywnych (Y_a 0,2 i Y_b 0,3). Wskazuje to, że spośród wszystkich typów badawczych, jakość kapitału ludzkiego największe znaczenie ma na obszarach wiejskich odznaczających się wysoką przedsiębiorczością i dodatnim

saldem migracji. Należy jednak zauważyć, że relatywnie najwyższe wartości współczynnika korelacji między wskaźnikiem JLKL a saldem migracji mogą świadczyć również o selektywnej migracji osób o wyższym kapitale ludzkim. Pozostająca na terenach peryferyjnych ludność o niższym kapitale ludzkim przyczynia się do pogłębiania się problemów społeczno-gospodarczych (w świetle teorii o okrężnej i kumulatywnej przyczynowości). Z analizy porównawczej zamieszczonych w pracy kartogramów wynika, że obszary wiejskie z względnie wysokim wskaźnikiem JLKL występują na trenach codziennych migracji zarobkowych oraz tam, gdzie we wcześniejszych latach ukształtował się wielofunkcyjny kierunek rozwoju.

Tabela 4.3. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy wskaźnikiem Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.

PASYWNE		PROGRESYWNE	
	X		X
Y_a	0,2	Y_a	0,2
Y_b	0,1	Y_b	0,3
RECESYWNE		DYCHOTOMICZNE	
	X		X
Y_a	0,3	Y_a	0,2
Y_b	0	Y_b	0

X wskaźnik Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego

Y_a wskaźnik przedsiębiorczości

Y_b saldo migracji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W przypadku gmin recesywnych, odnotowano słaby związek (0,3) między wskaźnikiem JLKL a wskaźnikiem przedsiębiorczości. Analizy potwierdziły istotność statystyczną wszystkich przedstawionych w niniejszym podrozdziale współczynników korelacji (obliczona *wartość-p* wynosi 0,0 i jest mniejsza od przyjętego poziomu istotności $\alpha = 0,05$). Istnienie takich zależności potwierdzają inne badania, w których wskazuje się, że obszary wiejskie charakteryzujące się najniższym kapitałem ludzkim

zazwyczaj cechuje również niska dostępność przestrzenna, relatywnie duży udział rolnictwa w strukturze zatrudnienia oraz niski poziom rozwoju gospodarczego (Klonowska-Matynia 2017).

Podsumowując należy wyciągnąć wniosek, że jakość kapitału ludzkiego w różnym stopniu oddziałuje na zjawisko przedsiębiorczości i migracji ludności. Zaobserwowane związki dotyczą głównie relacji między jakością kapitału ludzkiego a przedsiębiorczością. Niska jakość kapitału ludzkiego występuje zwykle tam, gdzie jest niska przedsiębiorczość i relatywnie duża odległość od ośrodka miejskiego. Wskazuje to na konieczność zwrócenia większej uwagi na poziom i jakość wykształcenia i kwalifikacji zawodowych mieszkańców obszarów wiejskich Polski Wschodniej, celem pobudzenia postaw przedsiębiorczych i zahamowania odpływu ludności. Należy jednak zaznaczyć, że jakość kapitału ludzkiego nie przekłada się wprost na wzrost przedsiębiorczości na badanym obszarze. Może jednak stanowić jeden z ważnych czynników przyczyniających się do pobudzania procesów przedsiębiorczych i tym samym zapobiegania zjawiskom pauperyzacji i peryferyzacji.

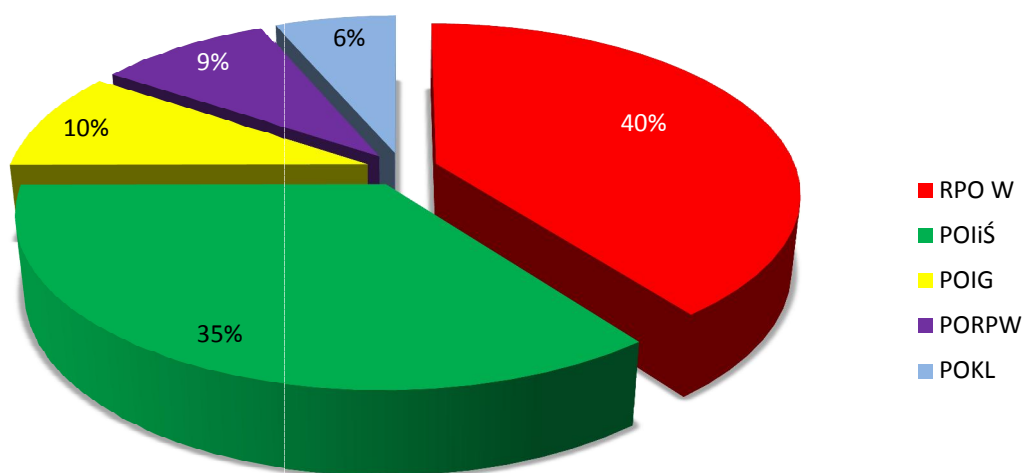
4.5. Przedsiębiorczość i migracje ludności a skala korzystania z funduszy Unii Europejskiej

Obszar objęty badaniami jest jednym z najslabiej rozwiniętych pod względem PKB per capita w UE a także należy do najmniej konkurencyjnych regionów Wspólnoty Europejskiej. Niska wydajność pracy, tradycyjna struktura gospodarki, postępujące procesy starzenia się społeczeństwa, depopulacja oraz odpływ młodych i wykształconych mieszkańców stanowiły podstawę do utworzenia specjalnych programów wsparcia z Unii Europejskiej. Najważniejszym z nich był "Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007 - 2013" oraz jego kontynuacja w postaci "Programu Polska Wschodnia 2014 - 2020". Nadrzędnymi celami tych programów było zwiększenie przedsiębiorczości, tworzenie nowych miejsc pracy, modernizacja infrastruktury, zatrzymanie młodych osób w regionie, zwiększenie atrakcyjności inwestycyjnej, wzrost zamożności mieszkańców oraz poprawa poziomu i jakości życia.

Środki z funduszy unijnych przeznaczone na pokrycie projektów inwestycyjnych z różnych dziedzin stanowią dużą szansę na zwiększenie

konkurencyjności oraz lepszy rozwój obszarów wiejskich. Potwierdzają to badania K. Szara i A. Majki (2017) z których wynika, że pozyskiwane fundusze przyczyniają się m.in. do wzrostu dochodów mieszkańców w gminie oraz rozwoju przedsiębiorczości. Efektywne wykorzystanie środków unijnych może więc przełożyć się na trwały rozwój lokalny.

Jednym z najważniejszych celów wspomnianych wcześniej programów jest zmniejszenie dysproporcji rozwojowych między Polską Wschodnią a innymi regionami. Z tego też powodu w pracy podjęto próbę zbadania relacji między przedsiębiorczością i migracjami ludności a skalą korzystania z funduszy Unii Europejskiej. Gminy badanego obszaru otrzymały dofinansowanie ze środków Unii Europejskiej (wydatki kwalifikowalne), w których wartość całkowita podpisanych umów w roku 2011 wyniosła 18,7 mld zł, w 2012 23,2 mld zł, 2013 24,9 mld zł, 2014 26,8 mld zł i 2015 27 mld zł. Oprócz specjalnego programu wsparcia "Polska Wschodnia" (PORPW), którego celem jest pobudzenie rozwoju społeczno-gospodarczego tej części kraju, pozyskiwano środki z następujących Programów Operacyjnych: Infrastruktura i Środowisko (POIiŚ), Innowacyjna Gospodarka (POIG), Kapitał Ludzki (POKL) oraz Programów Regionalnych przeznaczonych dla konkretnego województwa (RPO W).

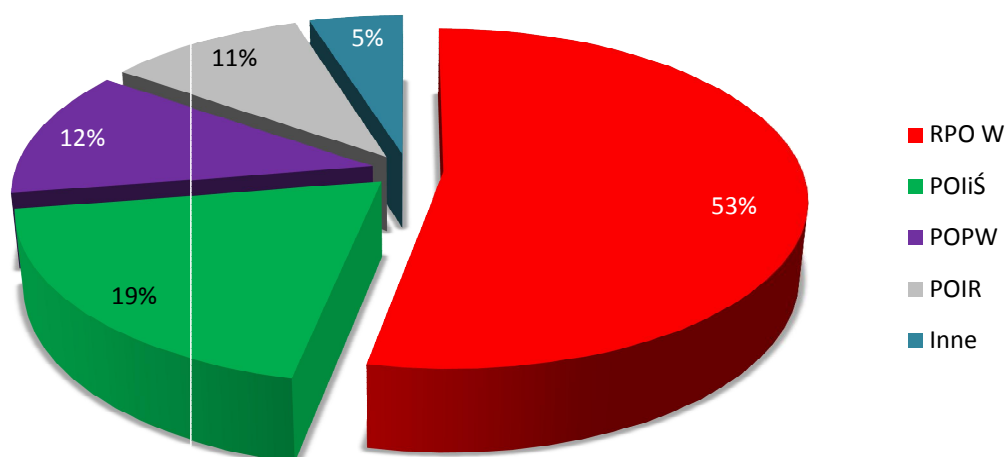

Wykres 4.17. Struktura dofinansowania projektów środkami UE (wydatki kwalifikowalne) według programów operacyjnych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2011 - 2015.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Według danych GUS-u, najwięcej środków pozyskano w ramach Programów Regionalnych (40%) oraz Infrastruktura i Środowisko (35%). Strukturę dofinansowania projektów w latach 2011 - 2015 przedstawiono na wykresie 4.17.

W kolejnej perspektywie finansowej, podobnie jak wcześniej dominuje dofinansowanie projektów środkami UE z Programów Regionalnych (RPO W) - (53%). Na drugim miejscu pod tym względem znajduje się Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko (POIiŚ), (19%). Spośród wszystkich źródeł finansowania stosunkowo dużo środków pozyskano dzięki specjalnemu programowi operacyjnemu "Polska Wschodnia" (POPW), (12%) oraz Inteligentny Rozwój (POIR), (11%). Z punktu widzenia pobudzania przedsiębiorczości ważne znaczenie miały także inne Programy Operacyjne takie jak: Polska Cyfrowa (POPC), Wiedza Edukacja Rozwój (POWER) oraz Pomoc Techniczna (POPT), (wykres 4.18).

Wykres 4.18. Struktura dofinansowania projektów środkami UE (wydatki kwalifikowalne) według programów operacyjnych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2016 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Obszary wiejskie Polski Wschodniej cechują się zróżnicowaniem przestrzennym w pozyskiwaniu środków UE. Fundusze mają na celu rozwój obszarów wiejskich, zwiększając ich konkurencyjność. Dlatego też uzasadnione jest pytanie dotyczące znaczenia pozyskiwania tych środków w kontekście wzajemnych relacji przedsiębiorczości i migracji ludności. W tym celu skonstruowano tabelę krzyżową,

w której przedstawiono zależności w poszczególnych typach badawczych obszarów wiejskich (tabela 4.4). Zaprezentowane wartości współczynnika korelacji liniowej między środkami UE/1 osobę (zmienna niezależna) a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji (zmienna zależna) wskazują na występowanie względnie małych różnic międzyregionalnych. Wyniki korelacji liniowej między zmiennymi wykazują słabe i nikiłe związki. Z analiz wynika, że nie ma zależności między ilością pozyskanych środków UE/1 osobę a wzrostem przedsiębiorczości. Podobny brak związku wykazano w przypadku migracji ludności. Badania pośrednio dowodzą, że fundusze UE nie są wykorzystywane w pełni efektywnie. Brakuje odpowiednio dopasowanej struktury wykorzystania środków do realnie występujących potrzeb. Programy wsparcia powinny zatem w większym stopniu koncentrować się na znoszeniu lub ograniczaniu najważniejszych barier zakładania i prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. Tylko tak wydatkowane pieniądze realnie mogą przyczynić się do tworzenia nowych podmiotów i nowych miejsc pracy na wsi.

Tabela 4.4. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy środkami UE/1 osobę a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.

PASYWNE		PROGRESYWNE	
	X		X
Y_a	0,2	Y_a	-0,1
Y_b	0,2	Y_b	0,0
RECESYWNE		DYCHOTOMICZNE	
	X		X
Y_a	0,2	Y_a	0,1
Y_b	0,1	Y_b	0,1

X środki UE/1 osobę

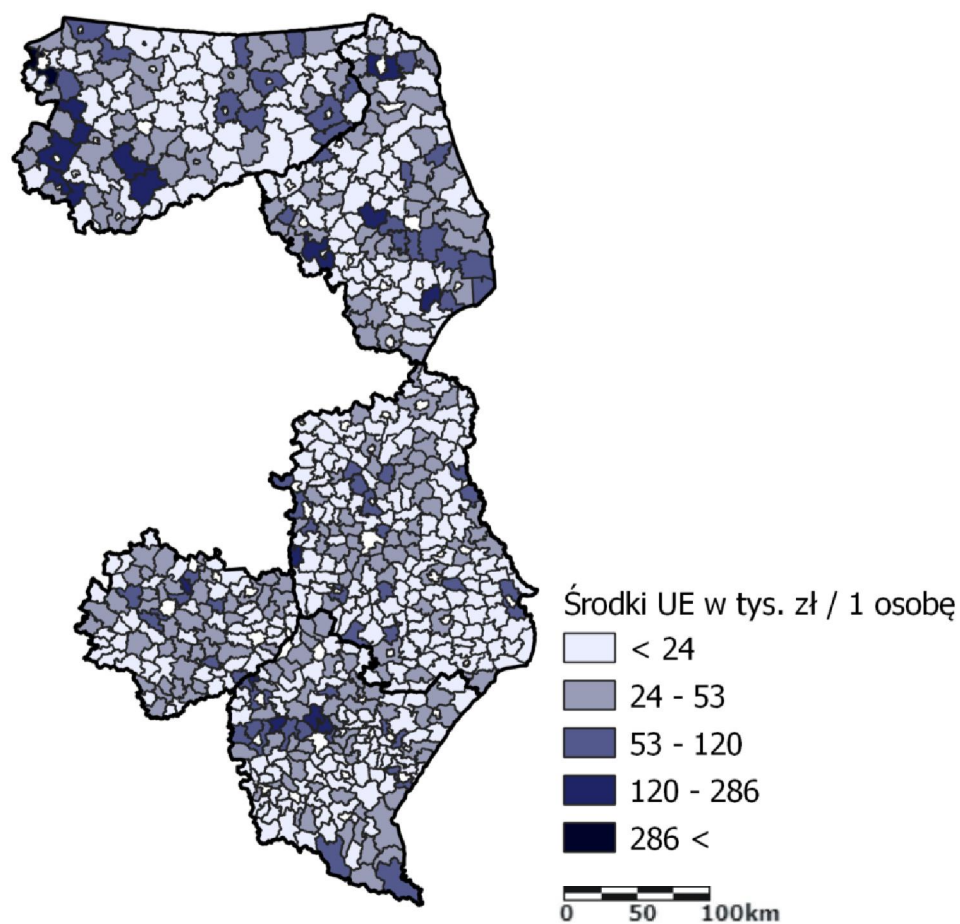
Y_a wskaźnik przedsiębiorczości

Y_b saldo migracji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W celu sprawdzenia prawdziwości wcześniejszych wniosków zbadano również związek pomiędzy środkami UE przypadającymi na 1 osobę a poziomem przedsiębiorczości dla całego badanego obszaru. Analiza korelacji liniowej wykazała niewielki związek między badanymi zmiennymi (0,2). Miara stopnia w jaki model wyjaśnia kształtowanie się zmiennej zależnej przyjmuje wartości bliskie 0, co oznacza, że fundusze UE/1 osobę mają niewielkie znaczenie w pobudzaniu przedsiębiorczości na badanym obszarze. Analizy potwierdziły istotność statystyczną wszystkich wyżej podanych współczynników korelacji (obliczona *wartość-p* wynosi 0,0).

Z analizy porównawczej kartogramów (ryc. 4.9 i ryc. 4.12), wynikają podobne wnioski.

Rycina 4.12. Środki UE z lat 2011 - 2019 przypadające na 1 osobę na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

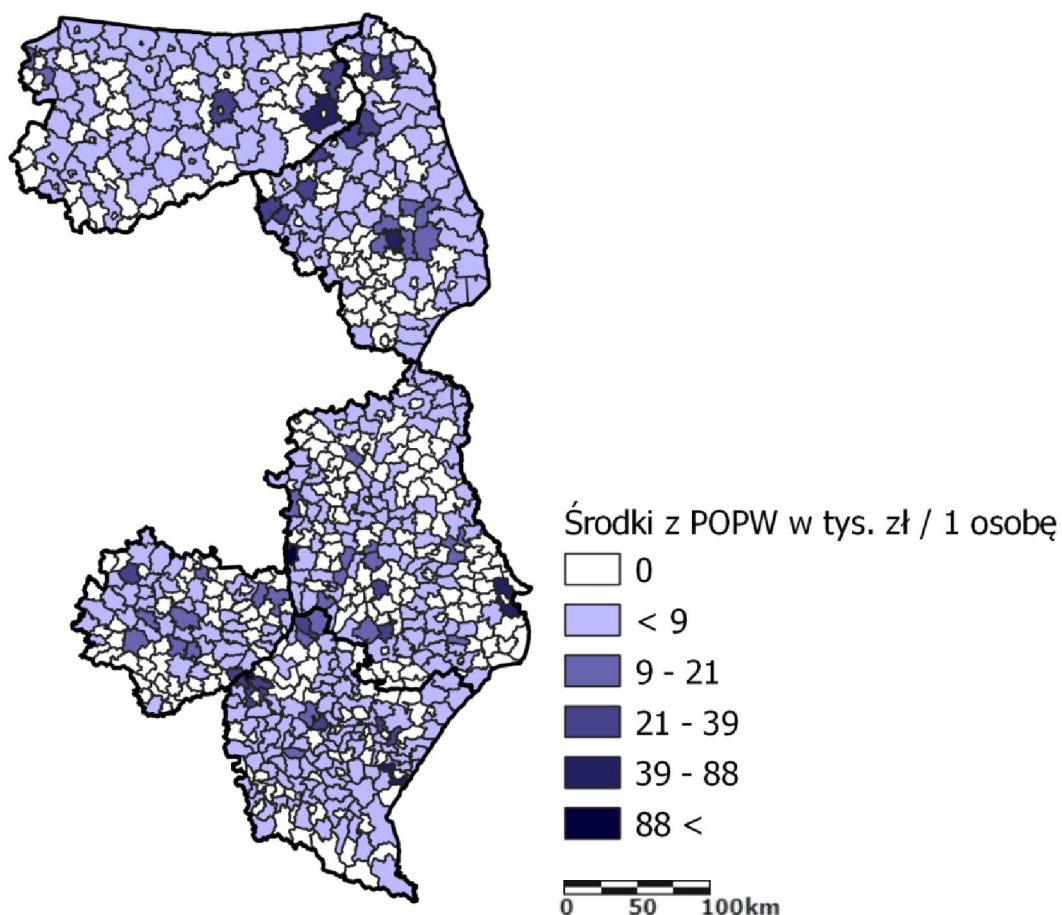
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Najwięcej środków UE/1 mieszkańca z lat 2011 - 2019 pozyskano w gminie Elbląg (721,5 tys. zł/1 os.), Miłomłyn (286 tys. zł/1 os.), Orla (235 tys. zł/1 os.), Małdyty (230 tys. zł/1 os.). Najmniej funduszy pozyskano w gminach Czyże (4 tys. zł/1 os.), Horodło (4 tys. zł/1 os.), Nowy Dwór (3 tys. zł/1 os.), Bukowsko (3 tys. zł/1 os.).

Analizując średnie wartości środków UE przypadające na 1 osobę dla poszczególnych typów badawczych wsi wykazano wyraźne różnice. Gminy z wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji (progresywne) odznaczają się najwyższą średnią wynoszącą 50 tys./1 os. W następnej kolejności są gminy z wysoką przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji (dychotomiczne) ze średnią 46 tys./1 os. Najniższą średnią (27 tys./1 os.) odnotowano w gminach z niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji (recesywne) oraz gminach z niską przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji (36 tys./1 os.). Należy zatem stwierdzić, że istnieje związek między ilością pozyskiwanych środków UE a typem obszaru badawczego. Wynik tego badania nasuwa pytanie o związek między dynamiką wskaźnika przedsiębiorczości a ilością środków UE przypadających na 1 osobę. Pytanie to ma uzasadnienie także w kontekście celów programów operacyjnych, ponieważ fundusze UE mają przyczynić się do zwiększenia tempa rozwoju gospodarczego. W tym celu obliczono indeksy dynamiki wskaźnika przedsiębiorczości dla roku 2019 (2004 = 100%) oraz obliczono współczynniki korelacji Pearsona. Analiza wyników tych statystyk wskazuje słabe związki między dynamiką wskaźnika przedsiębiorczości a wartościami środków UE przypadających na 1 mieszkańca. W ani jednym typie badawczym nie zaobserwowano potencjalnego wpływu ilości środków UE na zwiększenie dynamiki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (gminy progresywne $r = -0,1$; pasywne $r = 0,3$; recesywne $r = 0,1$ i dychotomiczne $r = 0,2$). Obliczone wskaźniki determinacji również przyjmują wartości bliskie 0, co oznacza, że zmienność dynamiki wskaźnika przedsiębiorczości nie jest wyjaśniana zmiennością ilości środków UE w tys. zł przypadających na 1 mieszkańca. Warto nadmienić, że największą średnią dynamiką wskaźnika przedsiębiorczości cechują się gminy pasywne (148%) i progresywne (142%) a najmniejszą recesywne (134%) i dychotomiczne (124%).

W celu sprawdzenia powyższych wyników badań zbadano dodatkowo zależność między średnimi wartościami indeksów dynamiki wskaźnika przedsiębiorczości a średnią wartością środków UE przypadających na 1 mieszkańca dla całego obszaru Polski Wschodniej. Obliczony współczynnik korelacji liniowej Pearsona

jest bliski 0 co oznacza, że nie zaobserwowano związku między dynamiką przedsiębiorczości a ilością pozyskiwanych środków z UE w przeliczeniu na 1 mieszkańca na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Wszystkie wyżej podane współczynniki korelacji są istotne statystycznie (obliczona *wartość-p* wynosi 0,0).

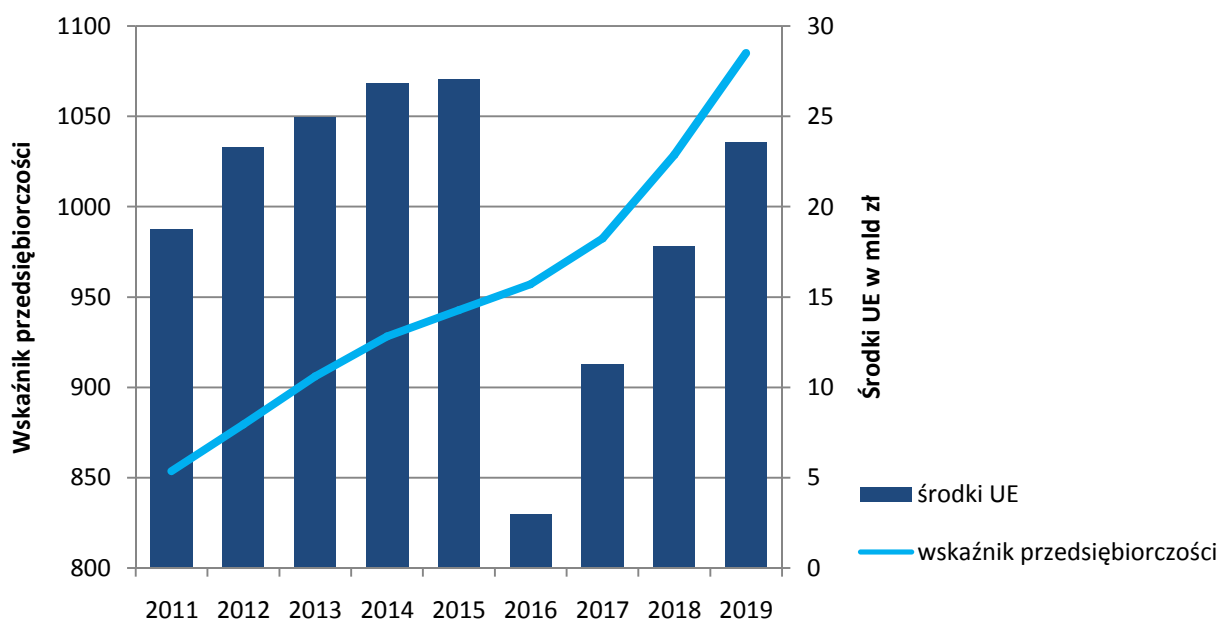

Rycina 4.13. Środki UE w ramach programu "Polska Wschodnia" przypadające na 1 osobę w latach 2011 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Z uwagi na fakt utworzenia specjalnych programów wsparcia dla badanych województw (Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007 - 2013 i Program Operacyjny Polska Wschodnia 2014 - 2020) zbadano również średnią wartość dofinansowań z tych programów w przeliczeniu na 1 mieszkańca za lata 2011 - 2019 dla poszczególnych typów badawczych obszarów wiejskich. Największe wartości odnotowano w gminach o typie progresywnym (8 tys./1 os.), w następnej kolejności pasywnym (3 tys./1 os.), a najmniejsze w recesywnym (2 tys./1 os) i dychotomicznym

(2 tys./1 os). Należy zauważyć, że na badanym obszarze jest duża ilość gmin, które nie korzystały z tego źródła finansowania projektów (ryc. 4.13). W sumie w Polsce Wschodniej jest ich 267 co stanowi aż 42% wszystkich obszarów wiejskich. Największy udział takich gmin w strukturze odnotowano na obszarach wiejskich o typie recesywnym (53%) a najmniejszy progresywnym (12%). Typ pasywny posiada 24% takich gmin a dychotomiczny 27%. Wyniki badań pokazują pewien paradoks - obszary wiejskie o typie recesywnym (niska przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji) w celu pobudzenia rozwoju społeczno-gospodarczego powinny charakteryzować się największym udziałem gmin, w których korzysta się z funduszy PORPW i POPW w porównaniu z innymi typami badawczymi obszarów wiejskich. Tymczasem największy udział gmin, w których realizowano przedsięwzięcia przy wsparciu tych programów odnotowano na obszarach wiejskich o typie progresywnym. Ustalenia te wskazują na nieefektywny system dystrybucji środków Funduszy Europejskich pochodzących z PORPW i POPW. Świadczy to w praktyce o pewnej rozbieżności między celami tych programów a stanem faktycznym.

Wykres 4.19. Średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości i środki UE w mld zł w latach 2011 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

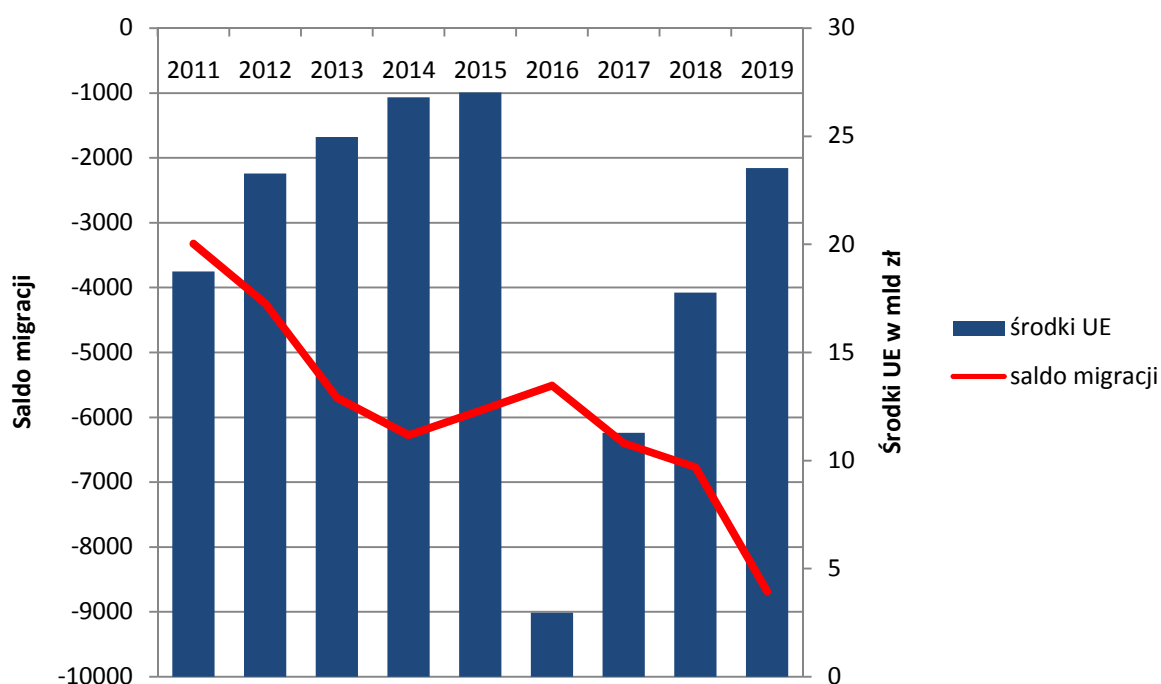
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Badania wskazują na konieczność weryfikacji sposobu przydzielania środków oraz

zwrócenia większej uwagi na poziom i uwarunkowania społeczno-gospodarcze obszarów z których pochodzą beneficjenci funduszy.

W celu lepszego zobrazowania opisywanych zjawisk, na wykresie 4.19 i 4.20 przedstawiono średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości oraz salda migracji w relacji do środków UE w mld zł w latach 2011 - 2019. Porównując przebieg wartości wskaźnika przedsiębiorczości i ilości pozyskanych Funduszy Europejskich w ujęciu czasowym, zaobserwowano, że w latach 2016 i 2017 charakteryzujących się najmniejszą ilością pozyskanych środków nastąpiło spowolnienie wzrostu poziomu przedsiębiorczości. W porównaniu do wcześniejszego i późniejszego okresu, efekt ten może pośrednio dowodzić o pewnym znaczeniu środków UE w kontekście pobudzania przedsiębiorczości na badanym obszarze.

Analogiczne analizy prowadzone w relacji do salda migracji nie wykazały roli Funduszy Europejskich na spowolnienie odpływu ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Badania wskazują na istnienie innych czynników, które powodują narastającą tendencję odpływu ludności z obszarów wiejskich.

Wykres 4.20. Saldo migracji i środki UE w mld zł w latach 2011 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Przeprowadzone badania wskazują, że środki europejskie nie były w pełni wykorzystywane przez różne podmioty w tym gospodarcze i samorządy. Fundusze ze specjalnych Programów Operacyjnych nie spełniły pokładanych w nich oczekiwań w zakresie zmniejszenia się międzyregionalnych dysproporcji rozwojowych, pobudzenia przedsiębiorczości ani ograniczenia odpływu ludności. Warto odnotować, że w analizach prowadzonych przez innych badaczy takich jak: A. Czudec, R. Kata, M. Wosiek (2019), A. Czudec (2017), M. Wojarska, R. Marks-Bielska (2015) otrzymano podobne wyniki.

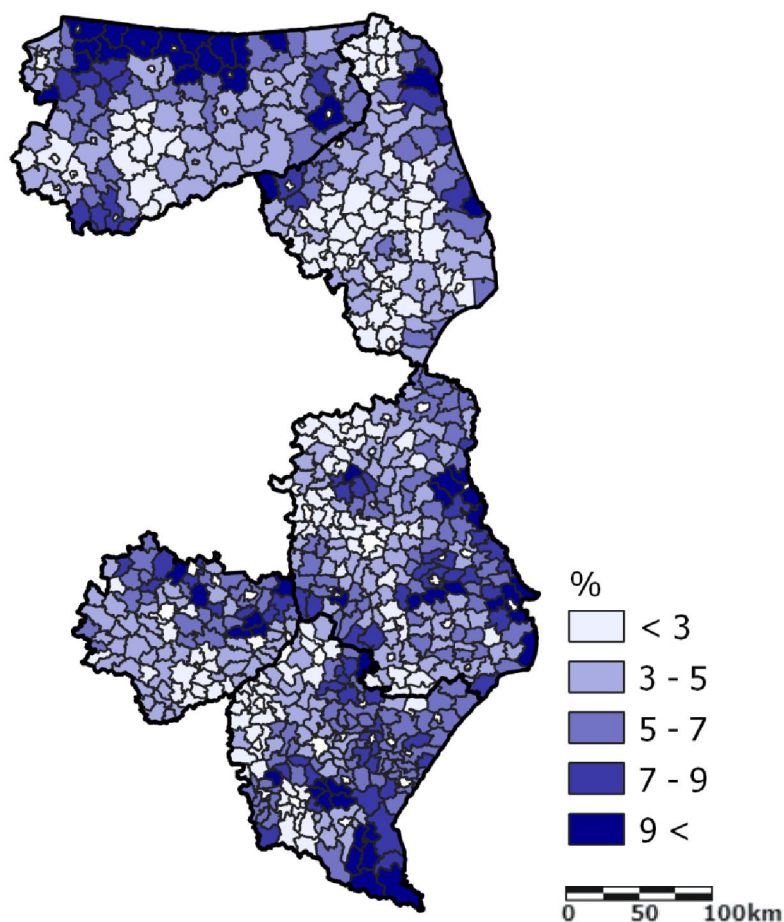
W nawiązaniu do powyższych analiz należy stwierdzić, że priorytety oraz problemy lokalnych gospodarek nie zostały dostatecznie dobrze zdiagnozowane, czego wynikiem jest pogłębiający się trend odpływu ludności oraz słaba dynamika rozwoju przedsiębiorczości.

Warto podkreślić, że mimo dużych środków przeznaczonych na rozwój obszarów wiejskich Polski Wschodniej nadal postępują negatywne procesy związane z odpływem ludności a przedsiębiorczość cechuje się słabą dynamiką rozwoju. Należy zatem wnioskować, że priorytety oraz problemy lokalnych gospodarek nie zostały dostatecznie dobrze zdiagnozowane, czego efektem jest tylko częściowa realizacja zakładanych celów strategicznych w Narodowych Strategiach Spójności.

5. Identyfikacja ekonomicznych skutków migracji ludności i poziomu rozwoju przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej

5.1. Przedsiębiorczość i migracje ludności a poziom bezrobocia

Problematyka bezrobocia na obszarach wiejskich jest bardzo złożona, dlatego identyfikacja czynników a także znaczenie wpływu każdego z nich na to zjawisko jest dużym wyzwaniem dla badaczy. Z uwagi na postawioną w pracy hipotezę badawczą (H2) oraz przyjęte w pracy cele, badano znaczenie dwóch czynników oddziałujących na poziom bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej: przedsiębiorczość i migracje ludności.

Rycina 5.1. Odsetek zarejestrowanych bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

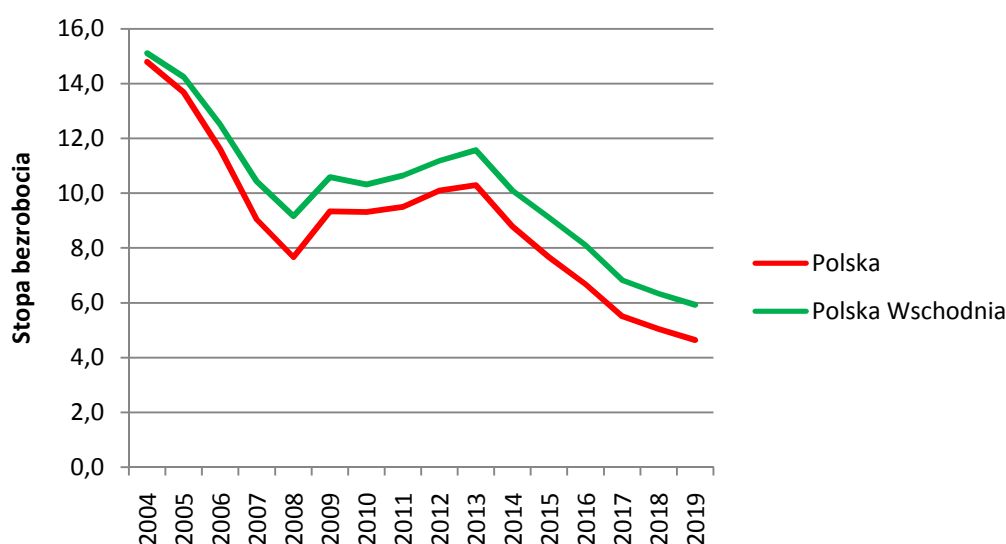
W dotychczasowych badaniach prowadzonych przez innych autorów zwraca się uwagę na istotną współzależność migracji i bezrobocia (Pastuszka, Szczepaniak 2019, Olszowy 2016). Badania tych dwóch zmiennych w większości skupiają się na określeniu znaczenia migracji w kontekście zmniejszania poziomu bezrobocia. Przeprowadzone i zaprezentowane w niniejszym rozdziale badania pośrednio odpowiadają na pytanie, czy migracje ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej przyczyniają się do spadku poziomu bezrobocia. Znaczenie przedsiębiorczości w kontekście pobudzania rozwoju społeczno-gospodarczego w tym obniżania poziomu bezrobocia zostało omówione w poprzednich rozdziałach pracy. Warto jednak podkreślić, że w opracowaniach naukowych pozarolnicza działalność gospodarcza zaliczana jest do tych czynników, które w istotny sposób przyczyniają się do ograniczania poziomu bezrobocia na obszarach wiejskich (Klepacka-Dunajko, Kałuża 2015). W niniejszym rozdziale podjęto próbę weryfikacji hipotezy badawczej, zakładającej większy wpływ migracji niż przedsiębiorczości na zjawisko bezrobocia.

Na wstępnym etapie badawczym zbadano zróżnicowanie przestrzenne poziomu bezrobocia w Polsce Wschodniej (ryc. 5.1). Kartogram wyraźnie pokazuje, że wyższe wartości stopy bezrobocia występują w gminach zlokalizowanych wzdłuż granicy państwa a niższe w gminach położonych w bliskiej odległości od najważniejszych ośrodków miejskich regionu. Potwierdzają to zależności przestrzenne, opisywane w poprzednich rozdziałach.

Najwyższa średnia stopa bezrobocia dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej z lat 2004 - 2019 wystąpiła w gminach: Lelkowo (25%), Górowo Iławeckie (23%), Sępólno (21%) i Wilczęta (20%). Wszystkie gminy położone są w województwie warmińsko-mazurskim i graniczą od północy (poza gminą Wilczęta) z Obwodem Kaliningradzkim. Gminy położone są w powiatach: braniewskim i bartoszyckim charakteryzujących się jednymi z najwyższych wskaźników stopy bezrobocia w kraju. Powodem takich wysokich wartości są w dużej mierze uwarunkowania historyczne, brak konkretnych priorytetów rozwoju (zakłóconego w okresie transformacji gospodarczej), a także pasywnej postawy dużej części społeczeństwa, które rekrutuje się głównie z byłych pracowników PGR-ów i ich rodzin. Likwidacja państwowych przedsiębiorstw i brak powstawania w ich miejsce nowych prywatnych podmiotów gospodarczych spowodował długotrwałe bezrobocie na tych terenach (Grochalska, Łojko 2013). Najniższy poziom bezrobocia w badanym okresie odnotowano w gminach: Brańsk (3%),

Perlejewo (3%), Kobylin-Borzymy (3%), Grodzisk (3%). Wszystkie wymienione gminy położone są w województwie podlaskim i paradoksalnie nie są zlokalizowane w bliskiej odległości od głównych ośrodków miejskich.

Poziom stopy bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej od początku badanego okresu przyjmował wyższe wartości od poziomu stopy bezrobocia w obszarach wiejskich kraju. Z wykresu 5.1 wynika również, że dynamika spadku bezrobocia jest większa w Polsce niż Polsce Wschodniej. Średni spadek stopy bezrobocia dla kraju wyniósł -69%, natomiast dla badanego regionu -61%. Zjawisko to może wskazywać na mniej dynamiczny rozwój społeczno-gospodarczy Polski Wschodniej od reszty kraju.

Wykres 5.1. Odsetek zarejestrowanych bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Bardzo zbliżone czasowo wahania stopy bezrobocia w obu analizowanych obszarach wskazują na wpływ makroekonomicznych czynników. Najważniejszym z nich, który spowodował wzrost poziomu bezrobocia w latach 2009 - 2013, był ogólnosiwiatowy kryzys gospodarczy na rynkach finansowych i bankowych. Od roku 2014 do 2019 zarówno w kraju, jak również w Polsce Wschodniej, odnotowano rokroczny spadek stopy bezrobocia.

W pierwszym etapie badań oddziaływania przedsiębiorczości i migracji ludności na zjawisko bezrobocia było obliczenie podstawowych miar statystycznych dla poszczególnych typów badawczych gmin (tabela 5.1). Wynika z nich, że obszary określone w pracy jako dychotomiczne i recesywne wyróżniają się najwyższymi wartościami średniej stopy bezrobocia w badanym okresie. Elementem wspólnym obu typów gmin jest ujemne saldo migracji. Gminy progresywne i pasywne, w których odnotowano najniższą średnią stopę bezrobocia, charakteryzują się dodatnim saldem migracji. Podobne prawidłowości obserwowane są w przypadku obliczonego odchylenia standardowego. Oznacza to, że w przypadku gmin dychotomicznych i recesywnych wartości stopy bezrobocia są bardziej rozrzucone wokół jej średniej niż to jest w przypadku gmin progresywnych i pasywnych. Obliczona miara współczynnika zmienności wykazała, że najbardziej zróżnicowane wartości stopy bezrobocia są w gminach progresywnych i recesywnych. Wyniki te mogą pośrednio zaświadczać o znaczeniu innych czynników, wpływających na zróżnicowanie poziomu bezrobocia w Polsce Wschodniej. O dużym zróżnicowaniu badanej zmiennej mogą świadczyć również relatywnie nieduże różnice w minimalnej i maksymalnej wartości średniej stopy bezrobocia dla gminy między poszczególnymi typami badawczymi. Jedynie w przypadku gmin recesywnych, maksymalna wartość średniej dla gminy wyraźnie odstaje od pozostałych.

Tabela 5.1. Wybrane miary statystyczne dla stopy bezrobocia według typów badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Stopa bezrobocia w latach 2004 - 2019	Typ badawczy gmin			
	Dychotomiczne	Progresywne	Recesywne	Pasywne
Średnia	11,0	8,6	10,4	9,2
Odchylenie standardowe	4,5	3,9	4,6	3,5
Współczynnik zmienności [%]	40,8	45,1	44,7	37,9
Minimalna wartość średniej dla gminy	5,7	4,4	2,6	4,9
Maksymalna wartość średniej dla gminy	16,7	17,4	25,3	17,9
Tempo wzrostu [%]	-62,0	-64,0	-57,0	-61,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Największą dynamikę spadku poziomu bezrobocia w badanym okresie zaobserwowano w gminach progresywnych a najmniejszą w recesywnych. W przypadku gmin

dychotomicznych i pasywnych odnotowano zbliżone wartości. Oznacza to, że obszary wiejskie, które charakteryzują się wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji, mają zdolność do szybszego niwelowania bezrobocia (w przeciwieństwie do gmin z niskim poziomem przedsiębiorczości i ujemnym saldem migracji).

W kolejnym etapie zbadano związki między przedsiębiorczością i migracjami ludności a stopą bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. W tym celu obliczono korelację wieloraką. W badaniu zdefiniowano następujące zmienne:

X1 (zmienna niezależna) wskaźnik przedsiębiorczości (średnia wskaźnika z lat 2004-2019),

X2 (zmienna niezależna) saldo migracji (średnia salda migracji z lat 2004 - 2019),

Y (zmienna zależna) stopa bezrobocia (średnia stopa bezrobocia z lat 2004 - 2019).

Na wstępie sprawdzono współzmiennność danych za pomocą współczynnika korelacji wielorakiej - jego wartość wyniosła blisko 0,3. Według klasyfikacji J. P. Guilford'a określającej siłę związku pomiędzy zmiennymi, wynik ten określany jest jako korelacja słaba. Jest to przesłanka, aby sądzić, że na stopę bezrobocia mogą wpływać inne zmienne niezależne niż te, przyjęte w analizie. W następnej kolejności badania skupiono się na estymacji parametrów strukturalnych.

H0: Stopa bezrobocia nie zależy od wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji,

H1: Stopa bezrobocia zależy przynajmniej od jednej z dwóch zmiennych (wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji).

Hipotezy zweryfikowano na podstawie obliczonej istotności statystycznej całego modelu czyli liniowości funkcji regresji, którą sprawdza się za pomocą statystyki *istotność F*. Model jest istotny statystycznie, jeśli wartość tej statystyki wynosi mniej niż 5% (ustalono poziom istotności 0,05). W analizowanym przypadku jest to wartość wyraźnie mniejsza, ponieważ wynosi 6,01054E-11. Należy zatem stwierdzić, że parametry są istotne statystycznie. W związku z powyższym odrzucono H0 na rzecz hipotezy alternatywnej. Oznacza to, że stopa bezrobocia zależy przynajmniej od jednej z dwóch zmiennych (wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji).

W następnej kolejności podjęto próbę zbadania zależności poszczególnych zmiennych niezależnych ze stopą bezrobocia. W tym celu postawiono odpowiednie

hipotezy statystyczne i obliczono *wartość-p*. Podobnie jak wyżej, przyjęto poziom istotności wynoszący 0,05.

Badanie zależności między wskaźnikiem przedsiębiorczości a stopą bezrobocia:

H0: Stopa bezrobocia nie zależy od wskaźnika przedsiębiorczości,

H1: Stopa bezrobocia zależy od wskaźnika przedsiębiorczości.

Wartość-p w przypadku wskaźnika przedsiębiorczości (X1) wyniosła 0,258017103 zatem przekracza dopuszczalny poziom; w związku z tym należy przyjąć hipotezę zerową.

Badanie zależności między saldem migracji a stopą bezrobocia:

H0: Stopa bezrobocia nie zależy od salda migracji,

H1: Stopa bezrobocia zależy od salda migracji.

Wartość-p w przypadku salda migracji (X2) wynosi 1,1152E-11 i jest daleko poniżej 5% - wynik jest istotny statystycznie. Należy zatem odrzucić H0 na rzecz hipotezy alternatywnej.

Z powyższych analiz wynika, że na poziom stopy bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej większe znaczenie ma saldo migracji niż poziom przedsiębiorczości. Stanowi to przesłankę o prawdziwości przyjętej hipotezy badawczej (H2). Należy jednak dodać, że obliczona siła związku korelacyjnego wskazuje na istnienie innych, ważniejszych czynników wpływających na stopę bezrobocia w analizowanym regionie.

W celu weryfikacji powyższych wyników przeprowadzono dalsze analizy, które w tym przypadku dotyczą obliczeń korelacji Pearsona i regresji między indywidualnymi parami zmiennych zależnych i niezależnych. Obliczony współczynnik korelacji liniowej Pearsona między wskaźnikiem przedsiębiorczości (X) a stopą bezrobocia (Y) wyniósł 0,0 (dokładnie -0,04). Wskazuje to, że takiej współzmienności między badanymi zmiennymi nie ma. Nie można zatem stwierdzić na podstawie powyższych analiz, że wzrost poziomu przedsiębiorczości przekłada się na obniżenie stopy bezrobocia. Współczynnik korelacji liniowej między saldem migracji a stopą bezrobocia wyniósł -0,3. Oznacza to według przytoczonej wcześniej klasyfikacji słabą korelację między zmiennymi. Fakt występowania współzmienności między tymi

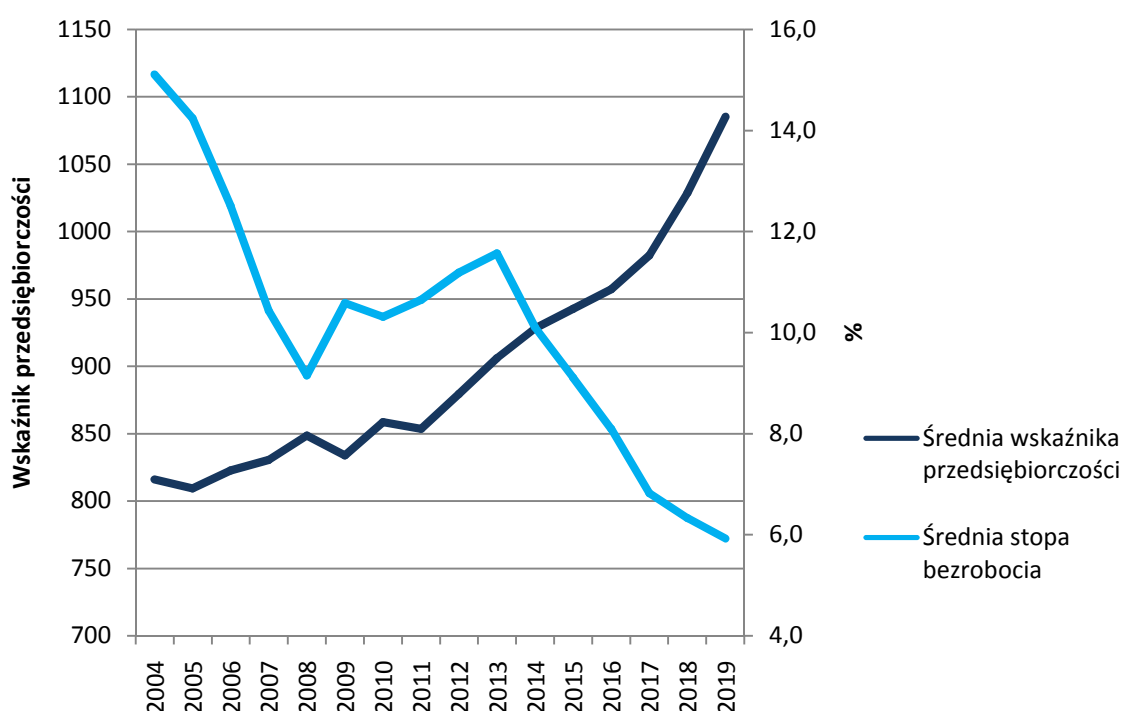
zmiennymi stanowi kolejne potwierdzenie przeprowadzonych wcześniej analiz. Badania potwierdzają także istnienie innych czynników, mających wpływ na zmienność stopy bezrobocia w Polsce Wschodniej.

Ze studiów literatury opisywanej w poprzednich rozdziałach wynika jednak, że wzrost poziomu przedsiębiorczości przyczynia się do ograniczania poziomu bezrobocia. W dalszej części badań postawiono więc pytanie, czy istnieje zależność między dynamiką wzrostu przedsiębiorczości (zmienna niezależna) a dynamiką spadku stopy bezrobocia (zmienna zależna) w analizowanych gminach Polski Wschodniej. Odpowiedź na to pytanie jest zarazem kolejnym etapem weryfikacji hipotezy badawczej postawionej w pracy. Na wstępie obliczono przyrost względny w % (tempo wzrostu) dla stopy bezrobocia i wskaźnika przedsiębiorczości z lat 2004 - 2019 dla badanych gmin, a następnie współczynnik korelacji liniowej. Współzmiennosc danych obliczona i przedstawiona za pomocą współczynnika korelacji liniowej wyniosła blisko - 0,1. Według klasyfikacji J. P. Guilford'a jest to korelacja nikła (według innych poziom ten określany jest jako brak korelacji). Zatem wyniki wskazują na brak związku między dynamiką wzrostu poziomu przedsiębiorczości a dynamiką spadku stopy bezrobocia w badanych gminach. Obliczona *wartość-p* potwierdziła istotność statystyczną obliczonego współczynnika korelacji liniowej. Ponadto wskaźnik R^2 dowodzi, że jedynie niecały 1% zmienności zmiennej zależnej (tempo wzrostu stopy bezrobocia) jest wyjaśniany za pomocą zmiennej niezależnej (tempo wzrostu wskaźnika przedsiębiorczości). Powyższe badania sugerują, że w analizowanych gminach szybkość powstawania nowych przedsiębiorstw nie wiąże się z szybkością spadku poziomu bezrobocia. Stanowi to kolejne potwierdzenie niewielkiego znaczenia przedsiębiorczości w kontekście obniżania poziomu bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Analogiczne badania przeprowadzono w kontekście relacji tempa wzrostu salda migracji do tempa wzrostu stopy bezrobocia celem potwierdzenia lub zaprzeczenia zarysowanych wcześniej prawidłowości. Podobnie jak we wcześniejszych badaniach, najpierw obliczono tempo wzrostu dla obu zmiennych a następnie współczynnik korelacji liniowej. Współzmiennosc danych obliczona i przedstawiona za pomocą współczynnika korelacji liniowej wyniosła blisko 0,0 (dokładnie -0,012). Zatem wynik wskazuje na brak związku między tempem wzrostu salda migracji a tempem wzrostu stopy bezrobocia. Dalsze analizy dowodzą, że obliczona wartość współczynnika korelacji nie jest istotna statystycznie.

Powyższe badania związków między szybkością odpływu/napływu ludności a spadkiem stopy bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej wskazują zatem, że nie ma zależności między analizowanymi zmiennymi. W związku z powyższym, dynamika spadku stopy bezrobocia nie zależy od dynamiki zmian salda migracji. Należy jednak zwrócić uwagę, że kierunek zależności (współczynnika korelacji liniowej) potwierdza wcześniejsze analizy dotyczące relacji między saldem migracji a stopą bezrobocia. Wskazują one, że dodatnie saldo migracji może mieć większe znaczenie w kontekście obniżania poziomu bezrobocia niż saldo ujemne.

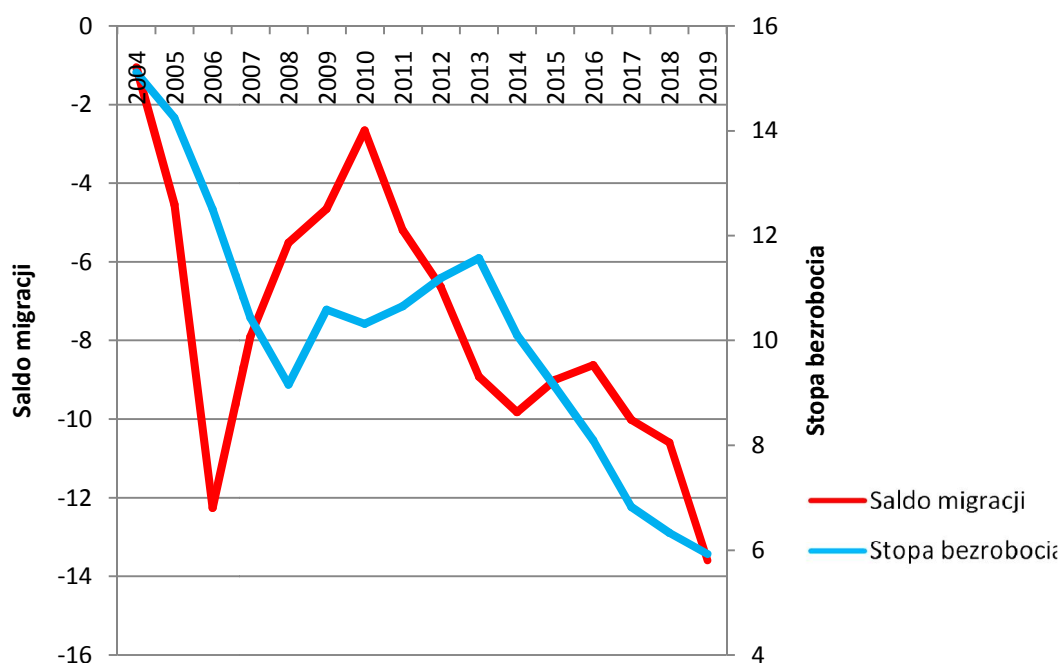
Na wykresie 5.2 przedstawiono średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości na osi czasu w relacji do średnich wartości stopy bezrobocia. Na wykresie widoczny jest wyraźny trend spadkowy stopy bezrobocia i wzrostowy wskaźnika przedsiębiorczości. Wykres pozornie wskazuje na to, że mogą istnieć związki między tymi zmiennymi. Widać jednak, że wzrost poziomu bezrobocia w latach 2009 - 2013 nie był spowodowany spadkiem poziomu przedsiębiorczości, ponieważ ten systematycznie wzrastał.

Wykres 5.2. Wskaźnik przedsiębiorczości i stopa bezrobocia w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

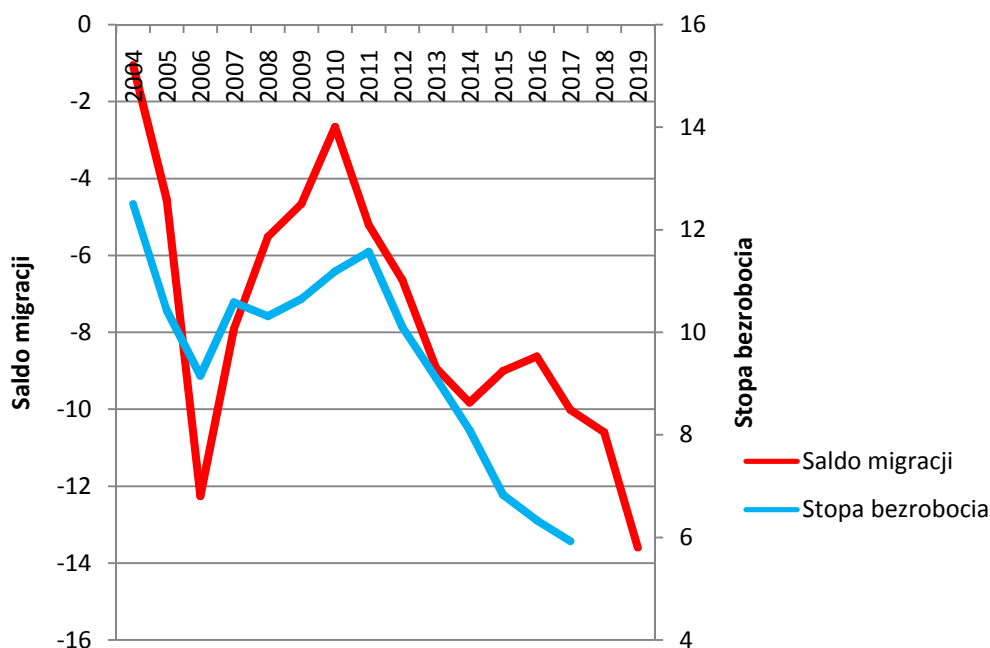
Ponadto, wcześniej przeprowadzone analizy wskazują, że oba trendy kształtują się niezależnie od siebie. Można zatem stwierdzić, że kryzys finansowy, którego szczyt przypada na lata 2008 - 2009, miał większe znaczenie w kontekście wzrostu stopy bezrobocia niż przedsiębiorczość. To pośrednio może oznaczać, że na zmienność stopy bezrobocia bardziej oddziałują czynniki makroekonomiczne niż mikroekonomiczne. Wykres 5.3 przedstawia relację zmian w czasie średnich wartości salda migracji i stopy bezrobocia. Analiza graficzna wahań badanych zmiennych wskazuje, że istnieją podobieństwa w przebiegu wartości średnich salda migracji i stopy bezrobocia. Zgodnie z zasadami analizy porównawczej cech morfologicznych, analizowano współwystępowanie punktów zwrotnych w przebiegu stopy bezrobocia względem punktów zwrotnych w zmiennej referencyjnej (saldo migracji). Kluczowym pytaniem było: czy punkty zwrotne jednej zmiennej wyprzedzają lub też były opóźnione względem cyklu drugiej zmiennej (referencyjnej)? Z analizy porównawczej wynika, że wahania średnich wartości stopy bezrobocia występują z około dwuletnim opóźnieniem czasowym (przesunięcie fazowe) względem wahań średnich wartości salda migracji. Wskazuje to na możliwe oddziaływanie salda migracji na stopę bezrobocia w obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Wykres 5.3. Saldo migracji i stopa bezrobocia w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Należy jednak uważać z wyciąganiem jednoznacznych wniosków na podstawie metody analizy porównawczej cech morfologicznych. Wynika to z faktu dysponowania relatywnie krótkim przedziałem czasowym, który obejmuje niedużą ilość cykli. W związku z powyższym, charakterystyki te nie są w pełni miarodajne, dlatego należy je interpretować z dużą rozważą (Adamowicz, Dudek, Pachucki, Walczyk 2012).

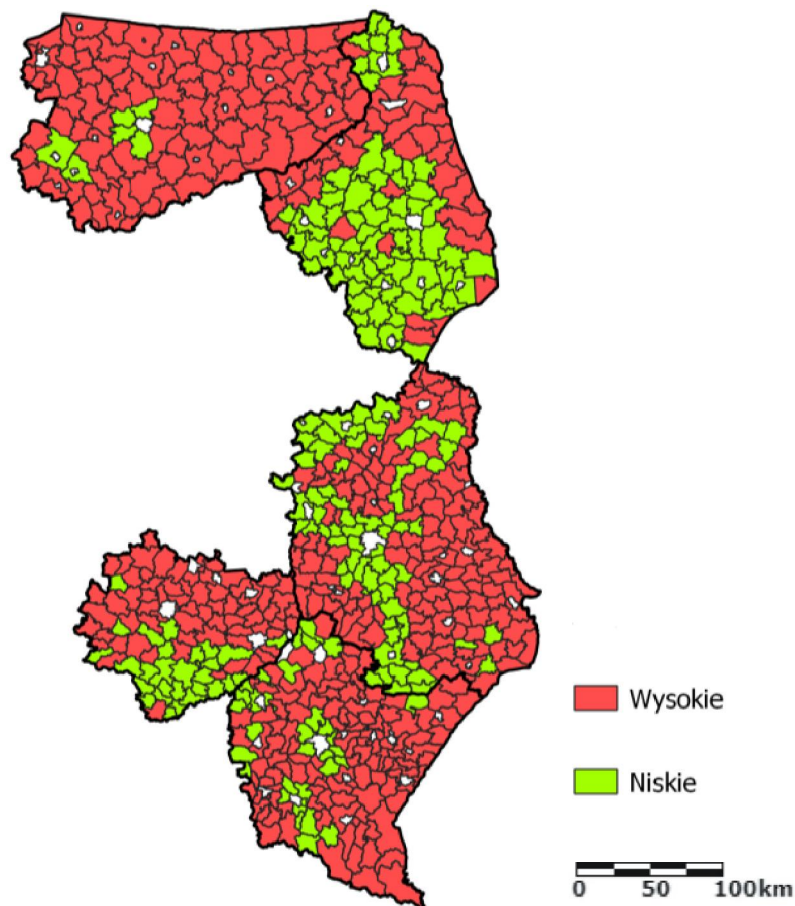
Wykres 5.4. Przesunięcie fazowe stopy bezrobocia o dwa lata wstecz względem salda migracji w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Po uwzględnieniu dwuletniego przesunięcia fazowego widocznego na wykresie 5.4, przeprowadzono symulacyjną analizę przy wykorzystaniu współczynnika korelacji Pearsona. Jego wysoka wartość, bo aż blisko 0,8, dowodzi dużej współzmienności badanych zmiennych i może być pośrednim argumentem potwierdzającym tezę o znaczeniu salda migracji w kontekście zmian stopy bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

W celu poszukiwania kolejnych argumentów, dzięki którym byłaby możliwa weryfikacja hipotezy o tym, że migracje ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej w większym stopniu przyczyniają się do ograniczania bezrobocia niż poziom rozwoju przedsiębiorczości, dokonano podziału badanych obszarów na dwie grupy (gminy z dużym bezrobociem i niskim). Przyjęto kryterium takie jak przy wyznaczaniu

typów badawczych obszarów wiejskich z wysoką i niską przedsiębiorczością. Obliczono medianę stopy bezrobocia z lat 2004 - 2019 dla obszarów wiejskich całego kraju (8,2%) a następnie średnią arytmetyczną dla każdej gminy Polski Wschodniej z lat 2004 - 2019.

Rycina 5.2. Obszary wiejskie z wysokim i niskim bezrobociem w Polsce Wschodniej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Gminy, w których średni odsetek zarejestrowanych bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym przekroczył wartość mediany, zaklasyfikowane zostały jako obszary wiejskie z wysokim bezrobociem; gminy z niskim bezrobociem to te, w których wartość średniej była niższa od mediany. Podział ten miał na celu zweryfikowanie, jakie są różnice w poziomie wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji w gminach z wysoką i niską stopą bezrobocia. Z ryciny 5.2 przedstawiającej zróżnicowanie przestrzenne poziomu bezrobocia według powyższego kryterium podziału wynika, że jego niski poziom cechuje głównie obszary sąsiadujące z dużymi ośrodkami miejskimi, południową część województwa świętokrzyskiego a także dużą część województwa podlaskiego. Zdecydowana większość obszarów wiejskich Polski Wschodniej

zaklasyfikowano do typu z wysokim bezrobociem - w sumie jest ich 441 (69%); gminy z niskim poziomem bezrobocia stanowią odpowiednio 31% .

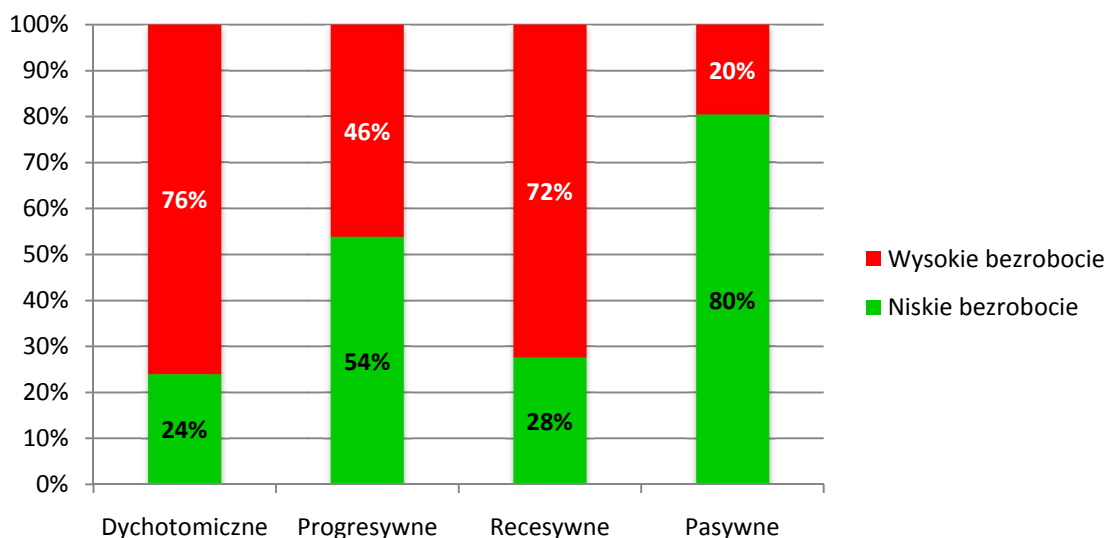
Na podstawie dokonanej klasyfikacji gmin według poziomu bezrobocia dokonano porównań średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji, mających na celu zweryfikowanie przedstawianych wcześniej prawidłowości.

Tabela 5.2. Wartości średnie wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej z lat 2004 - 2019 według typów stopy bezrobocia.

Rodzaj statystyki	Wartość
Średnia wskaźnika przedsiębiorczości dla gmin z niską stopą bezrobocia	941,6
Średnia wskaźnika przedsiębiorczości dla gmin z wysoką stopą bezrobocia	880,1
Średnia wskaźnika przedsiębiorczości dla wszystkich gmin Polski Wschodniej	899,0
Średnia salda migracji dla gmin z niską stopą bezrobocia	9,5
Średnia salda migracji dla gmin z wysoką stopą bezrobocia	-15,0
Średnia salda migracji dla wszystkich gmin Polski Wschodniej	-7,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyniki obliczeń przedstawione w tabeli 5.2 wskazują, że wskaźnik przedsiębiorczości jest najwyższy (941,6) w gminach z niskim bezrobociem. Średnia wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów z wysokim bezrobociem jest odpowiednio niższa (880,06). W przypadku salda migracji - niskie bezrobocie odnotowano w gminach, dla których średnie saldo migracji wynosi 9,5. W gminach, w których odnotowano wysokie bezrobocie, średnie saldo migracji jest wyraźnie na minusie (-15,0). To oznacza, że odpływ ludności z obszarów wiejskich nie przekłada się na spadek stopy bezrobocia. Warto zauważyć, że przedstawione w tabeli wartości średnie wskaźnika przedsiębiorczości są relatywnie zbliżone do siebie. W przypadku salda migracji, wyraźnie się różnią. Można zatem stwierdzić, że powyższe analizy potwierdzają zarysowaną wcześniej tendencję o większym znaczeniu migracji niż przedsiębiorczości w kontekście zwalczania bezrobocia w Polsce Wschodniej. Obliczona i przedstawiona poniżej na wykresie 5.5 struktura bezrobocia według typów badawczych obszarów wiejskich również potwierdza wcześniejsze analizy.

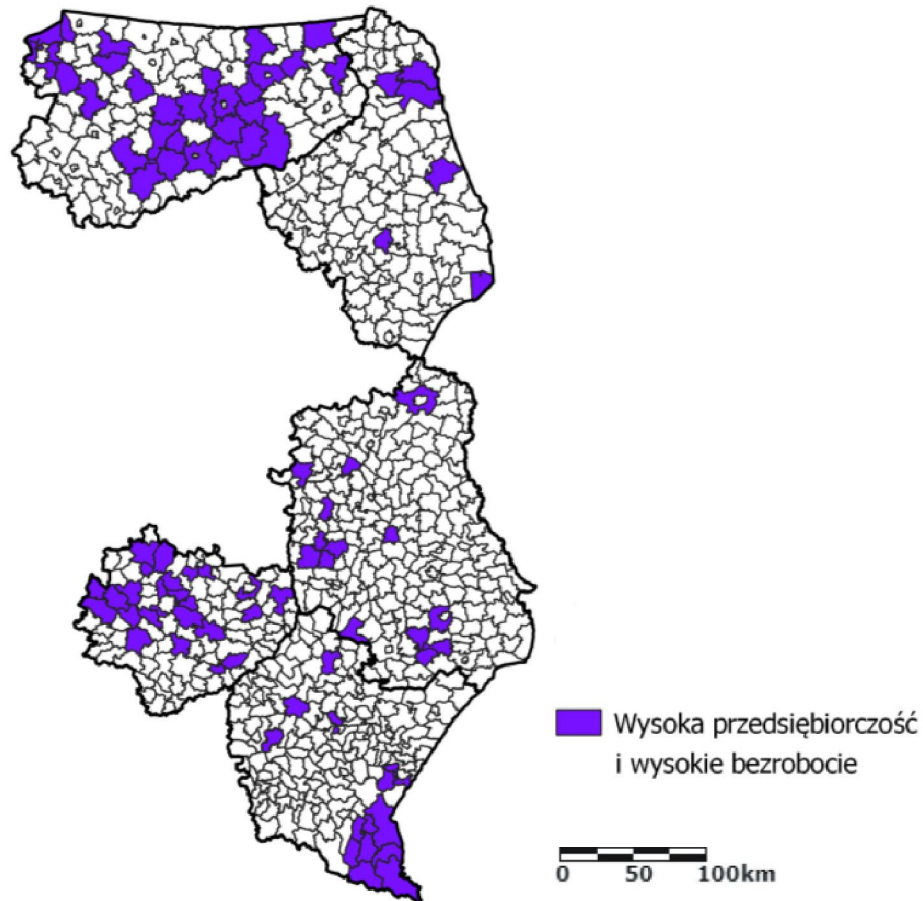

Wykres 5.5. Struktura bezrobocia w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Największy udział wysokiego bezrobocia jest w gminach dychotomicznych (wysoka przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji), (76%) oraz gminach recesywnych (z niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji), (72%). Najwyższy udział niskiego bezrobocia występuje w gminach pasywnych, odznaczających się niską przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji (80%) oraz progresywnych, z wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji (54%). Wysokie bezrobocie występuje zatem w gminach odznaczających się zarówno wysoką jak i niską przedsiębiorczością, podobnie jak w przypadku niskiego bezrobocia. Potwierdza to pośrednio zauważony w poprzednich badaniach brak wyraźnej zależności między poziomem przedsiębiorczości a poziomem bezrobocia. Z kolei wysokie bezrobocie występuje głównie w typach gmin, które odznaczają się ujemnym saldem migracji (dychotomiczne i recesywne). Analogicznie jest w przypadku niskiego bezrobocia - najwyższy udział jest w gminach w których saldo migracji jest dodatnie (progresywne i pasywne).

Pozostaje jednak pytanie, dlaczego wysoki wskaźnik przedsiębiorczości nie przekłada się na mniejszy udział gmin z wysokim bezrobociem. Rycina 5.3 przedstawiająca gminy charakteryzujące się wysokim poziomem przedsiębiorczości i wysokim poziomem bezrobocia pozwala częściowo odpowiedzieć na to pytanie.

Rycina 5.3. Obszary wiejskie z wysoką przedsiębiorczością i wysokim bezrobociem w Polsce Wschodniej.

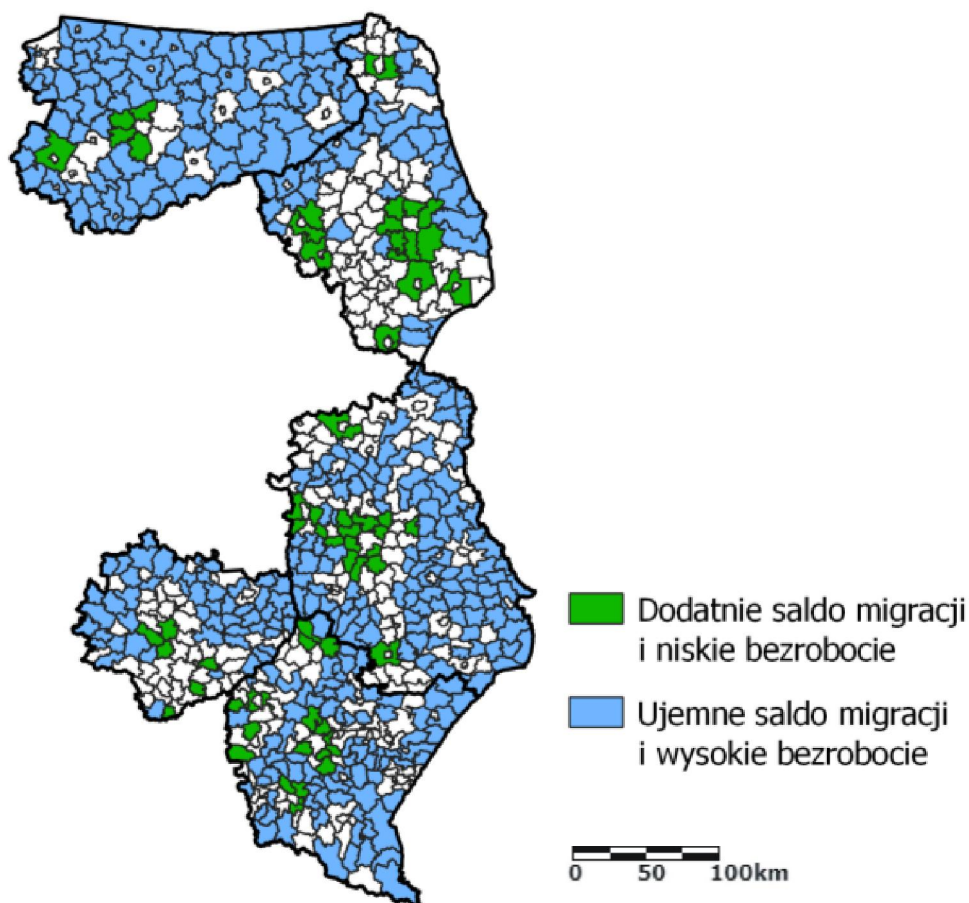
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Analiza danych metodą kartograficzną pozwala stwierdzić, że w badanym okresie gminy z wysokimi wartościami wskaźnika przedsiębiorczości i wysokim odsetkiem zarejestrowanych bezrobotnych często zlokalizowane są na terenach o wysokiej atrakcyjności turystycznej. Są to głównie Mazury, okolice Augustowa, Białowieża, okolice Zamościa, Góry Świętokrzyskie i Bieszczady. Wszystkich gmin posiadających takie cechy jest 90, co stanowi 14%. Można więc przypuszczać, że duża liczba osób na tych terenach z braku innych alternatyw zarobkowych zakłada działalności gospodarcze w branży turystycznej. Wyniki potwierdzają, że wysoka przedsiębiorczość nie zawsze przekłada się na spadek bezrobocia. Ponadto należy zauważyć, że nie wszystkie zakładane działalności gospodarcze w Polsce Wschodniej mają zdolność do generowania takich miejsc pracy, które dawałyby szansę na stałe zatrudnienie lub byłyby atrakcyjnym miejscem zatrudnienia. Można zatem przypuszczać, że działalności gospodarcze z branży turystycznej mogą nie dawać efektu trwałego zmniejszenia poziomu bezrobocia. Dlatego też wysokie bezrobocie i relatywnie wysoki poziom przedsiębiorczości może wskazywać

na istnienie przedsiębiorczości wymuszonej. Na ten fakt zwracają uwagę również inni badacze, stwierdzając nawet, że istnieje pozytywny związek między wzrostem bezrobocia a wzrostem nowych działalności gospodarczych w sektorze usługowym. Konstatują, że usługi są wyjątkowo narażone na zjawisko zakładania nowych przedsiębiorstw z konieczności (Wosiek, Czudec, Kata 2021). Nie ma jednak twardych dowodów, które pozwalałyby za pomocą dostępnych statystyk i modeli ekonometrycznych oddzielić powstawanie nowych podmiotów gospodarczych z konieczności, od tych, które zakładane są w poszukiwaniu szansy na dodatkowy dochód - szczególnie dotyczy to właśnie terenów z dużym potencjałem turystycznym. Przedsiębiorców, którzy nie są mieszkańcami gminy a postanawiają zainwestować np. w ośrodek wypoczynkowy, gastronomię, wypożyczalnię sprzętu wodnego itp. wskaźniki nie uwzględniają. Można zatem stwierdzić, że są to przykłady przedsiębiorczości "importowanej" a nie wymuszonej.

Odwołując się do zarysowanych wcześniej wyników badań dotyczących znaczenia migracji w kontekście zmniejszania poziomu bezrobocia, przeprowadzono dodatkowe analizy metodą kartograficzną. Na rycinie 5.4 przedstawiono gminy charakteryzujące się dodatnim saldem migracji i niskim bezrobociem oraz ujemnym saldem migracji i wysokim bezrobociem. Zaobserwowano, że dodatnie saldo migracji i niskie bezrobocie występują na obszarach położonych w bezpośrednim lub bliskim sąsiedztwie z największymi miastami regionu (stanowią zaledwie 10%). Jest to niewątpliwie efekt korzyści wynikających z lokalizacji względem miasta, pełniącego rolę bieguna wzrostu. Taka lokalizacja wpływa na procesy rozwojowe, co zostało wielokrotnie udowodnione i opisane w literaturze przedmiotu. Należy zauważyć również, że sąsiednie obszary wiejskie stanowią często atrakcyjne miejsce zamieszkania dla mieszkańców miast. Zjawisko to jest określane mianem suburbanizacji (efekt "rozlewania się" miasta na większe obszary i przenoszenia z centrum miast ludności i podmiotów gospodarczych), o której wspomniano także w poprzednich rozdziałach.

Ujemne saldo migracji i wysokie bezrobocie cechuje z kolei aż 57% badanych gmin. Rozkład przestrzenny takich gmin dotyczy głównie obszarów oddalonych od ośrodków miejskich i posiadających cechy peryferyjne.

Rycina 5.4. Obszary wiejskie z dodatnim saldem migracji i niskim bezrobociem oraz ujemnym saldem migracji i wysokim bezrobociem w Polsce Wschodniej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Przeprowadzone badania dotyczące znaczenia migracji i przedsiębiorczości w relacji do bezrobocia wskazują, że ruch migracyjny ma większe znaczenie w kontekście obniżania poziomu bezrobocia niż wysokość wskaźnika przedsiębiorczości. Wyniki potwierdzają tym samym przyjętą w pracy hipotezę badawczą (H2). Ponadto analizy do pewnego stopnia zaprzeczają również tezie o kluczowej roli, jaką pełni przedsiębiorczość w ograniczaniu bezrobocia. Z uwagi na trudną sytuację społeczno-ekonomiczną Polski Wschodniej, zakładanie własnej działalności gospodarczej relatywnie często traktowane jest nie jako szansa, a konieczność. Przykładem są omawiane wcześniej gminy, w których występuje wysoka przedsiębiorczość i względnie wysoki odsetek bezrobotnych.

Podsumowując można stwierdzić, że przeprowadzone analizy wskazują na ważniejszą (od przedsiębiorczości) rolę migracji w ograniczaniu bezrobocia. Jednak brak

silnych zależności między badanymi zmiennymi jest pośrednio dowodem na istnienie innych czynników, które wpływają na poziom i zróżnicowanie przestrzenne stopy bezrobocia w Polsce Wschodniej.

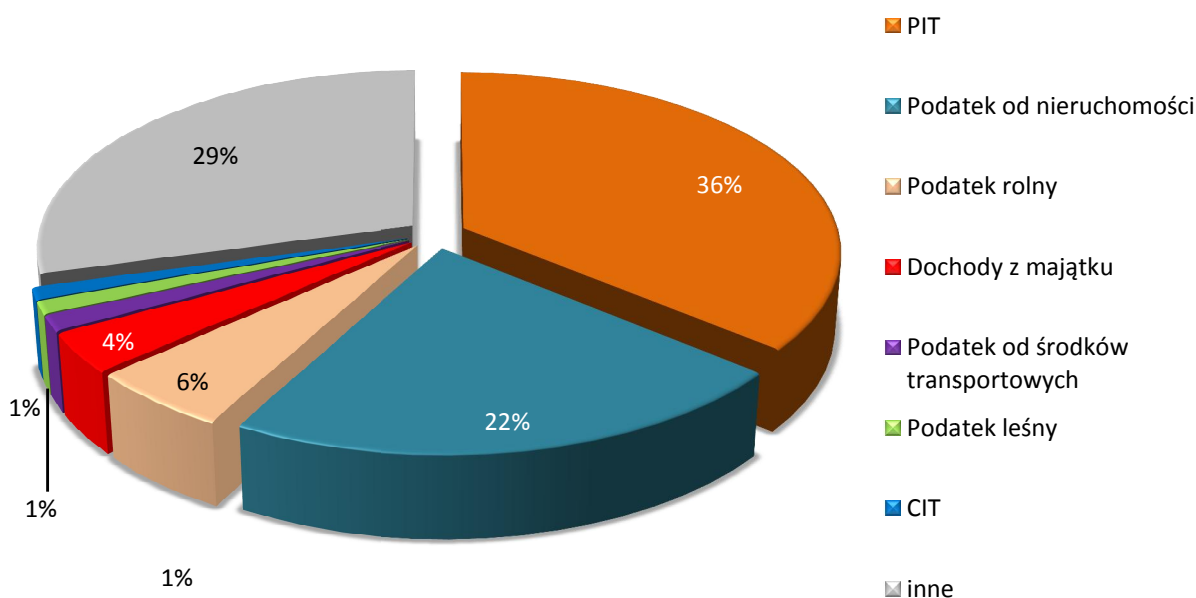
5.2. Przedsiębiorczość i migracje ludności a poziom dochodów gminy z podatku PIT i CIT

Finanse gmin są podstawą realizacji zadań publicznych przez te podmioty i mają duże znaczenie w kształtowaniu warunków rozwoju społeczno-gospodarczego. Zdefiniowanie czynników, które istotnie wpływają na podniesienie dochodów gminy jest szczególnie ważne w kontekście wysokich wydatków ponoszonych np. na oświatę. Negatywne skutki wynikające ze stale rosnących obciążeń budżetów gmin (np. tych wynikających z realizacji zadań oświatowych) mogą przejawiać się w ograniczeniu zdolności do finansowania innych, ważnych zadań inwestycyjnych samorządu (Czudec 2021). Patrząc z tej perspektywy, należy zadać pytanie, jaką rolę odgrywa przedsiębiorczość i saldo migracji w oddziaływaniu na poziom dochodów badanych gmin. Z badań innych autorów wynika, że oba te czynniki mają ważne znaczenie z perspektywy wielkości wpływów podatkowych dla jednostek samorządu terytorialnego. W opracowaniach wskazuje się na dużą rolę migracji osób młodych. W gminach w których takich osób ubywa najmniej, odnotowuje się wzrost dochodów z PIT (Kula, Kopańska 2021). Z kolei w badaniach dotyczących przedsiębiorczości udowodniono, że wpływy z podatków samorządowych rosną także dzięki rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej (Sobczyk 2010). Przytoczone wyniki potwierdzają zasadność dodatkowych badań nad wpływem obu tych zmiennych na poziom dochodów gminy z podatku PIT i CIT w obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Jak wynika z danych publikowanych przez GUS, jednym z najważniejszych podatków z uwagi na wielkość wpływów do budżetu gminy jest podatek PIT. Wśród badaczy nie ma jednak zgody co do klasyfikowania podatku PIT i CIT do dochodów własnych. Jak zauważa M. Dworakowska (2018) to źródło dochodów jest formą transferu pieniędzy do budżetu gminy i przez swoją specyfikę jest bliższe dochodom uzupełniającym niż własnym. Z kolei A. Sekuła (2014), po dokonaniu różnych analiz, stwierdza, że patrząc z perspektywy prawnej, dochody gminy z podatku dochodowego od osób fizycznych i prawnych należą do dochodów własnych gminy - takie

zaklasyfikowanie zgodne jest z podziałem konstytucyjnym, sprawozdaniami z wykonania budżetów i sprawozdawczością GUS. Podobnego zdania jest E. Kornberger-Sokołowska (2012), która również klasyfikuje wpływy z tych podatków do dochodów własnych.

Z perspektywy polityki finansowej gminy, dochody z podatku PIT stanowią bardzo ważną kategorię wpływów do budżetu samorządu. Z danych GUS za rok 2019 (dla kraju) dochody z podatku PIT stanowiły w strukturze 39,7% i było to więcej niż dochody z: podatku od nieruchomości (24,4%), majątku (5,4%), podatku rolnego (2,6%), podatku CIT (1,8%); pozostałe to dochody inne stanowiące 26,1%. W przypadku badanych gmin Polski Wschodniej udział podatku PIT w 2019 r. stanowił 36,1%, natomiast podatku CIT zaledwie 1,1%. Wykres 5.6 potwierdza znaczenie wpływów z podatku PIT dla budżetów badanych gmin. Należy jednak wspomnieć, że wielkość dochodów gminy z podatku od osób fizycznych jest powiązana głównie z liczbą pracujących mieszkańców oraz wysokością ich dochodów. Analizy dotyczące udziału dochodów gminy z podatku PIT i CIT są ważne, ponieważ informują także o roli aktywności zawodowej oraz rozwoju przedsiębiorczości w lokalnej gospodarce. Jak wynika z innych badań, wskaźnik ten wyjaśnia 44% zmienności poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich (Stanny, Strzelczyk 2018).

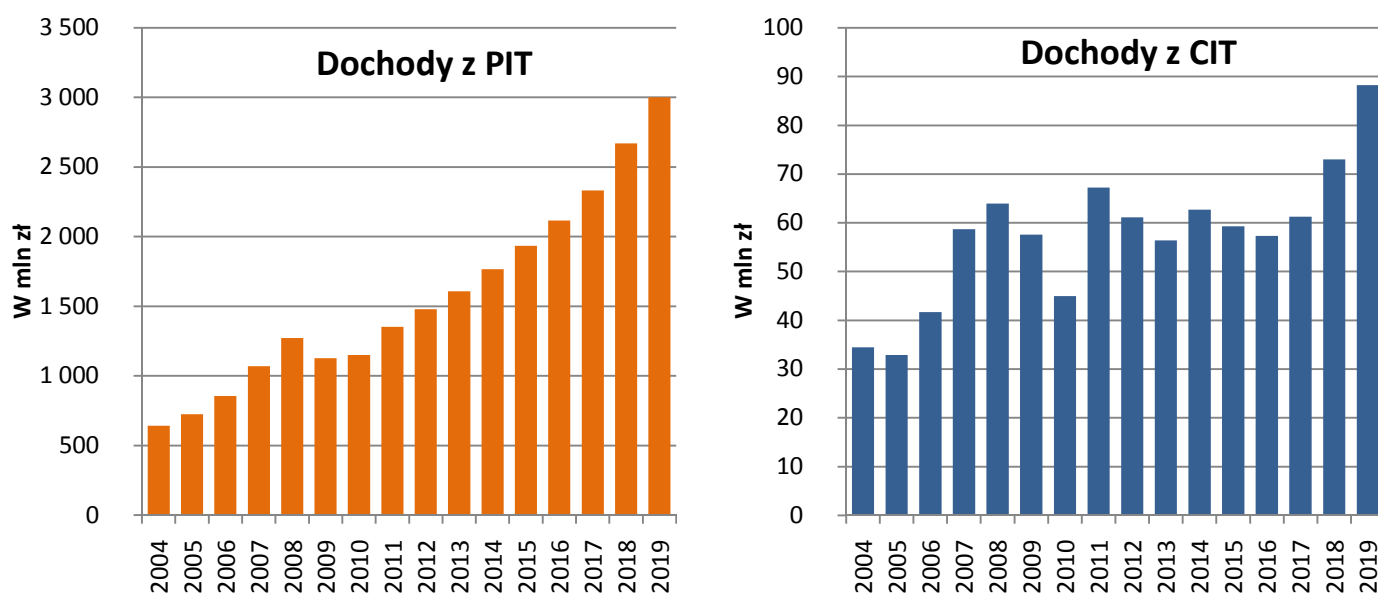

Wykres 5.6. Struktura dochodów własnych badanych gmin Polski Wschodniej w roku 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W ustawie z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego wysokość udziału we wpływach z podatku dochodowego od osób fizycznych wynosi 39,34% i dotyczy podatników tego podatku zamieszkałych na terenie gminy. Znacznie mniejszy udział stanowią podatki dochodowe od osób prawnych (6,71%) - dotyczą podatników tego podatku posiadających siedzibę na terenie gminy. Jak wynika z wykresu 5.7, dochody budżetu gmin wiejskich i miejsko-wiejskich Polski Wschodniej pochodzące z podatku PIT i CIT wyraźnie wykazują tendencję wzrostową. Nie jest to jednak stały wzrost, który byłby "odporny" na wpływ czynników takich jak koniunktura. Wpływy z obu tych źródeł podatkowych zmniejszyły się w okresie ogólnoswiatowego kryzysu gospodarczego na rynkach finansowych i bankowych (rok 2009 i 2010). Warto wspomnieć, że mniejsze wpływy z tych podatków odnotowały w tym okresie także inne kraje europejskie (Raju 2012). Jest to efektem obniżenia dochodów budżetu państwa, które w konsekwencji oddziałują na ilość środków finansowych przekazywanych jednostkom samorządu terytorialnego - w tym gminom. Taka sytuacja może realnie zagrozić realizacji zadań publicznych.

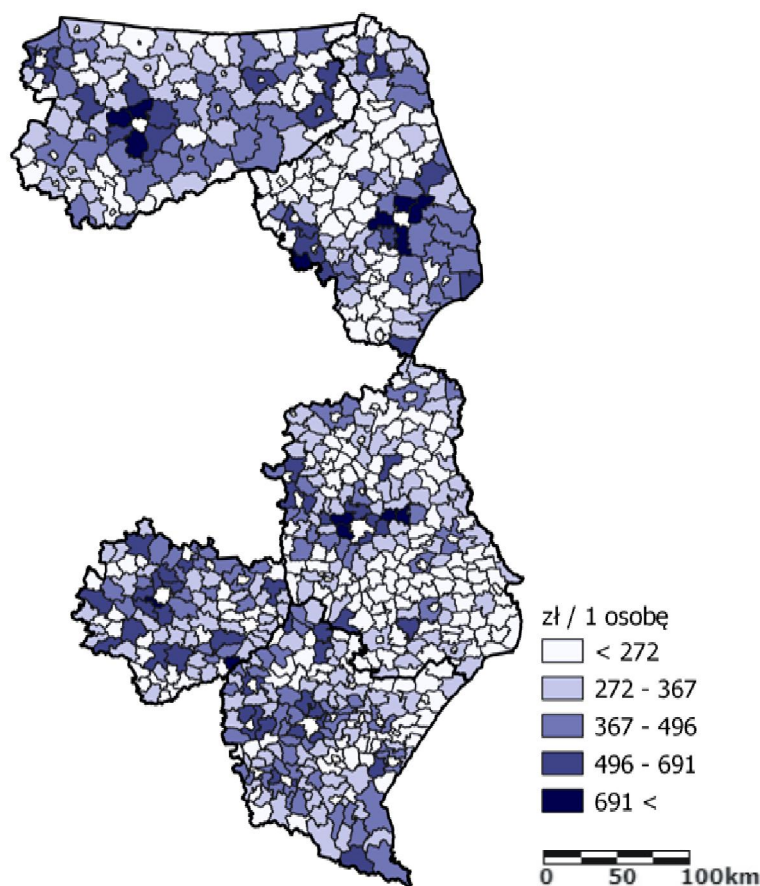
Należy zauważyć, że dochody z podatku od osób fizycznych w badanym okresie cechowały się znacznie większym tempem wzrostu (368%) niż dochody z podatku od osób prawnych (156%). Z załączonych wykresów widać także bardzo duże różnice dotyczące realnych wpływów do budżetów gmin między tymi podatkami.

Wykres 5.7. Dochody z podatku PIT i CIT w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Poziom dochodów z podatku PIT i CIT jest konsekwencją wypracowanego dochodu przez mieszkańców oraz przedsiębiorstw lokujących swoją siedzibę na terenie danej gminy. Można więc przyjąć, że dane pozwalają na wnioskowanie dotyczące stopnia aktywności zawodowej mieszkańców a także zewnętrznych inwestorów. Celem lepszego zilustrowania zróżnicowania przestrzennego tego zjawiska, sporządzono kartogram średnich dochodów budżetów gmin z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca z lat 2004 - 2019 w obszarach wiejskich Polski Wschodniej (ryc. 5.5). Wynika z niego, że gminy położone w bezpośrednim sąsiedztwie największych miast regionu takich jak: Olsztyn, Białystok, Lublin, Kielce, Rzeszów odznaczają się wyższymi dochodami z tych podatków na mieszkańca.

Rycina 5.5. Średnie dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca w latach 2004 - 2019 w Polsce Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wynika to z większego stopnia zurbanizowania tych terenów oraz większej ilości zlokalizowanych tam przedsiębiorstw - to z kolei przekłada się na relatywnie wysokie

wpływy z podatku dochodowego od osób fizycznych i prawnych. Gmina dzięki temu może stwarzać możliwości do rozwoju nowych przedsiębiorstw i sprzyjać osiedlaniu się na jej terenie poprzez rozwój infrastruktury technicznej i społecznej.

Obszary wiejskie z niższymi wartościami dochodów z podatku PIT i CIT na mieszkańca przeważają w gminach oddalonych od największych miast regionu. Analiza załączonej ryciny wskazuje również na częściowe pokrywanie się tych obszarów z gminami charakteryzującymi się niskimi wartościami wskaźnika przedsiębiorczości i ujemnym saldem migracji. Pojawia się jednak pytanie, który z tych czynników w większym stopniu oddziałuje na poziom dochodów z podatku PIT i CIT. Analogicznie do analiz z wcześniejszego podrozdziału, w pierwszej kolejności skupiono się na obliczeniu podstawowych miar statystycznych dla poszczególnych typów badawczych gmin (tabela 5.3). Wynika z nich, że dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca są wyraźnie wyższe w gminach dychotomicznych i progresywnych. Oba te typy charakteryzują się wysoką przedsiębiorczością. Zachodzi zatem przesłanka, aby sądzić, że przedsiębiorczość może w większym stopniu oddziaływać na wielkość dochodów z PIT i CIT w zł/os. niż wielkość salda migracji.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli, obszary wiejskie Polski Wschodniej cechuje duże zróżnicowanie omawianej zmiennej - wskazuje na to współczynnik zmienności a także wartości minimalne i maksymalne.

Tabela 5.3. Wybrane miary statystyczne dla dochodów gmin z podatku PIT i CIT w zł/os. według typów badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT w zł/os. 2004 - 2019	Typ badawczy gmin			
	Dychotomiczne	Progresywne	Recesywne	Pasywne
Średnia	435,1	563,2	283,1	375,4
Odchylenie standardowe	162,9	255,7	129,8	170,8
Współczynnik zmienności [%]	37,4	45,4	45,8	45,5
Minimalna wartość średniej dla gminy	230,3	227,4	130,9	202,8
Maksymalna wartość średniej dla gminy	663,8	1251,6	856,8	1032,9
Dynamika 2004 = 100%	244,9	262,8	286,5	292,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Największa dynamika wzrostu dochodu z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca charakteryzuje typy gmin z niskim współczynnikiem przedsiębiorczości (pasywne i recesywne). Należy jednak uważać z interpretacją tych wyników, ponieważ nie muszą one oznaczać szybszego tempa przyrostu omawianych dochodów podatkowych. Ponadto warto zaznaczyć, że w całej Polsce Wschodniej odnotowywany jest wzrost poziomu przedsiębiorczości i wzrost dochodów mieszkańców - są to kluczowe czynniki wpływające na wysokość wpływów do gminy z PIT i CIT. Równolegle w gminach recesywnych regularnie odnotowywane jest ujemne saldo migracji. Dlatego ilość dochodu z PIT i CIT dzielona na mniejszą ilość mieszkańców w porównaniu z poprzednimi okresami częściowo tłumaczy wyższy przyrost wpływów z tych podatków niż w gminach progresywnych.

Aby odpowiedzieć na wcześniej zadane pytanie, dokonano kolejnych analiz. Obliczono współczynniki korelacji i regresji liniowej a także zdefiniowano i zweryfikowano postawione hipotezy statystyczne.

W badaniu zdefiniowano następujące zmienne:

X1 (zmienna niezależna) Wskaźnik przedsiębiorczości (średnia wskaźnika z lat 2004-2019),

X2 (zmienna niezależna) Saldo migracji (średnia salda migracji z lat 2004 - 2019),

Y (zmienna zależna) Dochody z PIT i CIT [zł/os.] (średnia dochodów PIT i CIT [zł/os.] z lat 2004 - 2019).

Wynik badania korelacji wielorakiej wyniósł ponad 0,7. Według klasyfikacji J. P. Guilford'a taka siła związku między zmiennymi określana jest jako korelacja bardzo wysoka. Można więc wstępnie przyjąć, że na wysokość dochodów gminy z podatku od osób fizycznych i prawnych w przeliczeniu na mieszkańca silnie oddziałuje poziom przedsiębiorczości i saldo migracji. Poniżej przedstawiono wyniki estymacji współczynników modelu liniowego.

<i>Statystyki regresji</i>	
Wielokrotność R	0,747772
R kwadrat	0,559163
Dopasowany R kwadrat	0,557777
Błąd standardowy	91,820474
Obserwacje	639

ANALIZA WARIANCJI

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Istotność F</i>
Regresja	2	6801394	3400697	403,3563389	7,5888E-114
Resztkowy	636	5362116	8431		
Razem	638	12163510			

	<i>Współczynniki</i>	<i>Błąd standardowy</i>	<i>t Stat</i>	<i>Wartość-p</i>
Przecięcie	49,553556	14,35289	3,45251	0,00059222
X1	0,331784	0,015233	21,78119	5,22625E-79
X2	0,864983	0,079829	10,83546	3,19152E-25

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyznaczony model ekonometryczny ma postać:

$$y = 0,331784x_1 + 0,864983x_2 + 49,553556$$

Celem potwierdzenia wniosków wynikających z badania współzmienności zmiennych, postawiono następujące hipotezy, przyjmując poziom istotności 0,05:

H0: Dochody z PIT i CIT na mieszkańca nie zależą od wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji,

H1: Dochody z PIT i CIT na mieszkańca zależą przynajmniej od jednej z dwóch zmiennych (wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji).

Obliczona istotność statystyczna całego modelu sprawdzana za pomocą statystyki *istotność F* wskazuje jednoznacznie, że model jest istotny statystycznie - jej wartość wyniosła znacznie mniej niż przyjęty poziom istotności. Można zatem przyjąć, że parametry są istotne statystycznie. To oznacza, że należy odrzucić H0 na rzecz hipotezy alternatywnej. Można zatem stwierdzić, że dochody z PIT i CIT na mieszkańca zależą przynajmniej od jednej z dwóch zmiennych (wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji).

Aby jednak odpowiedzieć na postawione pytanie, która ze zmiennych niezależnych w większym stopniu oddziałuje na zmienną zależną, konieczne są dalsze analizy. Analogicznie do wcześniejszych badań, najpierw obliczono korelację liniową między wskaźnikiem przedsiębiorczości (X1) i dochodami gminy z PIT i CIT w zł na mieszkańca (Y), a następnie korelację między saldem migracji (X2) i dochodami gminy z PIT i CIT w zł na mieszkańca (Y). Wyniki potwierdziły wcześniejsze analizy, wskazujące na większą zależność wskaźnika przedsiębiorczości z badaną zmienną zależną (0,7). Korelacja z saldem migracji wyniosła nieco mniej (0,5).

Na podstawie wcześniejszych obliczeń przyjęto następujące hipotezy do weryfikacji:

H0: Dochody z PIT i CIT na mieszkańca nie zależą od wskaźnika przedsiębiorczości,

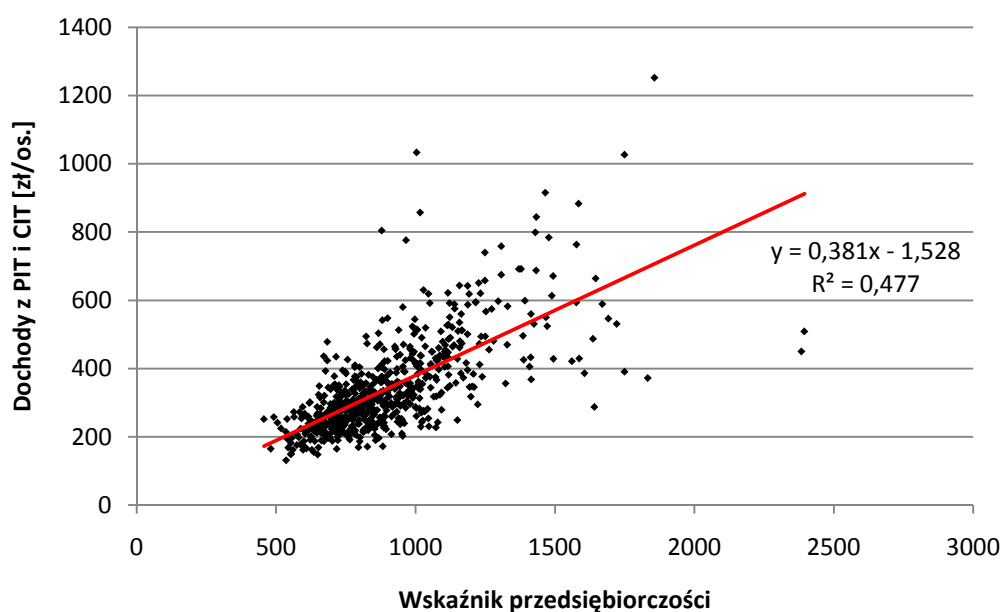
H1: Dochody z PIT i CIT na mieszkańca zależą od wskaźnika przedsiębiorczości.

Wartość-p w przypadku wskaźnika przedsiębiorczości jest daleko poniżej 5%, dlatego wynik uznano za istotny statystycznie. Należy zatem odrzucić H0 na rzecz H1. To oznacza, że dochody z PIT i CIT na mieszkańca zależą od wskaźnika przedsiębiorczości.

H0: Dochody z PIT i CIT na mieszkańca nie zależą od salda migracji,

H1: Dochody z PIT i CIT na mieszkańca zależą od salda migracji.

Wartość-p w przypadku salda migracji jest również daleko poniżej przyjętego poziomu istotności. Wynik jest istotny statystycznie, należy zatem odrzucić H0 i przyjąć hipotezę alternatywną. W związku z powyższym można stwierdzić, że dochody z PIT i CIT na mieszkańca zależą także od salda migracji.

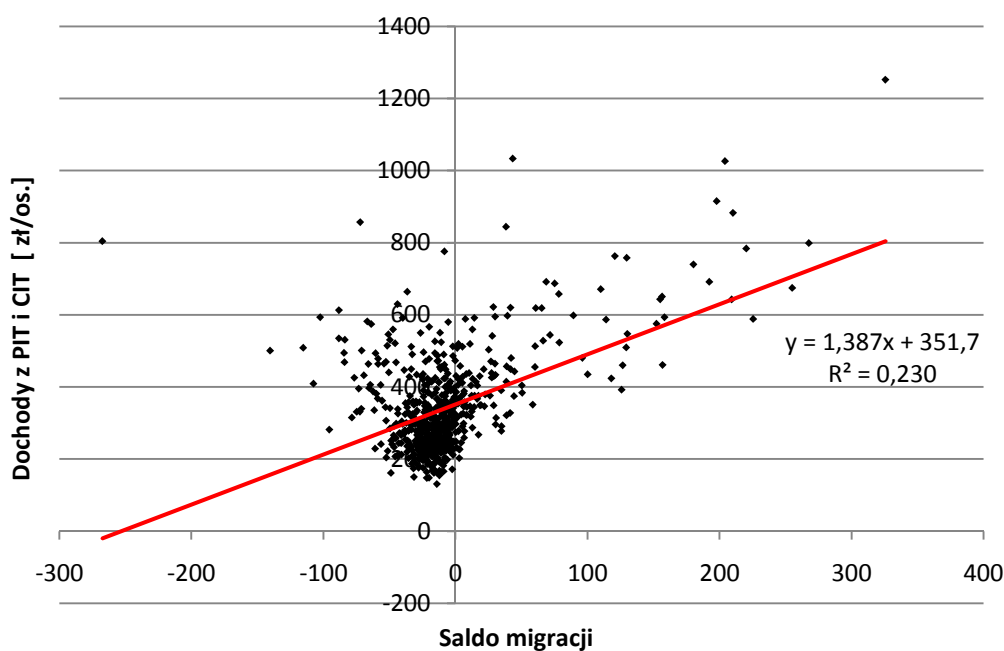

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,7$
Funkcja regresji liniowej	$y = 0,381x - 1,528$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,5$

Wykres 5.8. Rozrzut średnich wartości dochodów gminy z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Analizy potwierdziły więc zależności między badanymi zmiennymi. Dla lepszego zobrazowania większego oddziaływania wskaźnika przedsiębiorczości na dochody gminy z podatku PIT i CIT na mieszkańca, sporządzono odpowiadające wcześniejszym analizom wykresy rozrzutu (wykres 5.8 i 5.9). Na wykresie 5.8 widać wyraźnie zależność, że wraz ze wzrostem wskaźnika przedsiębiorczości wzrastają dochody gminy z PIT i CIT na mieszkańca. Ponadto należy odnotować wysoką wartość współczynnika determinacji wynoszącą blisko 0,5. Oznacza to, że 48% zmienności dochodu gminy z podatku PIT i CIT w zł/os. jest wyjaśniana przez wskaźnik przedsiębiorczości. Zatem 52% wariacji wpływów z analizowanych podatków wyjaśniana jest przez inne czynniki. W przypadku salda migracji współczynnik determinacji ma wartość o ponad połowę niższą (0,2). Zatem tylko 23% zmian zmiennej zależnej wyjaśniana jest przez zmienną niezależną (saldo migracji). Wyniki współczynnika determinacji potwierdzają wyraźnie większe znaczenie przedsiębiorczości w kształtowaniu dochodów budżetu gminy z podatku PIT i CIT w zł/os. niż migracje.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,5$
Funkcja regresji liniowej	$y = 1,387x + 351,7$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

Wykres 5.9. Rozrzut średnich wartości dochodów gminy z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca i salda migracji w obszarach wiejskich Polski Wschodniej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Ponadto, biorąc pod uwagę wyniki obliczeń regresji wielorakiej, obie zmienne niezależne wyjaśniają aż ponad połowę zmienności zmiennej zależnej (56%). W tym przypadku tylko 34% zmienności dochodu do gminy z PIT i CIT w zł/os. wyjaśniana jest przez inne czynniki. Przeprowadzone badania potwierdzają, że zarówno przedsiębiorczość jak i saldo migracji oddziałują na dochód gminy z podatku od osób fizycznych i prawnych na mieszkańca. Należy jednak podkreślić, że to właśnie poziom przedsiębiorczości w gminie ma największe znaczenie w kształtowaniu wielkości wpływów z PIT i CIT. Wyniki te potwierdzają zasadność działań władz gmin, które sprzyjają rozwojowi przedsiębiorczości, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt rosnących wydatków budżetowych samorządów. Powyższe wnioski z badań dobrze korespondują z badaniami, w których stwierdza się, że gminy charakteryzujące się samodzielnością finansową i zrównoważonym budżetem cechuje wysoki poziom przedsiębiorczości, przekładający się na wyższe dochody z PIT i CIT per capita. W tych samych opracowaniach zwraca się uwagę, że Polska Wschodnia w dużej mierze uzależniona jest od transferów zewnętrznych (poza obszarami sąsiadującymi z miastami) w porównaniu z zachodem kraju (Stanny, Strzelczyk 2018). Zaprezentowane wyżej wyniki badań wpisują się w koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i zarazem potwierdzają trafność działań zmierzających do pobudzania przedsiębiorczości na tych terenach.

Podsumowując powyższe analizy, uprawnione jest zatem stwierdzenie, że wspieranie rozwoju nowych pozarolniczych działalności gospodarczych jest wręcz kluczowe, aby gmina mogła mieć większe wpływy podatkowe. Te przekładają się na większe możliwości samorządu w zakresie realizacji inwestycji infrastrukturalnych podnoszących poziom i jakość życia mieszkańców. Stanowią również szansę na podniesienie atrakcyjności inwestycyjnej gminy dla kolejnych przedsiębiorców (w tym zewnętrznych).

5.3. Przedsiębiorczość i migracje ludności a poziom rocznego przeciętnego dochodu podatnika

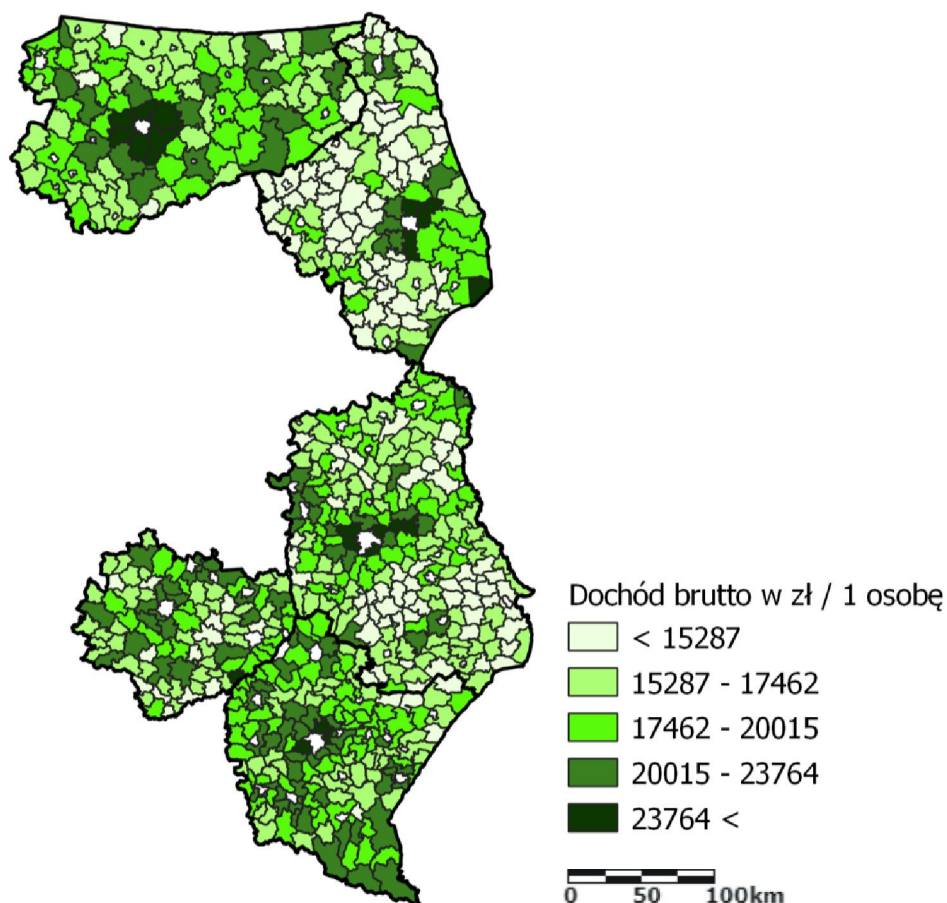
Dochody ludności są bardzo ważnym czynnikiem decydującym o możliwościach zaspokajania poszczególnych rodzajów potrzeb. W efekcie są także istotnym wyznacznikiem poziomu jakości życia. W literaturze wskazuje się na szereg

różnych czynników, determinujących wysokość oraz strukturę dochodów ludności. Do jednych z najważniejszych zalicza się poziom wykształcenia, aktywność ekonomiczną i miejsce zamieszkania (Ćwiek, Wałęga 2015). Przyjmuje się, że między dochodami ludności a przepływami migracyjnymi i stopą bezrobocia, istnieją silne powiązania (Harasym, Pater, Skica 2018). W opracowaniach zwraca się także uwagę na problem odpływu osób o najwyższym kapitale ludzkim z obszarów wiejskich oraz na konsekwencje wynikające z występowania tego zjawiska dla rozwoju gminy, w tym na poziom dochodów jej mieszkańców (Kacperska, Kacprzak, Kmiec, Król, Łukasiewicz 2019). W przypadku przedsiębiorczości, jej rola w dynamizowaniu rozwoju gospodarczego, tworzeniu nowych miejsc pracy a także podnoszeniu poziomu dochodów ludności jest bardzo ważna - potwierdzają to liczne badania krajowe i zagraniczne (Malinowski 2020). Należy zauważyć, że wciąż jest relatywnie mało publikacji dotyczących czynników wpływających na poziom dochodów mieszkańców obszarów wiejskich. Wynika to częściowo z braku danych dotyczących dochodów ludności na poziomie gmin w statystykach publicznych. Z danych pozyskanych z Ministerstwa Finansów wynika, że roczny przeciętny dochód podatnika w województwach Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019 kształtował się znacznie poniżej średniej krajowej. W tym kontekście zasadne jest pytanie, jaką rolę w kształtowaniu wysokości rocznego dochodu na mieszkańca w obszarach wiejskich odgrywa poziom przedsiębiorczości i saldo migracji.

W niniejszym podrozdziale, omawianą zmienną zależną będzie wysokość rocznego przeciętnego dochodu brutto w gminie podatnika podatku PIT (w literaturze wykorzystuje się go jako pośrednią miarę zamożności społeczności lokalnej). W tym miejscu warto zaznaczyć, że na obszarach wiejskich część ludności uzyskuje także dochody z działalności, która jest ukrywana przed organami administracji państwowej i podatkowej (szara strefa). Dotyczy to także prac związanych z pomocą sąsiedzka lub doraźnymi pracami sezonowymi. Dla potrzeb dalszych badań przyjęto, że zjawisko to występuje na terenie całego kraju i chociaż ma niewątpliwy wpływ na wysokość dochodów w tym płatników PIT, nie zmienia obrazu zróżnicowania przestrzennego analizowanej zmiennej.

Jak wynika z ryciny 5.6, wyższe dochody uzyskują osoby zamieszkujące obszary w sąsiedztwie dużych miast. Ludność tam zamieszkująca ma znacznie lepszy dostęp do miejskiego rynku pracy, w tym do atrakcyjniejszych płacowo ofert pracy. Obszary te często zamieszkiwane są przez osoby młodsze i lepiej wykształcone

w porównaniu z terenami znacznie oddalonymi od miast (Stanny, Rosner, Komorowski 2018). Obszary wiejskie o peryferyjnym położeniu posiadają znacznie słabiej rozwinięty pozarolniczy rynek pracy, przez co znalezienie jakiegokolwiek pracy stanowi już pewną wartość dla miejscowej społeczności.

Rycina 5.6. Średni roczny dochód brutto w zł podatników z lat 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Ministerstwa Finansów.

Dane przedstawione na kartogramie po raz kolejny zaświadcza o wyraźnym podziale obszarów wiejskich na te zlokalizowane blisko dużych miast regionu oraz zlokalizowane z dala od nich. Z analizy powyższej ryciny wynika również, że gminy położone w najatrakcyjniejszych turystycznie częściach Polski Wschodniej wyróżniają się pod względem poziomu dochodu na tle innych gmin zlokalizowanych peryferyjnie względem największych ośrodków miejskich.

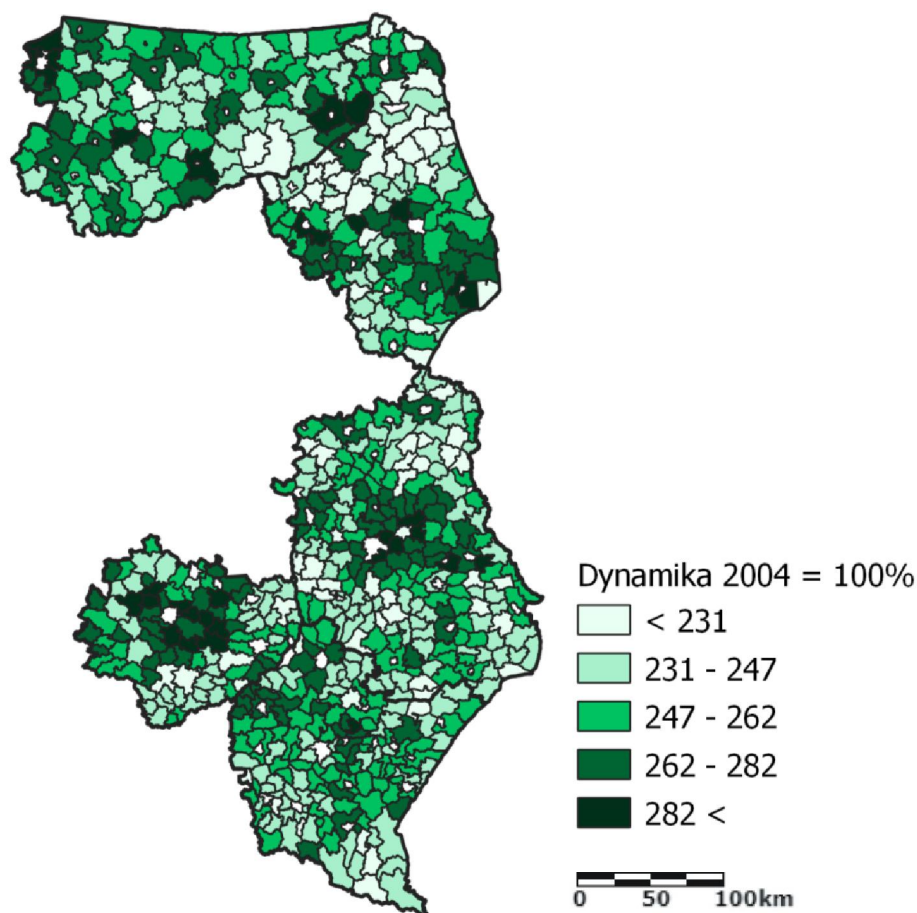
Analogicznie do badań z poprzednich podrozdziałów najpierw obliczono podstawowe miary statystyczne dla poszczególnych typów badawczych gmin (tabela 5.4).

Tabela 5.4. Wybrane miary statystyczne dla przeciętnego rocznego dochodu brutto podatnika podatku PIT według typów badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Średni roczny dochód brutto w zł/os. 2004 - 2019	Typ badawczy gmin			
	Dychotomiczne	Progresywne	Recesywne	Pasywne
Średnia	19573,5	21830,8	16411,9	18893,8
Odchylenie standardowe	5632,8	7176,4	5034,3	5776,1
Współczynnik zmienności [%]	28,8	32,9	30,7	30,6
Minimalna wartość średniej dla gminy	14510,3	15051,5	11844,9	14491,9
Maksymalna wartość średniej dla gminy	23394,6	33057,1	31651,8	25429,6
Dynamika 2004 = 100%	242,9	265,6	248,5	262,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Ministerstwa Finansów.

Z przedstawionych w powyższej tabeli obliczeń wynika, że najwyższe dochody uzyskały osoby zamieszkujące gminy progresywne (21830,8 zł) a najniższe recesywne (16411,9 zł). Oznacza to, że mieszkańcy gmin z wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji uzyskiwali w badanym okresie średnio o 33% wyższy roczny dochód. Z danych wynika także, że najwyższe dochody uzyskiwała ludność zamieszkująca gminy progresywne i dychotomiczne, a więc te w których odnotowano wysoki poziom przedsiębiorczości. Wskazuje to na większe znaczenie przedsiębiorczości w kształtowaniu dochodów ludności niż saldo migracji. Warto zwrócić uwagę, że największe zróżnicowanie badanej zmiennej odnotowano w skrajnych typach gmin (progresywnych (32,9%) i recesywnych (30,7%)). W okresie od 2004 r. do 2019 r. największą dynamiką wzrostu rocznego dochodu brutto charakteryzowały się gminy progresywne (265,6%) i pasywne (262,7%). Są to gminy które łączy dodatnie saldo migracji. Wyniki te mogą pośrednio wskazywać, że dodatnie saldo migracji może pozytywnie oddziaływać na dynamikę wzrostu dochodu podatnika podatku PIT w obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Zróżnicowanie analizowanej zmiennej przedstawiono na rycinie 5.7.

Rycina 5.7. Dynamika średniego rocznego dochodu brutto w zł podatników podatku PIT z lat 2004 i 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Ministerstwa Finansów.

Przedstawiony kartogram również wskazuje na duże zróżnicowanie przestrzenne dynamiki wzrostu dochodów ludności. W tym przypadku to dodatnie saldo migracji może być obok poziomu przedsiębiorczości ważnym czynnikiem oddziałującym na tempo wzrostu dochodów ludności.

Celem określenia roli przedsiębiorczości i salda migracji w kształtowaniu dochodów ludności obszarów wiejskich Polski Wschodniej dokonano kolejnych analiz. Obliczono współczynniki korelacji i regresji liniowej a także zdefiniowano i zweryfikowano postawione hipotezy statystyczne.

W badaniu zdefiniowano następujące zmienne:

X1 (zmienna niezależna) Wskaźnik przedsiębiorczości (średnia wskaźnika z lat 2004-2019),

X2 (zmienna niezależna) Saldo migracji (średnia salda migracji z lat 2004 - 2019),

Y (zmienna zależna) Średni roczny dochód brutto [zł/os.] (średni roczny dochód brutto podatnika podatku PIT z lat 2004 - 2019).

Wynik badania korelacji wielorakiej wyniósł blisko 0,7. Według klasyfikacji J. P. Guilford'a taka siła związku między zmiennymi określana jest jako korelacja wysoka. Można więc założyć, że na wysokość rocznych dochodów brutto podatnika podatku PIT na badanym obszarze silnie oddziałuje poziom przedsiębiorczości i saldo migracji. Poniżej przedstawiono wyniki estymacji współczynników modelu liniowego.

<i>Statystyki regresji</i>	
Wielokrotność R	0,688135
R kwadrat	0,473529
Dopasowany R kwadrat	0,471874
Błąd standardowy	2152,291011
Obserwacje	639

ANALIZA WARIANCJI

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Istotność F</i>
Regresja	2	2649920293	1,32E+09	286,0229171	2,49366E-89
Resztkowy	636	2946178795	4632357		
Razem	638	5596099088			

	<i>Współczynniki</i>	<i>Błąd standardowy</i>	<i>t Stat</i>	<i>Wartość-p</i>
Przecięcie	11696,31341	336,4348079	34,76547	3,3972E-149
X1	6,750189	0,357055473	18,90515	1,36152E-63
X2	15,507914	1,871207671	8,28765	6,86171E-16

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS i danych z Ministerstwa Finansów.

Wyznaczony model ekonometryczny ma postać:

$$y = 6,750189x_1 + 15,507914x_2 + 11696,31341$$

Celem potwierdzenia wniosków wynikających z badania współzmienności zmiennych, postawiono następujące hipotezy, przyjmując poziom istotności 0,05:

H0: Roczny dochód brutto nie zależy od wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji,

H1: Roczny dochód brutto zależy przynajmniej od jednej z dwóch zmiennych (wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji).

Obliczona istotność statystyczna całego modelu sprawdzana za pomocą statystyki *istotność F* wskazuje jednoznacznie, że model jest istotny statystycznie - jej wartość wyniosła znacznie mniej niż przyjęty poziom istotności. Można zatem przyjąć, że parametry są istotne statystycznie. Należy odrzucić H0 na rzecz hipotezy alternatywnej.

W celu określenia, która ze zmiennych niezależnych (wskaźnik przedsiębiorczości czy saldo migracji) ma większe znaczenie w kształtowaniu rocznego dochodu, przeprowadzono dalsze analizy. Zbadano oddzielnie zależności między zmiennymi niezależnymi (X1 i X2) a zmienną zależną (Y). Wyniki potwierdziły wcześniejsze analizy, wskazujące na większy związek wskaźnika przedsiębiorczości z badaną zmienną zależną (0,6). Korelacja z saldem migracji wyniosła odpowiednio 0,4.

Na podstawie wcześniejszych obliczeń przyjęto następujące hipotezy do weryfikacji:

H0: Roczny dochód brutto nie zależy od wskaźnika przedsiębiorczości,

H1: Roczny dochód brutto zależy od wskaźnika przedsiębiorczości.

Wartość-p w przypadku wskaźnika przedsiębiorczości jest daleko poniżej 5% - wynik jest istotny statystycznie. Należy zatem odrzucić H0 i przyjąć hipotezę alternatywną.

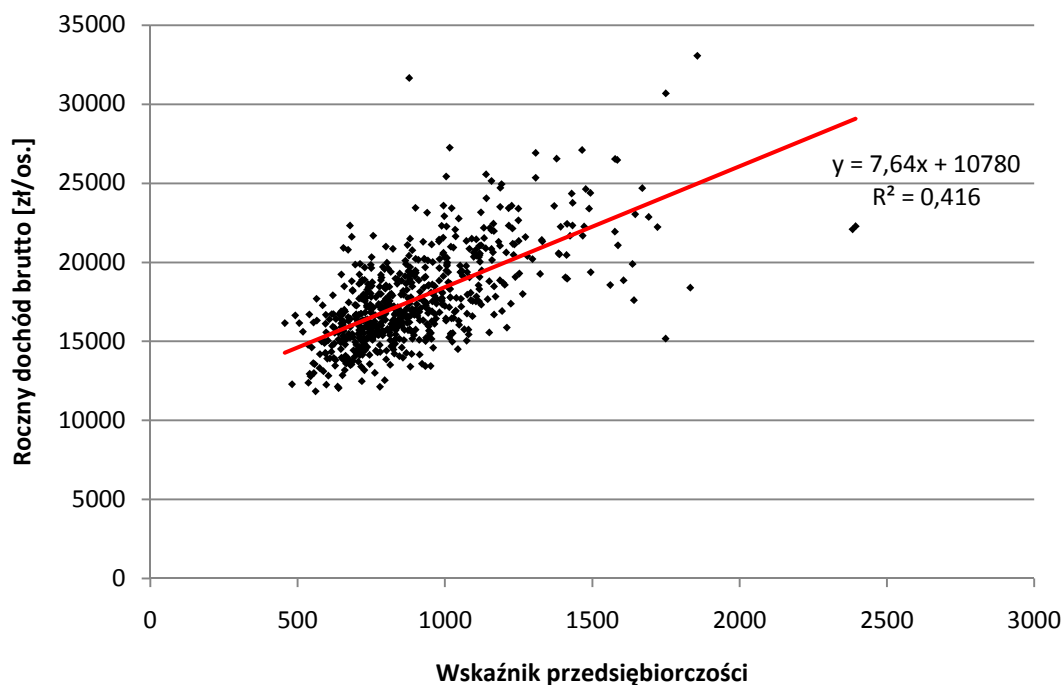
H0: Roczny dochód brutto nie zależy od salda migracji,

H1: Roczny dochód brutto zależy od salda migracji.

Wartość-p w przypadku salda migracji jest również daleko poniżej zdefiniowanego poziomu istotności. Wynik jest istotny statystycznie, dlatego należy odrzucić H0 i przyjąć H1.

Analizy potwierdziły więc zależność między badanymi zmiennymi i ponownie wykazały większe znaczenie poziomu przedsiębiorczości w oddziaływaniu na zmienną

zależną. Zależności między badanymi zmiennymi zilustrowano za pomocą wykresów rozrzutu (wykres 5.10 i 5.11).

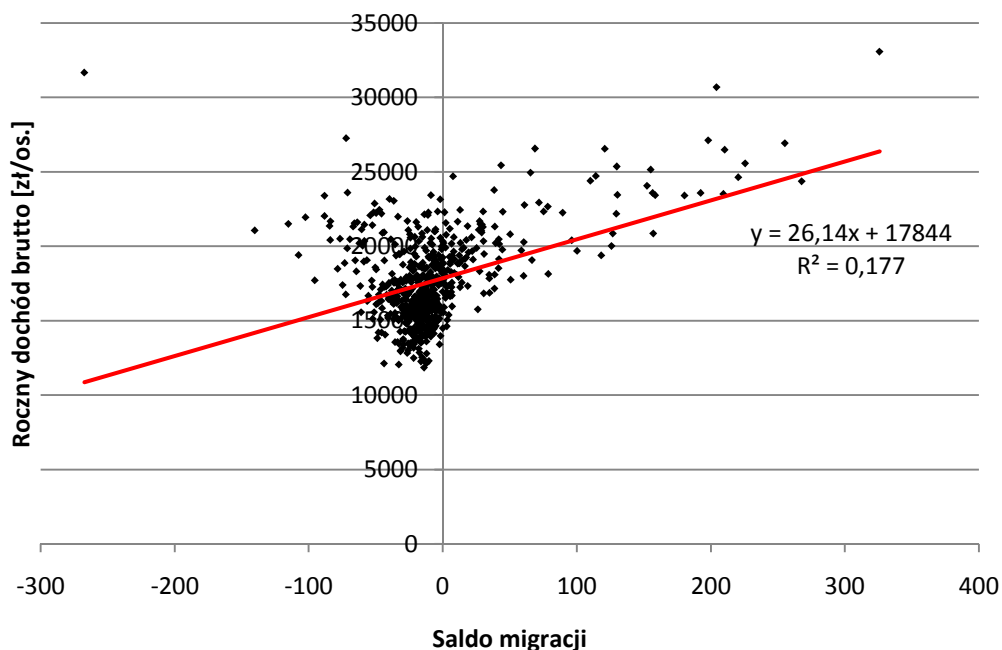

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,6$
Funkcja regresji liniowej	$y = 7,64x + 10780$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,4$

Wykres 5.10. Rozrzut średnich rocznych wartości dochodu brutto w zł podatnika podatku PIT i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS i danych z Ministerstwa Finansów.

Analiza porównawcza obu wykresów wyraźnie wskazuje na silniejszy wpływ przedsiębiorczości na badaną zmienną zależną. Potwierdza to również obliczony współczynnik determinacji, który wynosi 0,4. Oznacza to, że dokładnie 42% zmienności rocznego dochodu podatnika wyjaśniana jest przez wskaźnik przedsiębiorczości. W przypadku salda migracji współczynnik determinacji wyniósł tylko 18%. Zatem jedynie 18% zmienności rocznego dochodu brutto podatnika podatku PIT wyjaśniana jest przez saldo migracji ludności.

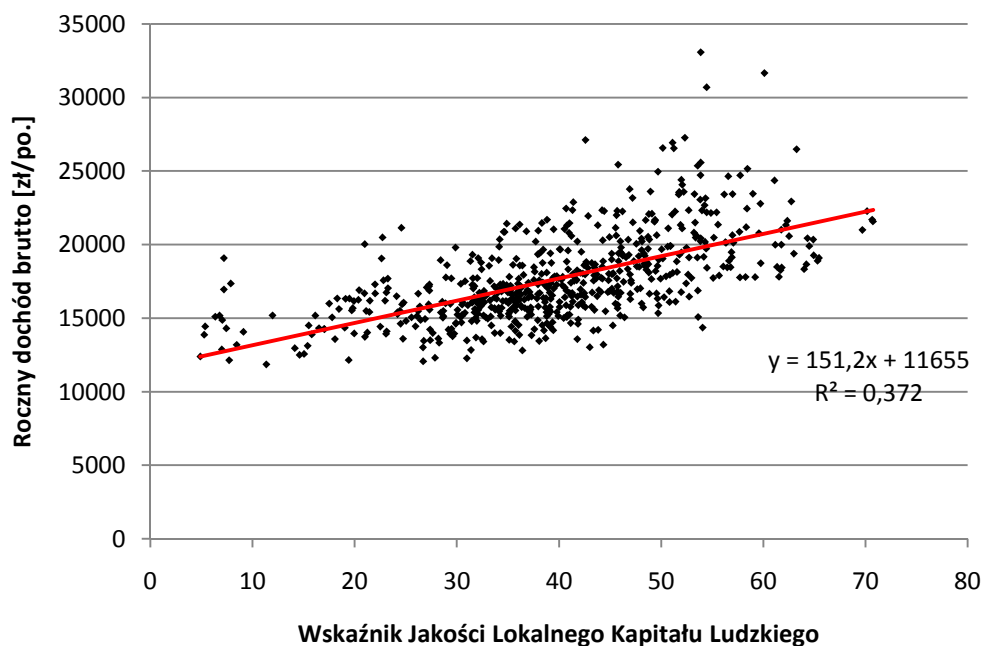
Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,4$
Funkcja regresji liniowej	$y = 26,14x + 17844$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

Wykres 5.11. Rozrzut średnich rocznych wartości dochodu brutto w zł podatnika podatku PIT i salda migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS i danych z Ministerstwa Finansów.

Należy jednak zauważyć, że w przypadku badania relacji między dodatnim saldem migracji a rocznym dochodem podatnika, odnotowywana jest wysoka współzmiennność wynosząca blisko 0,8. Taka wartość współczynnika korelacji liniowej wynikać może z wyższej jakości kapitału ludzkiego osób napływających do gminy, ale przede wszystkim ze zjawiska migracji wahadłowych (praca w mieście, a miejsce zamieszkania w sąsiednich miejscowościach). Należy zatem przypuszczać, że wysokość zarobków mieszkańców gmin sąsiadujących z dużym ośrodkiem gospodarczym wynika z faktu lepiej płatnej pracy w mieście niż na obszarach wiejskich.

Odwołując się do wyników badań w poprzednim podrozdziale, w którym wykazano dużą zależność między jakością kapitału ludzkiego a poziomem przedsiębiorczości, nasuwa się dodatkowe pytanie o to, czy podobne związki zauważalne są w przypadku jakości kapitału ludzkiego i dochodów ludności.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,6$
Funkcja regresji liniowej	$y = 151,2x + 11655$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,4$

Wykres 5.12. Rozrzut średnich rocznych wartości dochodu brutto w zł podatnika podatku PIT i wskaźnika Jakości Kapitału Ludzkiego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS i danych z Ministerstwa Finansów.

Z wykresu 5.12 a także obliczeń współczynnika korelacji i determinacji wyraźnie wynika, że występuje zależność między jakością kapitału ludzkiego a poziomem rocznego dochodu brutto podatnika ($r = 0,6$) (analizy wykazały istotność statystyczną współczynnika korelacji - obliczona *wartość-p* wynosi 0,0 i jest mniejsza od przyjętego poziomu istotności $\alpha = 0,05$). Można zatem przyjąć, że średni roczny dochód ludności zależy od jakości kapitału ludzkiego. Co więcej, kapitał ludzki wpływając na przedsiębiorczość przyczynia się do tego, że wyższy poziom przedsiębiorczości silnie oddziałuje na dochody ludności.

Zamieszczone w niniejszym podrozdziale wyniki badań wskazują na dużą rolę przedsiębiorczości w podnoszeniu wysokości rocznego dochodu ludności. Większe znaczenie przedsiębiorczości niż migracji w kształtowaniu dochodów oznacza, że zakładanie i prowadzenie pozarolniczych działalności gospodarczych jest jednym z kluczowych czynników przyczyniających się do podnoszenia poziomu dobrobytu

mieszkańców. Powyższe analizy potwierdzają także słuszność pozarolniczego kierunku rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Warto jednak odnotować także ważną rolę migracji (zwłaszcza osób młodych) na spadek potencjału rozwojowego gmin peryferyjnych, którego wypadkową są niższe dochody mieszkańców. W gminach zlokalizowanych blisko największych ośrodków miejskich, w których odnotowuje się dodatnie saldo migracji zauważalny jest z kolei wzrost tego potencjału a w konsekwencji także wyższy poziom dochodów podatników. Kumulowanie się wzajemnie oddziałujących czynników rozwojowych wpisuje się więc w teorię okrężnej i kumulatywnej przyczynowości G. Myrdala.

Podsumowując należy zauważyć, że przeprowadzone, co warto podkreślić, na obiektywnych danych pochodzących z Ministerstwa Finansów analizy mają również wymiar praktyczny, ponieważ dzięki nim samorządy mogą prowadzić efektywniejszą politykę społeczną i gospodarczą na obszarach wiejskich.

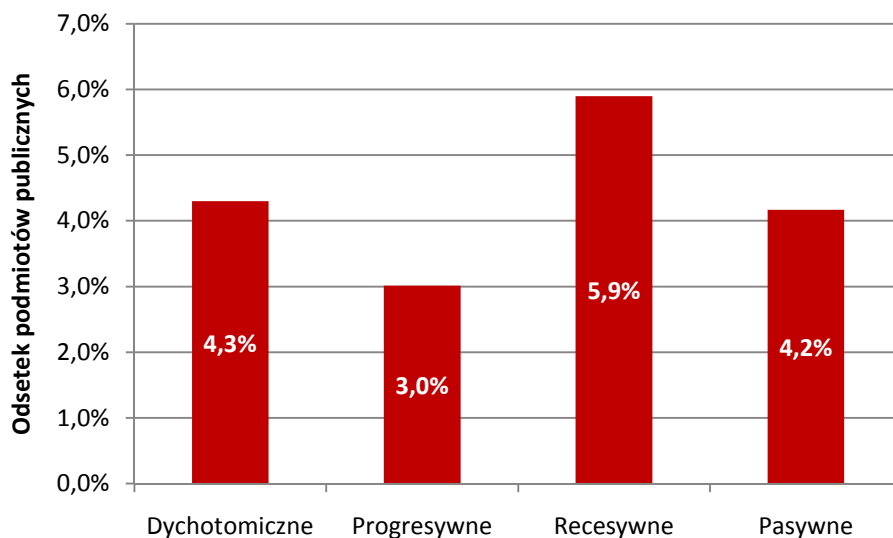
5.4. Powiązania między migracjami ludności a przedsiębiorczością oraz jej strukturą własnościową, wielkością i branżową

Wnioski z poprzednich podrozdziałów mogą stanowić podpowiedzi dla władz centralnych i samorządowych w zakresie podejmowania działań, które umożliwią skuteczniejsze niwelowanie dysproporcji rozwojowych w regionie Polski Wschodniej. W efekcie mogą przyczynić się także do wpłynięcia na poprawę warunków życia lokalnej społeczności. W niniejszym podrozdziale skupiono się z kolei na analizie powiązań między migracjami ludności a różnymi aspektami przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Podnoszenie poziomu przedsiębiorczości oraz jej znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego potwierdzają liczne badania, w tym te zaprezentowane w niniejszej pracy. Konieczność wpływania na jej rozwój nie budzi wśród badaczy większych wątpliwości. Pojawia się jednak problem nierównomiernego rozwoju pozarolniczych działów gospodarki w przestrzeni. Dystans w rozwoju przedsiębiorczości jest największy między obszarami podmiejskimi a gminami peryferyjnie położonymi względem takich ośrodków, co również potwierdzają liczne wyniki badań zamieszczone

w pracy. Procesy te powiązane są z migracjami ludności, zwłaszcza osób młodych poszukujących atrakcyjnych miejsc zatrudnienia i korzystniejszych warunków życia. Pojawia się zatem pytanie, czy poziom przedsiębiorczości silniej oddziałuje na procesy migracyjne, czy na odwrót - migracje na rozwój przedsiębiorczości. Odpowiedź na to pytanie będzie poprzedzona analizami dotyczącymi samej struktury przedsiębiorczości (własnościowej, wielkościowej i branżowej). Warto odnotować, że wyniki badań nad tą problematyką są niezwykle istotne z punktu widzenia podejmowania trafniejszych decyzji w zakresie polityki społecznej i gospodarczej. Analizy pozwolą również na ocenę prawdziwości hipotezy badawczej (H3), zakładającej większe oddziaływanie migracji na przedsiębiorczość niż przedsiębiorczości na migracje.

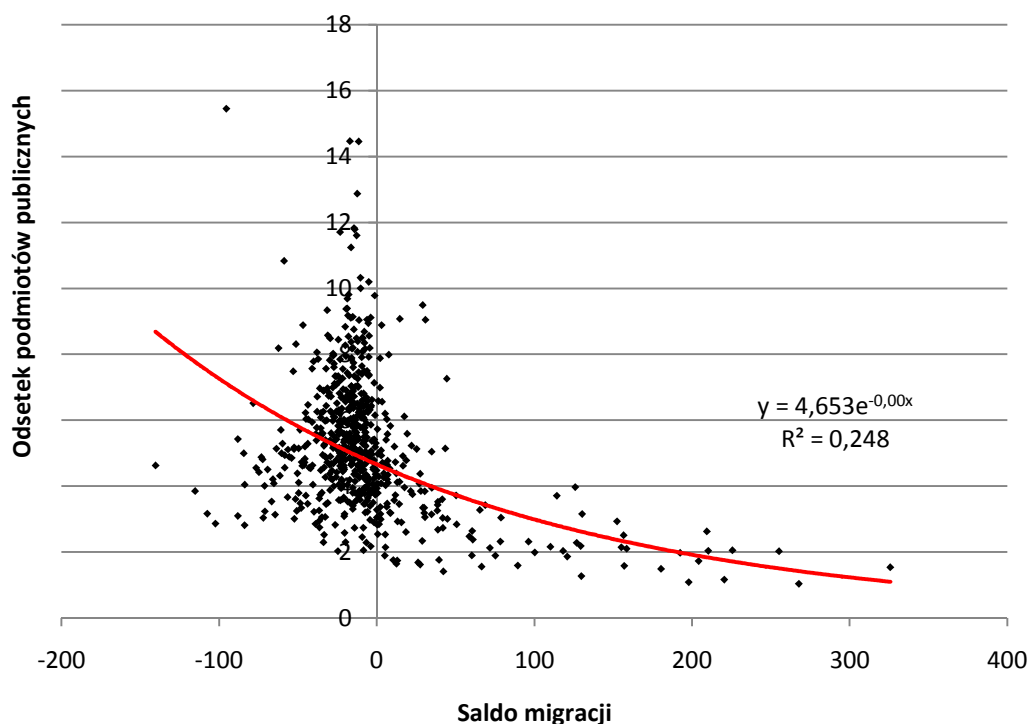
Jedną z miar, dzięki której pośrednio można otrzymać informację o poziomie przedsiębiorczości jest odsetek podmiotów publicznych w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON. Z uwagi na fakt występowania podobnej liczby takich podmiotów w większości gmin, można założyć, że ich wysoki odsetek świadczyć może o niewielkiej liczbie zarejestrowanych działalności gospodarczych. Wysoki udział podmiotów publicznych pośrednio zaświadcza także o jakości potencjału ludzkiego w rozwoju przedsiębiorczości a przez to również o relatywnie dużym znaczeniu takich podmiotów na lokalnym rynku pracy. Na badanym terenie, podobnie jak w pozostałych regionach kraju, znaczenie podmiotów publicznych w tworzeniu i zapewnieniu lokalnej społeczności miejsc pracy systematycznie maleje. Należy jednak podkreślić, że w porównaniu z resztą kraju, w Polsce Wschodniej odsetek podmiotów publicznych w ogóle podmiotów zarejestrowanych jest wciąż relatywnie wysoki. Na wykresie 5.13 przedstawiono udziały tych podmiotów według poszczególnych typów badawczych gmin. Z jego analizy wynika, że najniższy odsetek podmiotów publicznych występuje w gminach progresywnych (3,0%) i pasywnych (4,2%). Oba typy gmin charakteryzują się dodatnim saldem migracji. Najwyższy udział takich podmiotów jest w gminach recesywnych (5,9%) i dychotomicznych (4,3%). Te dwa typy badawcze obszarów wiejskich charakteryzują się z kolei ujemnym saldem migracji.

Wykres 5.13. Średni odsetek podmiotów publicznych w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyniki wskazują pośrednio na pewien związek między udziałem podmiotów publicznych a saldem migracji. Wyższy odsetek podmiotów publicznych występuje na obszarach peryferyjnie położonych względem najważniejszych miast regionu. Tam też odnotowuje się stopniowy odpływ ludności. W obszarach, gdzie jest mniejszy odsetek takich podmiotów, występuje dodatnie saldo migracji z uwagi na większą atrakcyjność obszarów oraz bliskość dużego miasta. Celem weryfikacji zarysowanych współzależności obliczono współczynnik korelacji, model regresji i sporządzono wykres 5.14. Wyniki wskazują na ujemną zależność między saldem migracji a odsetkiem podmiotów publicznych. Ponadto, analiza rozrzutu punktów na wykresie wykazała nieliniową zależność między zmiennymi. Obliczona współzależność nie oznacza w tym przypadku wpływu jednej zmiennej na drugą, a jedynie sugeruje następującą prawidłowość - gminy, w których odnotowuje się relatywnie wysoki odsetek podmiotów publicznych w ogóle zarejestrowanych podmiotów w rejestrze REGON, charakteryzują się większym odpływem ludności. To może wskazywać, że obszary wiejskie, w których występują takie procesy, nie stanowią atrakcyjnego miejsca do zakładania pozarolniczej działalności gospodarczej, co powoduje odpływ ludności. W rezultacie mała liczba prywatnych podmiotów gospodarczych wpływa na relatywnie wysoki udział podmiotów publicznych.

Współczynnik korelacji nieliniowej	$r = -0,5$
Funkcja regresji nieliniowej	$y = 4,653e^{-0,00x}$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

Wykres 5.14. Rozrzut średniego odsetka podmiotów publicznych i salda migracji w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Analiza podmiotów gospodarczych według bardziej szczegółowej struktury własności uwidacznia zarysowane wcześniej prawidłowości. Wyniki zaprezentowane w tabeli 5.5 potwierdzają, że gminy, w których występuje najwyższy odsetek osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą, charakteryzuje dodatnie saldo migracji. Najwyższy udział spółek handlowych i spółek z udziałem kapitału zagranicznego odnotowano w gminach progresywnych i dychotomicznych. W przypadku spółdzielni - ich najwyższy udział cechuje gminy dychotomiczne i recesywne (w obu typach występuje ujemne saldo migracji). To z kolei może oznaczać pośredni dowód na słabszy potencjał przedsiębiorczy lokalnej społeczności. Dane potwierdzają również duże znaczenie działalności gospodarczych prowadzonych przez osoby fizyczne w kształtowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego regionu Polski Wschodniej. Należy zauważyć, że większe przedsiębiorstwa - takie jak spółki handlowe z kapitałem krajowym - stanowią niewielki procent wszystkich przedsiębiorstw.

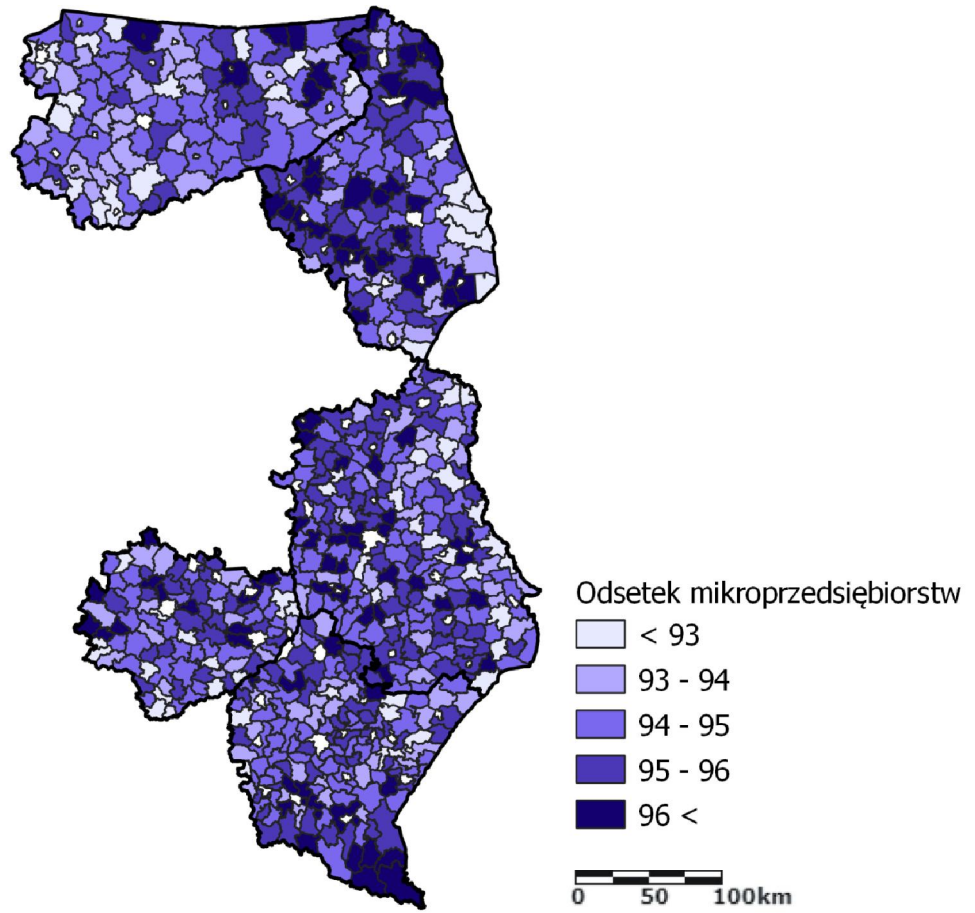
Tabela 5.5. Średni udział podmiotów gospodarczych według sektorów własnościowych w poszczególnych typach badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019 r.

	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	Sektor publiczny	Spółki handlowe - krajowe	Spółki handlowe z udziałem kapitału zagranicznego	Spółdzielnie	Inne
Dychotomiczne	77,8	4,1	3,4	0,5	0,6	13,5
Progresywne	82,4	2,5	4,7	0,6	0,4	9,4
Recesywne	78,0	5,2	2,6	0,3	0,9	13,0
Pasywne	81,4	3,7	3,0	0,4	0,5	11,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Zupełnie wręcz śladowy udział stanowią spółki handlowe z kapitałem zagranicznym - w żadnym z analizowanych typów gmin nie stanowią więcej niż 1% wszystkich przedsiębiorstw. Należy zatem wnioskować, że obszary wiejskie Polski Wschodniej nie są atrakcyjne dla inwestorów zagranicznych. Największa ilość takich przedsiębiorstw zlokalizowana jest w bliskiej odległości od największych ośrodków regionu z dogodnym położeniem względem najważniejszych szlaków komunikacyjnych.

W kontekście powyższych analiz nasuwa się pytanie dotyczące struktury i rozkładu przestrzennego przedsiębiorstw według kryterium ich wielkości. Z danych publikowanych przez GUS wynika, że na obszarach wiejskich Polski Wschodniej największy udział stanowią mikroprzedsiębiorstwa, czyli podmioty gospodarcze zatrudniające do 9 osób (ryc. 5.8). Na badanym obszarze stanowią dokładnie 95,6% wszystkich przedsiębiorstw. Zbadano także ich udział w poszczególnych typach badawczych gmin. Z obliczeń wynika, że największy odsetek mikroprzedsiębiorstw występuje w gminach z dodatnim saldem migracji (progresywnych: 96,0% i pasywnych: 95,9%) a najmniejszy z ujemnym saldem migracji (dychotomicznych: 95,7% i recesywnych: 95,5). Po raz kolejny wyniki badań wskazują na możliwe oddziaływanie salda migracji na przedsiębiorczość. W tym przypadku oznaczałoby to, że do obszarów, gdzie więcej osób napływa, część z nich zakłada jednoosobową działalność gospodarczą, zwiększając tym samym udział mikroprzedsiębiorstw w strukturze. W kontekście powyższych analiz nasuwa się kolejne pytanie, czy zwiększanie liczby ludności może pobudzać rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

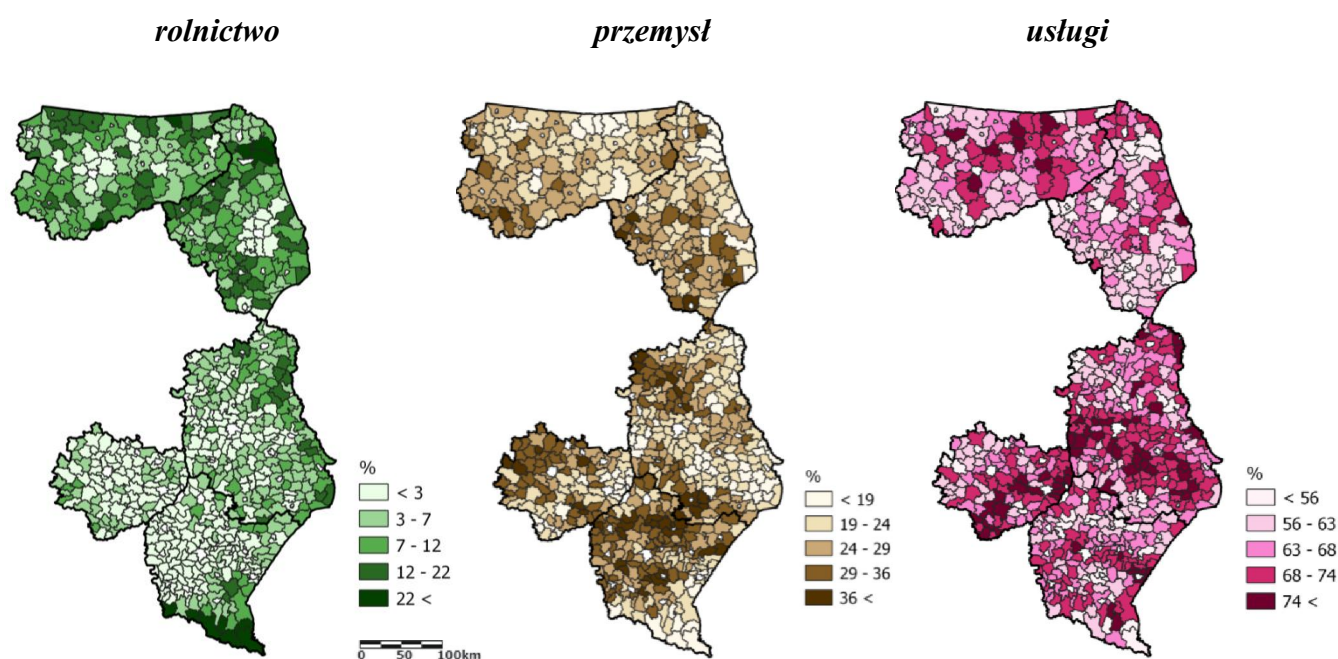
Rycina 5.8. Średni odsetek mikroprzedsiębiorstw z lat 2010 - 2019* na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

* Brak danych za lata 2004 - 2009

Aby odpowiedzieć na to pytanie, wykonano szereg badań, które miały ocenić wpływ dodatniego salda migracji na rozwój przedsiębiorczości i tym samym zweryfikować hipotezę badawczą postawioną w niniejszej pracy. Z uwagi także na zróżnicowanie branżowe przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej, wykonano dodatkowe analizy mające na celu wykrycie potencjalnych związków z migracjami ludności. W pierwszej kolejności sporządzono trzy kartogramy przedstawiające udziały poszczególnych sektorów gospodarki na badanym obszarze (ryc. 5.9). Na pierwszym kartogramie wyraźnie widać, że obszary wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego i podlaskiego charakteryzują się relatywnie wysokim odsetkiem podmiotów z I sektora gospodarki. Duży udział zaobserwowano także wzdłuż granic państwa (na wschodzie i na południu kraju). Największy udział przedsiębiorstw z II sektora gospodarki odnotowano

w województwie podkarpackim i świętokrzyskim, a także w okolicach dużych ośrodków miejskich. Lokalizacja działalności gospodarczych z sektora przemysłowego w dużej mierze wiąże się z miejscem występowania surowca a także lokalnymi tradycjami. Ponadto pewien wpływ mogły mieć również podjęte w ubiegłym wieku decyzje dotyczące powstania COP-u. W przypadku III sektora zaobserwowano, że usługowe działalności gospodarcze lokalizowane są w bliskiej odległości od miast i głównych szlaków komunikacyjnych a także w miejscach charakteryzujących się wysokimi walorami krajobrazowymi i turystycznymi.

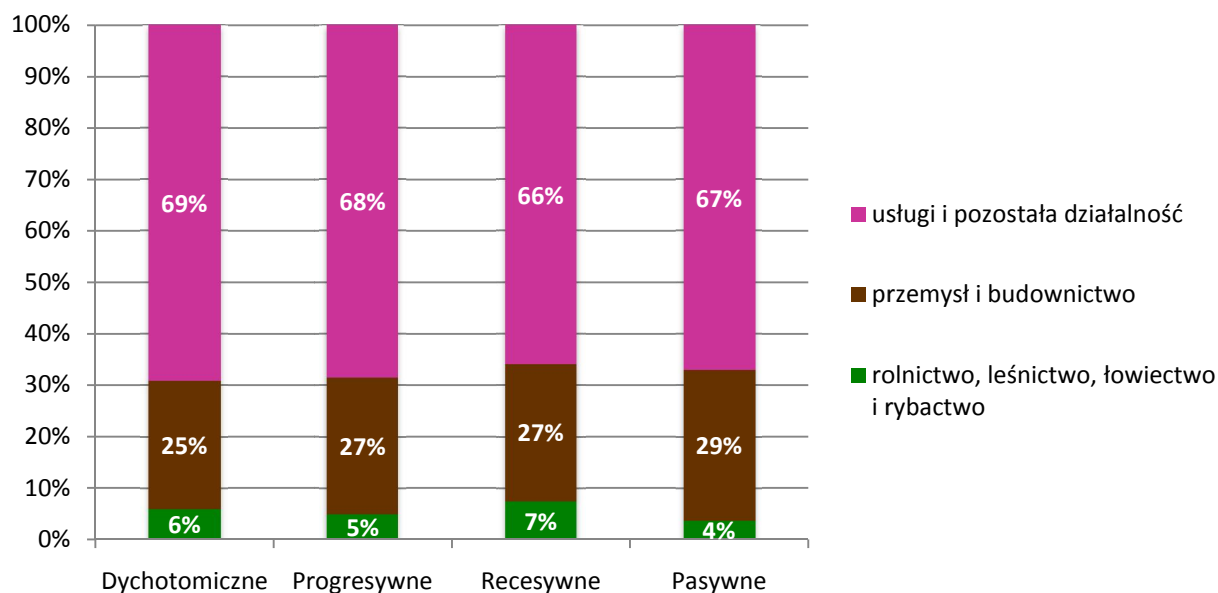

Rycina 5.9. Odsetek podmiotów gospodarczych według grup rodzajów działalności w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W związku z powyższym należy zauważyć, że lokalizacja konkretnego rodzaju działalności gospodarczej w większym stopniu może być determinowana czynnikami egzogenicznymi niż endogenicznymi (zwłaszcza analizując zjawisko przedsiębiorczości w skali regionalnej). Jak wynika z wykresu 5.15, struktura podmiotów według grup rodzajów działalności w poszczególnych typach badawczych gmin jest w zasadzie podobna. Należy jednak zwrócić uwagę na pewne różnice. Gminy recesywne i dychotomiczne wyróżniają się na tle innych najwyższym udziałem podmiotów związanych z rolnictwem, leśnictwem, łowiectwem i rybactwem. Oba typy charakteryzują się ujemnym saldem migracji. Należy wnioskować, że gminy z wysokim

odsetkiem podmiotów rolniczych nie są atrakcyjnym miejscem do osiedlania się. W konsekwencji następuje odpływ ludności - zwłaszcza osób młodych. W gminach dychotomicznych i progresywnych odnotowano najwyższy udział usług w strukturze (oba typy gmin cechują się wysokim wskaźnikiem przedsiębiorczości).

Wykres 5.15. Struktura podmiotów według grup rodzajów działalności w latach 2004 - 2019 w poszczególnych typach badawczych obszarów wiejskich.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Z tabeli 5.6 wynika, że mają uzasadnienie formułowane wnioski z wcześniejszych analiz. W gminach charakteryzujących się niską przedsiębiorczością widać wyższy udział podmiotów związanych z rolnictwem (6,8%) a niższy z usługami (66,1%). W przypadku gmin z dodatnim saldem migracji zauważalny jest mniejszy odsetek podmiotów związanych z rolnictwem (4,2%) w porównaniu z gminami, w których odnotowano ujemne saldo migracji (7,2%). Z danych wynika również, że w gminach z dodatnim saldem migracji odnotowano 95,8% udział pozarolniczych działalności gospodarczych. W gminach charakteryzujących się wysoką przedsiębiorczością ich udział wyniósł nieco mniej bo 94,5%. Z kolei w gminach charakteryzujących się ujemnym saldem migracji odnotowuje się wyższy odsetek podmiotów związanych z rolnictwem (7,2%) niż w gminach z niskim poziomem przedsiębiorczości (6,8%). Tym samym udział pozarolniczych podmiotów w gminach charakteryzujących się niską przedsiębiorczością jest większy (93,2%) niż w gminach z ujemnym saldem migracji (92,8%). Wyniki te

pośrednio mogą dowodzić roli migracji w kształtowaniu struktury przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

Tabela 5.6. Struktura podmiotów według grup rodzajów działalności w latach 2004 - 2019 według kryterium wysokiej i niskiej przedsiębiorczości oraz dodatniego i ujemnego salda migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.

%	Wysoka przedsiębiorczość	Niska przedsiębiorczość	Dodatnie saldo migracji	Ujemne saldo migracji
Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	5,5	6,8	4,2	7,2
Przemysł i budownictwo	25,6	27,1	28,0	26,4
Usługi i pozostała działalność	68,8	66,1	67,8	66,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W odpowiedzi na pytanie dotyczące wzajemnych relacji między przedsiębiorczością a saldem migracji, sporządzono tablicę korelacyjną (tabela 5.7), w której przedstawiono siłę współzmienności między wspomnianymi zmiennymi a poszczególnymi grupami rodzajów działalności (sektorami gospodarki).

Tabela 5.7. Współczynniki korelacji liniowej między zmiennymi niezależnymi (średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji) a zmiennymi zależnymi (średniego odsetka podmiotów według grup rodzajów działalności) na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

		Odsetek I sektora	Odsetek II sektora	Odsetek III sektora
Dychotomiczne	Wskaźnik przedsiębiorczości	0,3	-0,2	-0,1
	Saldo migracji	0,3	0,2	-0,4
Progresywne	Wskaźnik przedsiębiorczości	0,3	-0,5	0,1
	Saldo migracji	-0,4	-0,1	0,5
Recesywne	Wskaźnik przedsiębiorczości	-0,2	0,1	0,1
	Saldo migracji	-0,1	0,1	-0,1
Pasywne	Wskaźnik przedsiębiorczości	0,0	-0,1	0,1
	Saldo migracji	-0,1	-0,1	0,2

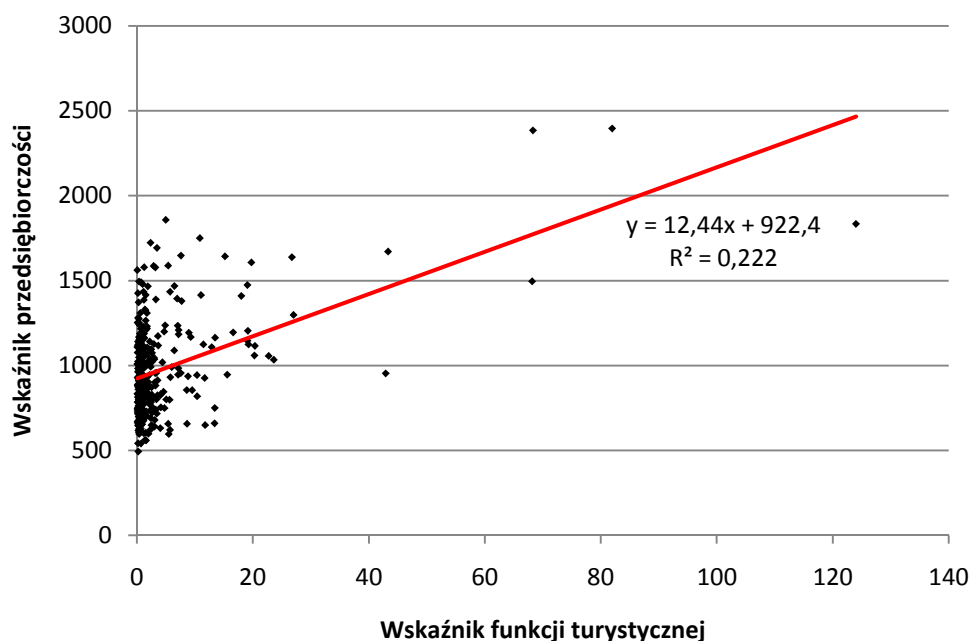
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Ujemną zależność między dodatnim saldem migracji a odsetkiem podmiotów związanych z sektorem rolniczym zaobserwowano w gminach progresywnych. W tym samym typie gmin występuje wysoka wartość współczynnika korelacji liniowej, określająca współzmiennność między dodatnim saldem migracji a odsetkiem podmiotów z sektora usługowego. Wynik ten wskazuje, że w gminach, w których obserwuje się dodatnie saldo migracji, rośnie udział usług. Podobne prawidłowości zaobserwowano w gminach pasywnych, które również cechuje dodatnie saldo migracji. Należy zwrócić uwagę, że większość umieszczonych w tabeli wartości współczynników korelacji wskazuje na słabą współzmiennność zmiennych. W pozostałych typach gmin trudno jest doszukać się analogicznych prawidłowości. Powyższe analizy potwierdzają pewne oddziaływanie salda migracji na przedsiębiorczość, jednak należy podkreślić, że dotyczy ono głównie gmin z dodatnim saldem migracji.

W załączonej wyżej tabeli widać, że względnie wysoką ujemną wartość współczynnika korelacji liniowej (-0,4) odnotowano w gminach o typie dychotomicznym (korelacja między udziałem podmiotów usługowych w ogólnej liczbie podmiotów a saldem migracji). Wartość ta nie oznacza, że przy dużym udziale przedsiębiorstw usługowych następuje odpływ ludności, lecz że mimo odpływu ludności powstają przedsiębiorstwa usługowe. Powyższe wyniki należy bardziej traktować jako potwierdzenie wcześniejszych badań, w których udowodniano istnienie przedsiębiorczości wymuszonej na obszarach wiejskich o dużej atrakcyjności turystycznej.

Znaczenie walorów krajobrazowych i turystycznych na wzajemne relacje przedsiębiorczości i migracji jest na tyle ważne, że poddano je dodatkowym analizom. Umożliwią one pogłębienie wiedzy na temat specyfiki przedsiębiorczości w obszarach wiejskich (zwłaszcza tych charakteryzujących się odpływem ludności), a także pozwolą odpowiedzieć na pytanie, jakie cechy musi posiadać przedsiębiorczość, aby efektywniej wpływać na rozwój społeczno-gospodarczy regionu. Na podstawie wcześniejszych analiz, w kolejnym etapie badań przyjęto, że zmienną zależną będzie wskaźnik przedsiębiorczości, natomiast zmienną niezależną wskaźnik funkcji turystycznej (dany wzorem $T = L * 100 / P$ gdzie: L – liczba miejsc noclegowych, P – liczba ludności gminy). Miernik ten pojawia się bardzo często w badaniach dotyczących rozwoju funkcji turystycznej danego obszaru (m.in. Meyer 2004, Milewski 2005, Derek 2008), dlatego zdecydowano o włączeniu go do analiz. Obliczone wartości wskaźnika funkcji

turystycznej wskazują, że najbardziej rozwiniętymi gminami pod tym względem są: Solina (124), Cisna (82), Lutowiska (68), Mikołajki (68) i Białowieża (43). Pierwsze analizy potwierdziły wcześniej zarysowaną tendencją. Wśród dwudziestu gmin, w których odnotowano najwyższe wartości wskaźnika funkcji turystycznej, aż dwanaście z nich to gminy o typie dychotomicznym (pozostałe to progresywne i pasywne). W następnej kolejności obliczono współczynnik korelacji liniowej, współczynnik determinacji oraz sporządzono wykres 5.16 dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,5$
Funkcja regresji liniowej	$y = 12,44x + 922,4$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,2$

Wykres 5.16. Rozrzut wskaźnika funkcji turystycznej i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

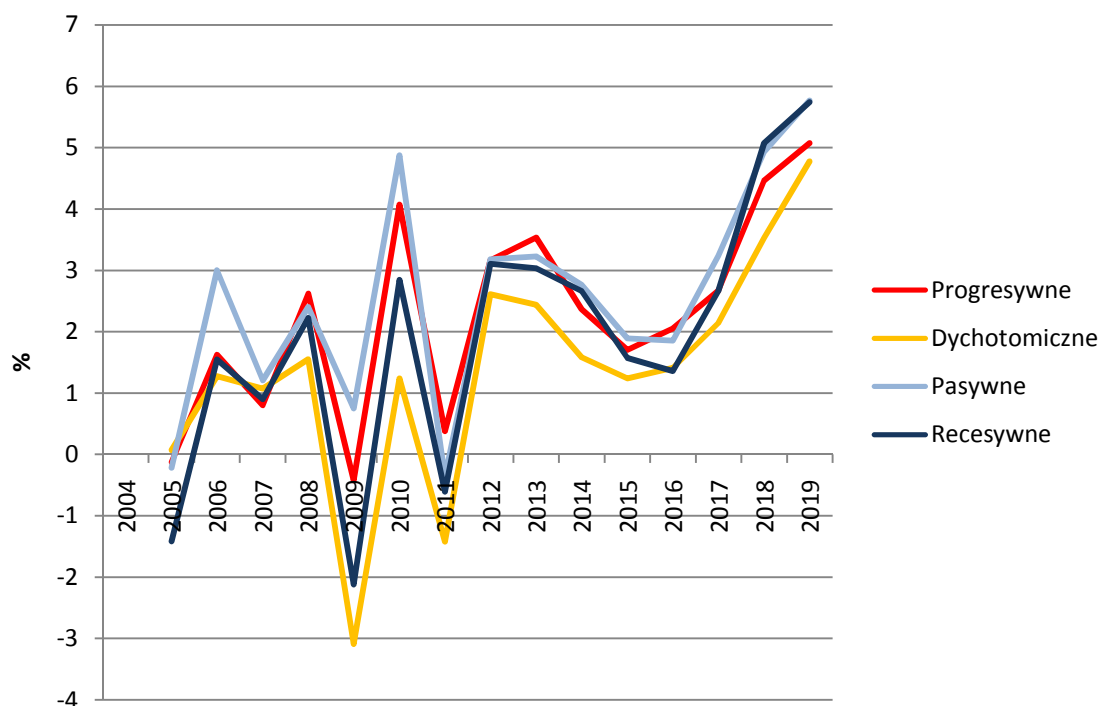
Z obliczeń wynika, że istnieje przeciętna współzmiennność między wskaźnikiem funkcji turystycznej a wskaźnikiem przedsiębiorczości (wartość współczynnika korelacji wyniosła blisko 0,5). Z dalszych analiz wynika, że ponad 22% zmienności wskaźnika przedsiębiorczości jest wyjaśniana przez wskaźnik funkcji turystycznej. Wynik ten może najlepiej świadczyć o tym, jakie jest znaczenie funkcji turystycznej gminy w kształtowaniu poziomu przedsiębiorczości.

Celem weryfikacji wniosków z powyższych analiz obliczono dodatkowo współczynniki korelacji liniowej dla poszczególnych typów badawczych gmin. Okazało się, że zdecydowanie największą współzmiennością cechują się gminy: progresywne (0,7) i dychotomiczne (0,5). W obu typach gmin występują wysokie wartości wskaźnika przedsiębiorczości, co może potwierdzać istnienie zaobserwowanego we wcześniejszych analizach związku między rozwojem funkcji turystycznej a poziomem przedsiębiorczości. W pozostałych typach obszarów wiejskich wartości współczynnika korelacji wskazują na brak współzmienności (0,0 gminy recesywne i 0,1 gminy pasywne) - wyżej wymienione wartości współczynników korelacji są istotne statystycznie (obliczona *wartość-p* wynosi 0,0 i jest mniejsza od przyjętego poziomu istotności $\alpha = 0,05$).

Na podstawie powyższych badań należy stwierdzić, że poziom przedsiębiorczości mierzony wskaźnikiem przedsiębiorczości, nie uwzględnia specyfiki tego zjawiska. Analizy wyraźnie pokazują, że ta sama wartość wskaźnika przedsiębiorczości nie może być interpretowana tak samo i w oderwaniu od uwarunkowań lokalnej przedsiębiorczości. Dlatego też, jeśli wysoka wartość wskaźnika przedsiębiorczości wynika z wysokiego rozwoju funkcji turystycznej gminy, istnieje relatywnie duże prawdopodobieństwo, że nie przełoży się to na napływ ludności ani nawet ograniczenie ujemnego salda migracji. Należy zatem stwierdzić, że oprócz samego poziomu przedsiębiorczości w danej gminie liczy się również jego jakość. Powyższe konkluzje potwierdzają wyniki innych badaczy, w których wskazuje się, że obszary posiadające cenne przyrodniczo zasoby nie przekładają się na rozwój gospodarczy, pomimo wysokich wartości wskaźnika przedsiębiorczości. Oznacza to, że walory krajobrazowe i atuty przyrodnicze gminy są zbyt słabym czynnikiem prorozwojowym, aby mogły ograniczyć odpływ ludności (Ślusarz 2018).

W celu pełnej weryfikacji ostatniej hipotezy badawczej (H3) i tym samym odpowiedzi na postawione na początku podrozdziału pytanie, która ze zmiennych bardziej na siebie oddziałuje (przedsiębiorczość na migracje czy na odwrót), wykonano bardziej szczegółowe analizy. Wcześniejsze sugerują istnienie zależności między tymi zmiennymi, jednak niezbyt silnej. Potwierdza to wartość obliczonego współczynnika korelacji liniowej (0,3). Możliwości zastosowania tej miary nie pozwalają jednak określić, która ze zmiennych w większym stopniu oddziałuje na drugą. Załączone w niniejszej dysertacji wyniki badań wskazują, że zmienną, która silniej oddziałuje jest

saldo migracji. Oprócz tego powstaje także dodatkowe pytanie odnoszące się do roli czynników endogenicznych i egzogenicznych, wpływających na interakcje między saldem migracji a poziomem przedsiębiorczości. Wykres 5.17 przedstawiający przyrosty względne łańcuchowe pokazuje, że dynamika wskaźnika przedsiębiorczości we wszystkich analizowanych typach gmin jest bardzo podobna. Okresy spadku i wzrostu zmiennej występują w tym samym czasie. Widać wyraźnie również wpływ dekonjunktury i konjunktury we wszystkich gminach, niezależnie od poziomu przedsiębiorczości i salda migracji. Należy zatem wnioskować, że dla wzrostu poziomu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej duże znaczenie mają czynniki makroekonomiczne. Mimo tak dużych podobieństw, widoczne są także pewne różnice między poszczególnymi typami obszarów wiejskich.

Wykres 5.17. Przyrosty względne łańcuchowe wskaźnika przedsiębiorczości w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jak wynika z obliczeń średnich wartości przyrostów względnych łańcuchowych w latach 2004 - 2019, największą dynamiką rozwoju przedsiębiorczości charakteryzowały się gminy pasywne (2,6%) i progresywne (2,3%) natomiast najmniejszym recesywne (1,9%)

i dychotomiczne (1,4%). Wyniki stanowią kolejne potwierdzenie znaczenia dodatniego salda migracji w rozwoju przedsiębiorczości (gminy pasywne i progresywne charakteryzuje dodatnie saldo migracji, a recesywne i dychotomiczne ujemne).

Powyższe analizy nie pozwalają jednak jednoznacznie stwierdzić, że to właśnie saldo migracji w większym stopniu oddziałuje na przedsiębiorczość niż na odwrót. Sporządzono więc tablicę korelacyjną (tabela 5.8), w której przedstawiono wartości współczynników korelacji liniowej między różnymi kategoriami zmiennych. Tym razem oddzielnie badano współzmiennność dla gmin z dodatnim saldem migracji i ujemnym oraz wysokim poziomem przedsiębiorczości i niskim.

Tabela 5.8. Współczynniki korelacji liniowej między saldem migracji i wskaźnikiem przedsiębiorczości a poszczególnymi kategoriami zmiennych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

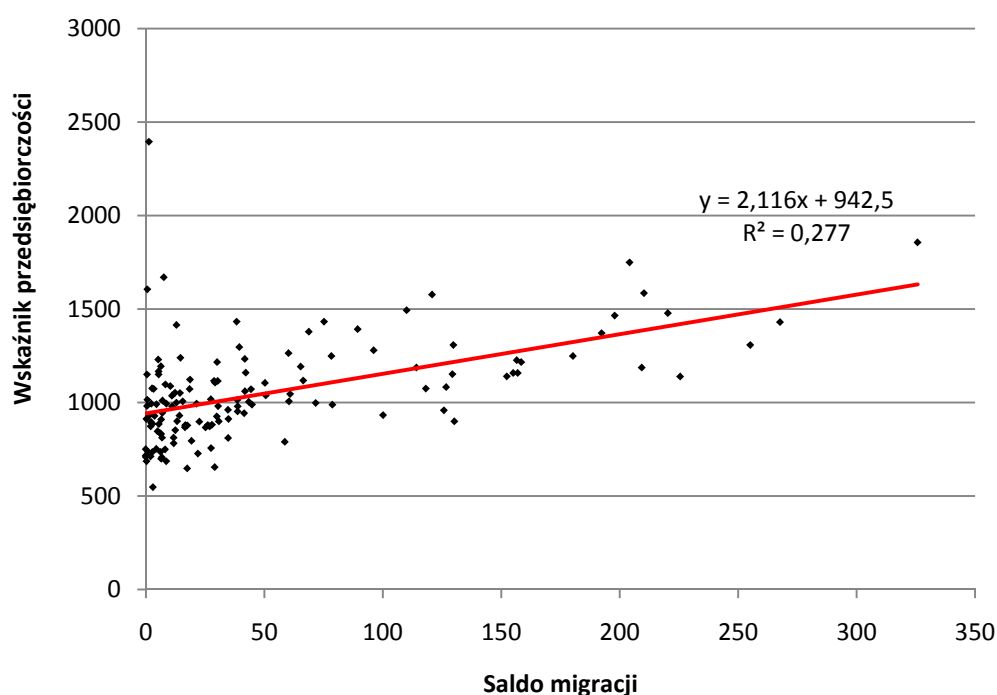
<i>Zmienne Y</i>	<i>Zmienne X</i>			
	Dodatnie saldo migracji	Ujemne saldo migracji	Wysoki poziom przedsiębiorczości	Niski poziom przedsiębiorczości
Odsetek rolnictwa	-0,22	0,06	0,29	-0,21
Odsetek przemysłu	-0,22	0,17	-0,28	0,08
Odsetek usług	0,40	-0,20	0,00	0,08
Wskaźnik przedsiębiorczości	0,53	-0,22	x	x
Stopa bezrobocia	-0,40	-0,14	0,12	-0,08
Dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT	0,74	-0,37	0,39	0,52
Roczny dochód podatnika	0,75	-0,39	0,41	0,46
Odsetek podmiotów publicznych	-0,50	0,13	-0,10	-0,47
Odsetek mikroprzedsiębiorstw	0,11	0,09	0,24	0,12
Saldo migracji	x	x	0,15	0,19

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS oraz danych z Ministerstwa Finansów.

Obliczenia potwierdziły silniejsze oddziaływanie migracji na przedsiębiorczość. Wartość współczynnika korelacji liniowej między dodatnim saldem migracji a wskaźnikiem przedsiębiorczości wyniosła 0,5; między ujemnym saldem migracji a wskaźnikiem przedsiębiorczości -0,2. Wartość współczynnika korelacji między wysokim poziomem

przedsiębiorczości a saldem migracji wyniosła w zaokrągleniu jedynie 0,2 i tyle samo w przypadku korelacji z niskim poziomem przedsiębiorczości. Wyniki obliczeń przedstawionych w tabeli potwierdzają zauważone prawidłowości w poprzednich podrozdziałach dotyczących bezrobocia, dochodów budżetu gmin z podatku PIT i CIT oraz rocznego dochodu podatnika.

Aby lepiej zobrazować oddziaływanie dodatniego salda migracji na poziom przedsiębiorczości, wyznaczono model regresji liniowej, obliczono współczynnik determinacji i sporządzono wykres. Na wykresie 5.18 wyraźnie widać oddziaływanie dodatniego salda migracji na poziom wskaźnika przedsiębiorczości (wraz ze wzrostem wartości dodatniego salda migracji rośnie poziom przedsiębiorczości). Siła związku między zmiennymi mierzona współczynnikiem korelacji liniowej miałyby wartość nie 0,5 a 0,6, gdyby w badanym zbiorze nie uwzględniono danych dla gminy Cisna.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,5$
Funkcja regresji liniowej	$y = 2,116x + 942,5$
Współczynnik determinacji	$R^2 = 0,3$

Wykres 5.18. Rozrzut średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i dodatniego salda migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Dzieje się tak z uwagi na wyjątkowo wysoki wskaźnik przedsiębiorczości, który połączony z bardzo niskim dodatnim saldem migracji sprawia, że dane dla tej gminy wyraźnie odstają od pozostałych i w efekcie zaniżają siłę zależności między badanymi zmiennymi. Obliczony współczynnik determinacji dla korelacji 0,5 wskazuje, że 28% zmienności wskaźnika przedsiębiorczości wyjaśniana jest za pomocą dodatniego salda migracji (dla korelacji na poziomie 0,6 wskaźnik determinacji osiągnąłby wartość 36%).

Na podstawie powyższych badań zdefiniowano zmienne do dalszych analiz:

X (zmienna niezależna) **Dodatnie saldo migracji** (średnia dodatniego salda migracji z lat 2004 - 2019),

Y (zmienna zależna) **Wskaźnik przedsiębiorczości** (średnia wskaźnika z lat 2004 - 2019).

Poniżej przedstawiono wyniki estymacji współczynników modelu liniowego.

<i>Statystyki regresji</i>	
Wielokrotność R	0,526306
R kwadrat	0,276998
Dopasowany R kwadrat	0,271721
Błąd standardowy	227,601
Obserwacje	139

ANALIZA WARIANCJI

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Istotność F</i>
Regresja	1	2718980	2718980	52,4877	2,85E-11
Resztkowy	137	7096906	51802,23		
Razem	138	9815886			

	<i>Współczynniki</i>	<i>Błąd standardowy</i>	<i>t Stat</i>	<i>Wartość-p</i>
Przecięcie	942,4977	24,34112	38,72039	1,17E-75
X	2,116877	0,292191	7,244839	2,85E-11

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wyznaczony model ekonometryczny ma postać:

$$y = 2,116877x + 942,4977$$

W celu potwierdzenia wyżej analizowanych prawidłowości postawiono następujące hipotezy, przyjmując poziom istotności 0,05:

H0: Wskaźnik przedsiębiorczości nie zależy od dodatniego salda migracji,

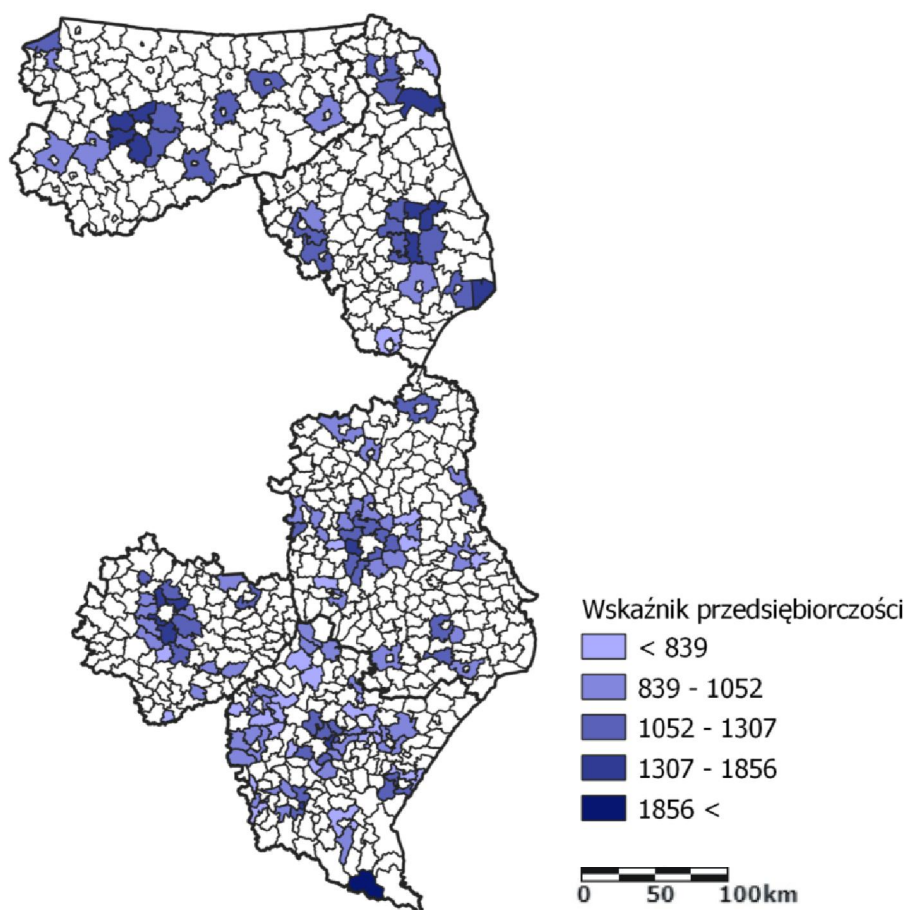
H1: Wskaźnik przedsiębiorczości zależy od dodatniego salda migracji.

Obliczona statystyka *wartość-p* dla salda migracji jest daleko poniżej zdefiniowanego poziomu istotności. Wynik jest istotny statystycznie, należy zatem odrzucić H0 na rzecz hipotezy alternatywnej. Analizy potwierdziły istnienie związku między badanymi zmiennymi i uwidocznily rolę osób napływających do gminy w stymulowaniu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Badania nad przedsiębiorczością i saldem migracji ujawniły dodatkowo, że wzrost poziomu przedsiębiorczości występuje niezależnie od typu badawczego gminy. Obliczone tempo wzrostu współczynnika przedsiębiorczości z lat 2004 - 2019 wykazało wzrost poziomu przedsiębiorczości w 98% badanych gmin (ujemne wartości odnotowano jedynie w gminach: Płaska, Dubicze Cerkiewne, Giby, Lipsk, Narewka, Nowy Dwór, Kleszczele, Nowinka, Wielbark, Nurzec-Stacja, Sztabin, Lelkowo, Jeziorzany). Powstaje jednak pytanie, czy migracje ludności mają także znaczenie w kontekście zwiększania dynamiki poziomu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. Celem odpowiedzi na to pytanie, sporządzono dodatkowe badania. Obliczono współczynnik korelacji między gminami z dodatnim i ujemnym saldem migracji a tempem wzrostu wskaźnika przedsiębiorczości z lat 2004 i 2019. Dla gmin z ujemnym saldem migracji wartość współczynnika wyniosła 0,1 natomiast dla gmin z dodatnim saldem migracji 0,3. Wyniki te stanowią więc kolejne potwierdzenie znaczenia migracji w rozwoju przedsiębiorczości. W gminach charakteryzujących się większym napływem niż odpływem ludności występują zatem lepsze warunki do powstawania i rozwoju pozarolniczych działalności gospodarczych, niż w gminach z ujemnym saldem migracji. Mimo że obliczenia nie wskazują na duży związek między zmiennymi, to jednak pozwalają na potwierdzenie wniosków z badań nad relacją migracji ludności i przedsiębiorczości.

Skoro w gminach charakteryzujących się stałym napływem mieszkańców następuje rozwój przedsiębiorczości, to władze lokalne i centralne powinny podejmować takie decyzje i działania, które w większym stopniu sprzyjałyby osadnictwu na obszarach

wiejskich. Należy jednak zwrócić uwagę, że gminy, w których występują powyższe związki, zlokalizowane są w zdecydowanej większości w najbliższym otoczeniu miast (ryc. 5.10). Ma to niebagatelne znaczenie w kontekście kształtowania wzajemnych relacji przedsiębiorczości i salda migracji. Warto także podkreślić, że zjawisko to dotyczy również mniejszych ośrodków miejskich liczących kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców. Można tę obserwację potraktować jako potwierdzenie wcześniejszych analiz, w których wskazywano na ważną rolę mniejszych ośrodków miejskich w pobudzaniu przedsiębiorczości w sąsiednich obszarach wiejskich. Ich znaczenie jest szczególnie ważne na terenach peryferyjnych, które położone są w znacznej odległości od najważniejszych ośrodków regionu Polski Wschodniej.

Rycina 5.10. Średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości dla gmin z dodatnim saldem migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

W tym kontekście nasuwa się kolejne pytanie, czy istnieje współzmiennność między odsetkiem migrantów z miast na obszarach wiejskich a wskaźnikiem przedsiębiorczości. Obliczony współczynnik korelacji liniowej wykazał przeciętny związek między badanymi zmiennymi (0,4). Stanowi on potwierdzenie znaczenia osób migrujących z ośrodków miejskich na wieś w rozwoju przedsiębiorczości. Należy jednak podkreślić, że obliczony dla tych zmiennych współczynnik determinacji informuje, że w ten sposób można wyjaśnić jedynie 14% zmienności wskaźnika przedsiębiorczości. Dowodzi to istnienia innych, ważniejszych od samej migracji z miast czynników pobudzających przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. Na rozwój funkcji pozarolniczych obszarów wiejskich należy więc patrzeć także z perspektywy rozwoju najbliższych ośrodków miejskich, w tym tych mniejszych. Przedstawione wyniki dają możliwość spojrzenia na rozwój Polski Wschodniej z nieco innej perspektywy i stanowią pewien przyczynek do dalszych badań nad poruszonymi w pracy zjawiskami. Pozwalają także na potwierdzenie prawdziwości postawionej na początku pracy hipotezy badawczej (H3). Analizy w niniejszym podrozdziale dobrze korespondują z wynikami zamieszczonymi w innych opracowaniach. Zwraca się w nich uwagę, że jednym z najważniejszych czynników wpływających na rozwój przedsiębiorczości są zasoby i jakość kapitału ludzkiego (Przygodzka 2020).

Podsumowując, należy podkreślić, że między rozwojem przedsiębiorczości a migracjami ludności nieustannie zachodzą interakcje, które mają różną intensywność w czasie i przestrzeni. Myrdal w swojej teorii kumulatywnej przyczynowości udowodnił, że każdy element wchodzący w interakcję z innym wpływa na jego zachowanie i jednocześnie jest przez niego modyfikowany. I tak w przypadku rozwoju przedsiębiorczości i migracji ludności elementy te są współzależne i kumulatywne, tworząc pętlę sprzężeń zwrotnych. Powyższe badania wskazują, że to dodatnie saldo migracji w większym stopniu wpływa na poziom przedsiębiorczości, jednak nie można pominąć w interpretacji szerszego kontekstu, jakim jest wpływ sąsiednich miast na tę interakcję.

Wnioski końcowe

Przeprowadzone badania na danych empirycznych, a także analizy teoretyczne i kartograficzne umożliwiły zrealizowanie celu głównego, celów szczegółowych niniejszej rozprawy oraz sformułowanie następujących wniosków:

1. Poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej warunkowany jest szeregiem elementów środowiska przyrodniczego, do których można zaliczyć np. stosunki wodne, rzeźbę terenu, surowce naturalne. Warunki te przez lata decydowały o kierunku i dynamice rozwoju działalności gospodarczej człowieka, co przekładało się także na skalę migracji ludności. Z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości ważnym atutem omawianego regionu są walory przyrodnicze i krajobrazowe, cechujące się dużym potencjałem turystycznym (co warto podkreślić nie w pełni wykorzystanym). Najlepszym potwierdzeniem walorów środowiska przyrodniczego Polski Wschodniej jest duża powierzchnia objęta różnymi formami ochrony przyrody. Należy jednak dodać, że atuty przyrodnicze i krajobrazowe gminy, które objęte są ochroną prawną dla jednych przedsiębiorców mogą być szansą a dla innych barierą w rozwoju.

Przyjmuje się, że indywidualny dobrostan psychiczny odgrywa ważną funkcję motywacyjną, a także może decydować o różnych działaniach i ich rezultatach. Stanowi więc istotny czynnik wpływający na podjęcie decyzji o migracji i rozpoczęciu pozarolniczej działalności gospodarczej. W tym kontekście warto zauważyć, że obiektywnie niższy poziom życia mieszkańców obszarów peryferyjnych Polski Wschodniej nie musi wiązać się z niskim poczuciem dobrostanu i szczęścia, lecz bardziej z ograniczoną liczbą potrzeb. To z kolei może oznaczać, że różnice we wspomnianym poziomie życia między bogatszymi obszarami a biedniejszymi, nie pełnią tak istotnych funkcji motywacyjnych dla tych drugich.

Ważnym bodźcem przyczyniającym się do rozwoju lub stagnacji regionu jest także struktura demograficzna. Polska Wschodnia pod tym względem cechuje się dużym zróżnicowaniem regionalnym. W analizowanym okresie zaobserwowano systematyczny wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym. To zjawisko jest w dużym stopniu uwarunkowane odpływem osób młodych. W efekcie wiele obszarów wiejskich traci możliwość dynamiczniejszego rozwoju przedsiębiorczości. Zyskują z kolei te tereny, w których odnotowuje się przyrost liczby mieszkańców. Na trudności związane ze

zwiększaniem liczby pozarolniczych działalności gospodarczych wpływa również niska siła nabywcza mieszkańców Polski Wschodniej. To z kolei powoduje większy odpływ ludności i zwiększa efekt peryferyzacji wielu obszarów wiejskich. W analizowanym obszarze istotnym problemem, który oddziałuje na przedsiębiorczość i migracje jest także poziom infrastruktury technicznej, komunikacyjnej i społecznej.

2. Z przeglądu literatury a także badań własnych wynika, że rozwój przedsiębiorczości jest silnie powiązany z położeniem względem głównych ośrodków miejskich oraz głównych szlaków komunikacyjnych. Obszary o peryferyjnym położeniu charakteryzuje wyraźne spowolnienie procesów gospodarczych. Należy również zauważyć, że zaobserwowano systematyczne powiększanie się dysproporcji w dynamice wzrostu wskaźnika przedsiębiorczości między tymi terenami. Największe tempo przyrostu "netto" podmiotów gospodarczych charakteryzuje obszary wiejskie z województwa podkarpackiego i lubelskiego natomiast najmniejsze z województwa podlaskiego. Należy zauważyć, że wśród gmin, które charakteryzują się najwyższymi wartościami przyrostu przeważają te, które zlokalizowane są w bliskiej odległości od głównych ośrodków miejskich Polski Wschodniej, są dobrze skomunikowane lub posiadają na swoim terenie wybitne walory turystyczne.

Największym natężeniem ujemnego salda migracji (wieś-miasto) na obszarach wiejskich charakteryzują się województwa: podlaskie, warmińsko-mazurskie oraz lubelskie. W strumieniu odpływu ludności ze wsi znajduje się bardzo duża nadreprezentacja osób młodych, kończących edukację i wschodzących w wiek podejmowania pierwszej pracy zarobkowej i zakładania własnego gospodarstwa domowego. Największym dodatnim saldem migracji wśród osób młodych cechują się gminy wiejskie i miejsko-wiejskie zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie najważniejszych miast regionu. Ponadto zauważono, że wielkość salda migracji stopniowo maleje w kierunku gmin peryferyjnie położonych (obrzeża województwa lub sąsiedztwo granicy państwa). W wielu gminach sąsiadujących z najważniejszymi ośrodkami dostrzeżono procesy suburbanizacyjne polegające na wyludnianiu się miast i rozwoju strefy podmiejskiej. Z badań wynika, że w ogólnym ruchu migracyjnym zdecydowanie największe znaczenie mają migracje wewnętrzne - stanowią aż 98% wszystkich migracji badanego obszaru. W kierunkach migracji wewnętrznych zaobserwowano, że oba strumienie (z miast na wieś i odwrotnie) są stosunkowo podobnej wielkości z niewielką przewagą migracji ze wsi do miast. Odpływ z obszarów wiejskich stanowi głównie migracja osób młodych. Napływ ludności na wieś wynika z ruchów

migracyjnych z centrum miast do blisko zlokalizowanych obszarów wiejskich. Należy zatem stwierdzić, że lokalizacja w przestrzeni w dużym stopniu decyduje o kierunku migracji ludności oraz ma duże znaczenie w rozwoju przedsiębiorczości.

3. Na podstawie przeprowadzonych badań wyodrębniono 4 typy badawcze obszarów wiejskich. Najwięcej gmin zaklasyfikowano do typu recesywnego (niska przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji). Ten typ badawczy obszarów wiejskich cechuje gminy, które są peryferyjnie położone względem najważniejszych ośrodków miejskich. Obszary wiejskie określane w pracy jako pasywne (niska przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji) zazwyczaj sąsiadują lub są w bliskiej odległości od małych ośrodków miejskich. Najwięcej gmin, w których odnotowuje się wysoką przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji (gminy dychotomiczne), zidentyfikowano w województwie warmińsko-mazurskim a najmniej na Podlasiu. Cechą charakterystyczną większości gmin o tym typie badawczym jest występowanie na ich terenie lub bliskim sąsiedztwie obszarów o wybitnych walorach przyrodniczo-krajobrazowych i/lub kulturowych dających duże możliwości w zakresie rozwoju różnych form turystyki. Najmniej liczną grupę stanowią gminy progresywne (wysoka przedsiębiorczość i dodatnie saldo migracji). Liczba takich gmin porównywalna jest w każdym województwie. Jak wynika z badań, większość z nich zlokalizowana jest w najbliższym sąsiedztwie powiatów grodzkich (ze szczególnym uwzględnieniem miast na prawach powiatu będących stolicą województwa). Położone są więc w zasięgu miejskich obszarów funkcjonalnych.

4. Wyniki badań, wykazały dychotomiczną tendencję rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej. W roku 2004 większość obszarów wiejskich posiadała cechy gmin pasywnych i recesywnych, a w 2019 r. dychotomicznych. Uwidacznia to z jednej strony stały wzrost poziomu przedsiębiorczości a z drugiej postępujący odpływ ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej. To z kolei oznacza, że nawet stabilna tendencja wzrostu liczby pozarolniczych działalności gospodarczych nie jest w stanie zahamować zjawiska ujemnego salda migracji. Należy zatem wnioskować o istnieniu innych czynników wpływających na opisywane zjawisko, skoro na większości obszaru badawczego ujemne tendencje salda migracji nie przekładają się na spadek lub stagnację poziomu przedsiębiorczości i na odwrót. Odwołując się do wcześniejszych wniosków należy podkreślić, że poziom oczekiwań związanych z dobrostanem psychicznym ludności wiejskiej (zwłaszcza młodej i ambitnej) może wzrastać szybciej niż poziom rozwoju przedsiębiorczości, a w efekcie przekładać się w jeszcze większym stopniu na

postępujący proces odpływu ludności. Analizy wskazują, że peryferyjnie położone obszary wiejskie Polski Wschodniej mogą nadal powiększać dystans rozwojowy.

5. Na podstawie przeprowadzonych badań nie potwierdzono (falsyfikacja) pierwszej hipotezy badawczej (H1) zakładającej, że odpływ ludności z obszarów wiejskich jest tym mniejszy im bardziej zróżnicowana jest struktura branżowa przedsiębiorczości. Wykazano, że podmioty gospodarcze reprezentujące liczniejsze działy sekcji PKD nie przyczyniły się do ograniczenia odpływu ludności. Co więcej, na obszarach wiejskich z ujemnym saldem migracji, zaobserwowano współzależność odwrotnie proporcjonalną między tymi zmiennymi. W przypadku gmin charakteryzujących się dodatnim saldem migracji, obszary wiejskie z większym zróżnicowaniem struktury branżowej przedsiębiorczości cechowały się wyższym napływem ludności. Na tej podstawie można przyjąć, że struktura branżowa przedsiębiorczości nie jest bodźcem do zmniejszania odpływu ludności z obszarów peryferyjnych. To z kolei oznacza, że działania zmierzające do zwiększania zróżnicowania przedsiębiorczości w gminach peryferyjnych nie będą przyczyniały się do zahamowania odpływu ludności z tych obszarów.

6. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej dokonuje się pod wpływem szeregu różnych grup czynników takich jak: ekonomiczne, przestrzenne, społeczno-demograficzne, psychologiczne, polityczno-prawne, techniczne, lokalne, historyczne i ekologiczne. Jak wynika z badań, do najważniejszych czynników sprzyjających tworzeniu i prowadzeniu pozarolniczej działalności gospodarczej można zaliczyć ich lokalizację względem głównych ośrodków miejskich regionu. Okazuje się, że największą przedsiębiorczością odznaczają się te gminy, które położone są w odległości średnio do 30 km od centrum stolicy regionu. Badania potwierdzają ujemny związek między odległością od ośrodka miejskiego a poziomem i dynamiką przedsiębiorczości. Można zatem stwierdzić, że najlepsze warunki do prowadzenia i zakładania działalności gospodarczej są na obszarach wiejskich blisko zlokalizowanych względem dużych miast. Analizy wykazały również duże znaczenie czasu potrzebnego na dojazd do miasta wojewódzkiego. Obszary wiejskie o słabej dostępności komunikacyjnej do tych ośrodków pokrywają się z terenami, w których występuje niska przedsiębiorczość. Jak wynika z badań, ważny wpływ na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej ma także bliskość terenów o wybitnych walorach turystycznych. Na obszarach wiejskich, które posiadają takie cechy odnotowuje się wyższy poziom przedsiębiorczości. Należy jednak dodać, że nie przekłada się on na

zahamowanie odpływu migracyjnego. Kolejnym bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na przedsiębiorczość jest jakość kapitału ludzkiego. Jego najwyższy poziom cechuje gminy najbliższe położone względem miast, natomiast najniższy - obszary o peryferyjnym położeniu. Kwalifikacje zawodowe oraz poziom i jakość wykształcenia mieszkańców obszarów wiejskich Polski Wschodniej są więc bardzo ważne w kontekście pobudzania postaw przedsiębiorczych. Należy jednak podkreślić, że jakość kapitału ludzkiego nie przekłada się bezpośrednio na wzrost przedsiębiorczości. Wydaje się, że czynnik związany z jakością kapitału ludzkiego jest ważny z punktu widzenia pobudzania przedsiębiorczości, ale należy podkreślić, że musi on funkcjonować w odpowiednim kontekście społeczno-ekonomicznym oraz kulturowym, aby mógł realnie przyczynić się do efektywnego wpływania na rozwój.

W badaniach dotyczących znaczenia gęstości zaludnienia na rozwój przedsiębiorczości wykazano niską zależność. Podobnie niską skalą oddziaływania charakteryzują się Fundusze ze specjalnych Programów Operacyjnych. Można więc skonstatować, że środki nie spełniły pokładanych w nich oczekiwań w zakresie zmniejszenia się międzyregionalnych dysproporcji rozwojowych i pobudzenia przedsiębiorczości. Z przeprowadzonych badań i analiz teoretycznych wynika, że kluczowymi czynnikami, które mogą dynamizować rozwój przedsiębiorczości i jednocześnie przyczyniać się do jego hamowania są bodźce makroekonomiczne. Mimo dużych różnic w potencjale rozwojowym poszczególnych typów badawczych obszarów wiejskich, zauważono wyraźny wpływ okresu koniunktury i dekonunktury na wahania dynamiki wskaźnika przedsiębiorczości. Co istotne, skala wpływu tego czynnika we wszystkich analizowanych typach gmin była bardzo zbliżona. Zgromadzone wyniki badań pozwalają zatem stwierdzić, że o poziomie rozwoju przedsiębiorczości na danym terenie kluczowe znaczenie mają uwarunkowania ekonomiczne, przestrzenne oraz cechy środowiska lokalnego.

7. Lokalizacja w przestrzeni oddziałuje bardzo mocno zarówno na przedsiębiorczość jak również na migrację ludności. Bardzo ważnym czynnikiem przyciągającym migrantów jest bliskość dużego ośrodka miejskiego. Konsekwencją napływu ludności jest wzrost liczby mieszkańców oraz większa intensywność gospodarcza w strefach podmiejskich, co przyczynia się do kumulowania pozytywnych sprzężeń zwrotnych. Ważnym czynnikiem stanowiącym o atrakcyjności obszarów z dodatnim saldem migracji jest dobra dostępność komunikacyjna i krótki czas dojazdu

do miasta, wyższy poziom infrastruktury technicznej, lepsza dostępność do czynników produkcji oraz możliwość łatwiejszego zaspokajania potrzeb. Kluczową cechą obszarów "przyciągających" są korzystniejsze uwarunkowania ekonomiczne, które utożsamiane są z możliwością znalezienia dobrze płatnej pracy i w rezultacie uzyskanie zamierzonego poziomu życia. Ponadto badania wykazały, że obszary charakteryzujące się relatywnie wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego charakteryzują się wzrastającą tendencją koncentracji przestrzennej kapitału ludzkiego.

Obszary wiejskie z ujemnym saldem migracji charakteryzują się przeciwnymi czynnikami do tych, które zostały wyżej wymienione. Odływ ludności cechuje głównie te gminy, które mają słabą dostępność do centrów wojewódzkich, niski poziom przedsiębiorczości a w konsekwencji mniejszą dostępność do dóbr i usług oraz niski poziom rocznego dochodu podatników. Pojawiające się niedostatki w zakresie infrastruktury oraz niewielki potencjał demograficzny skutkują brakiem możliwości do stworzenia podstaw do rozwoju endogenicznego, a także konkurowania o napływ inwestorów zewnętrznych. Kiedy doda się do tych czynników oczekiwania młodych osób związane z wyższym poziomem życia oraz perspektywami na rozwój osobisty i zawodowy, to można wnioskować, że obszary o wyżej wymienionych cechach będą nadal powiększać dystans rozwojowy. Analizy wskazują na konieczność zahamowania procesu peryferyzacji i związanej z nim recesywnej kumulatywnej przyczynowości, poprzez zwrócenie większej uwagi m.in. na poziom i jakość wykształcenia oraz kwalifikacje miejscowej ludności. Dotyczy to również poprawy możliwości inwestycyjnych, w tym poprawy jakości infrastruktury komunikacyjnej, technicznej i społecznej a także wprowadzenie takich przepisów oraz ulg, które poprawiłyby konkurencyjność gospodarczą tych obszarów. Działania te są konieczne, aby pobudzić endogeniczny potencjał potrzebny do zdynamizowania rozwoju wielofunkcyjnego terenów wiejskich który mógłby skutkować zahamowaniem odpływu ludności.

8. W niniejszej pracy została zweryfikowana (potwierdzona) druga hipoteza badawcza (H2), co oznacza, że migracje ludności w większym stopniu przyczyniają się do ograniczania zjawiska bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej niż poziom rozwoju przedsiębiorczości. Wyniki badań wskazują, że największą dynamikę spadku poziomu bezrobocia w badanym okresie zaobserwowano w gminach progresywnych a najmniejszą w recesywnych. Gminy dychotomiczne i pasywne odnotowały zbliżone wartości. Można zatem wnioskować, że obszary wiejskie, które charakteryzują się wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji mają zdolność

do szybszego niwelowania bezrobocia (w przeciwieństwie do gmin z niskim poziomem przedsiębiorczości i ujemnym saldem migracji). Wykazano także, że w badanych gminach szybkość powstawania nowych przedsiębiorstw nie wiąże się z szybkością spadku poziomu bezrobocia. Ponadto wysokie bezrobocie występuje w gminach odznaczających się zarówno wysoką jak i niską przedsiębiorczością, co wskazuje na wyraźny brak zależności między poziomem przedsiębiorczości a poziomem bezrobocia. Badania wykazały także, że w gminach charakteryzujących się ujemnym saldem migracji (dychotomiczne i recesywne) odnotowuje się wyższe wartości poziomu bezrobocia. Z kolei najmniejsza skala tego zjawiska występuje w gminach, w których obserwuje się dodatnie saldo migracji (progresywne i pasywne).

Dodatkowe analizy przeprowadzone metodą kartograficzną wskazują, że gminy charakteryzujące się wysokim poziomem przedsiębiorczości i wysokim odsetkiem zarejestrowanych bezrobotnych często zlokalizowane są na terenach odznaczających się dużymi walorami turystycznymi. Należy więc wnioskować, że duża część osób na tych obszarach, z braku innych alternatyw zarobkowych, zakłada działalności gospodarcze w branży turystycznej. Te podmioty mogą jednak nie dawać efektu trwałego zmniejszenia poziomu bezrobocia. Dlatego współwystępowanie zjawiska wysokiego bezrobocia i wysokiego poziomu przedsiębiorczości dowodzi istnienia przedsiębiorczości wymuszonej. Wnioski z przeprowadzonych badań i analiz do pewnego stopnia zaprzeczają tezie o pierwszoplanowej roli, jaką pełni przedsiębiorczość w ograniczaniu bezrobocia. Aby rozwój przedsiębiorczości mógł jednak przyczynić się do ograniczenia tego zjawiska, nowe podmioty gospodarcze muszą mieć odpowiedni potencjał rozwojowy, wielkość i funkcjonować w branżach, których nie dotyczy problem sezonowości. Stąd należy wyciągnąć wniosek, że samo pobudzanie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich to za mało, aby przyczynić się do zwiększenia dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. W analizach dotyczących interpretacji poziomu bezrobocia na obszarach wiejskich, powinno się także uwzględnić znaczenie takich czynników jak: obniżenie ustawowego wieku emerytalnego, uwarunkowania demograficzne (mniejsza liczba osób wchodząca w wiek produkcyjny), migracja zarobkowa młodych osób, wzrost gospodarczy wymagający większej liczby pracowników, szczególnie w ośrodkach miejskich. Wpływ wymienionych czynników na poziom bezrobocia wymaga jednak dodatkowych badań.

9. Analizy związków między przedsiębiorczością i migracjami ludności a sytuacją finansową gmin mierzoną dochodami z podatku PIT i CIT wykazały

zależności między zmiennymi. Zaobserwowano, że wraz ze wzrostem wskaźnika przedsiębiorczości, wzrastają także dochody gminy. W przypadku migracji ludności, wpływ tego czynnika na sytuację finansową samorządu jest wyraźnie mniejszy. Wyniki potwierdzają słusność działań gmin, które sprzyjają rozwojowi przedsiębiorczości, zwłaszcza w kontekście stale rosnących wydatków budżetowych. Dlatego tworzenie warunków do powstawania nowych pozarolniczych działalności gospodarczych jest bardzo istotne z punktu widzenia realizacji planów inwestycyjnych gminy. Dzięki nowym podmiotom gospodarczym wzrastają także możliwości samorządu w zakresie podniesienia atrakcyjności inwestycyjnych dla kolejnych przedsiębiorców. Większe wpływy umożliwiają m.in. poprawę poziomu infrastruktury komunikacyjnej, technicznej i społecznej a także lepsze wykorzystanie unikatowych walorów obszaru. Dzięki nim, gminy mogą realnie wpływać na przekroczenie pewnego progu rozwojowego, umożliwiającego osiągnięcie warunków do endogenicznego pobudzenia lub podtrzymania procesów rozwoju lokalnego.

10. Przeprowadzone badania po raz kolejny wykazały duże zróżnicowanie obszarów wiejskich. Wyższe dochody uzyskują osoby zamieszkujące obszary w sąsiedztwie dużych miast. Niższe dochody mieszkańców odnotowywane są w gminach zlokalizowanych peryferyjnie względem największych ośrodków regionu. Z tej prawidłowości wyłamują się mieszkańcy gmin położonych w najatrakcyjniejszych turystycznie częściach Polski Wschodniej. Na wyższe dochody osób zamieszkujących gminy sąsiadujące z miastami wpływa znacznie lepszy dostęp do miejskiego rynku pracy, a więc też do atrakcyjniejszych płacowo ofert pracy. Ponadto obszary te często zamieszkiwane są przez młodsze i lepiej wykształcone osoby, a także bardziej mobilne na rynku pracy i gotowe do podwyższania kwalifikacji zawodowych. Badania wykazały silniejszy wpływ przedsiębiorczości na poziom rocznego dochodu podatnika niż migracje ludności. Warto jednak dodać, że odnotowano także wysoką zależność między dochodem mieszkańców a dodatnim saldem migracji. Wykryta wysoka zależność może wynikać z wyższej jakości kapitału ludzkiego osób napływających do gminy, ale przede wszystkim migracji wahadłowych (dotyczy osób zamieszkałych na obszarach wiejskich i dojeżdżających do pracy w mieście). Należy zatem wnioskować, że wysokość zarobków mieszkańców gmin sąsiadujących z dużym ośrodkiem gospodarczym w dużym stopniu wynika z wyższych wynagrodzeń, jakie oferuje miasto. Biorąc pod uwagę wcześniejsze wyniki badań, które wykazały zależność między poziomem kapitału ludzkiego a poziomem przedsiębiorczości, warto dodać, że wzajemne oddziaływanie tych

czynników w efekcie przyczynia się do jeszcze większego oddziaływania na poziom dochodów ludności. Powyższe konkluzje wskazują na większe znaczenie przedsiębiorczości niż migracji w stymulowaniu dochodów mieszkańców obszarów wiejskich Polski Wschodniej.

11. Wyniki przeprowadzonych badań pozwalają na potwierdzenie hipotezy trzeciej (H3) zakładającej, że migracje ludności w większym stopniu oddziałują na przedsiębiorczość niż przedsiębiorczość na migracje. Jak pokazały wstępne badania, na obszarach wiejskich Polski Wschodniej występują słabe zależności między tymi zmiennymi. W toku pogłębionych analiz ustalono, że wzrost poziomu przedsiębiorczości występuje niezależnie od typu badawczego gminy. W badaniach zależności między migracjami ludności a dynamiką przedsiębiorczości zaobserwowano, że w gminach z wyższymi wartościami dodatniego salda migracji następuje szybszy rozwój przedsiębiorczości. To oznacza, że na obszarach wiejskich charakteryzujących się napływem ludności, występują lepsze warunki do powstawania i rozwoju pozarolniczych działalności gospodarczych niż w gminach z ujemnym saldem migracji. Ponadto wykazano, że dla procesu powstawania takich podmiotów duże znaczenie ma kierunek, z którego napływają migranci (istnieje związek między migracją z ośrodków miejskich a rozwojem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich). To z kolei oznacza, że osoby migrujące z ośrodków miejskich do obszarów wiejskich sprzyjają pobudzeniu przedsiębiorczości na tych terenach. Wykazano także, że w gminach, w których odnotowuje się wzrost ludności napływowej, rośnie także udział usług w strukturze branżowej przedsiębiorczości. Ponadto wykazano, że na obszarach wiejskich charakteryzujących się wyższym odsetkiem podmiotów publicznych następuje wyraźny proces odpływu ludności. Obszary peryferyjne, w których obserwuje się takie zjawisko, nie stanowią atrakcyjnego miejsca zamieszkania dla osób młodych i lepiej wykształconych. To w konsekwencji powoduje odpływ osób z wyższą jakością kapitału ludzkiego, przyczyniając się do spadku ilości podmiotów prywatnych i tym samym wzrostu podmiotów publicznych. Wykazano, że migracje oddziałują także na strukturę wielkościową przedsiębiorczości - największy odsetek mikroprzedsiębiorstw występuje w gminach z dodatnim saldem migracji, a najmniejszy - z ujemnym saldem migracji.

Konkludując, wyniki analiz wzajemnych związków migracji ludności i przedsiębiorczości, należy podkreślić konieczność podejmowania działań sprzyjających osadnictwu na obszarach wiejskich. Te skutkowałyby hamowaniem negatywnych

trendów migracyjnych przyczyniających się do odpływu wykształconych młodych ludzi z terenów peryferyjnych (drenaż mózgów). Należy również dodać, że zatrzymanie zasobów kapitału ludzkiego mogłoby przyczynić się do wzmocnienia lokalnych i regionalnych rynków zbytu a w rezultacie także do wzrostu poziomu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

12. Badania i analizy bardzo wyraźnie wykazały, że istnieje zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem uwarunkowań i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego. W związku z powyższym, kierunki a także rodzaj instrumentów wsparcia także powinny być zróżnicowane, uwzględniać specyfikę środowiska lokalnego, a także być adekwatne do możliwości i potrzeb lokalnej społeczności. Wykazano także wyraźny podział na obszary, które korzystają z bliskości miasta oraz te, które są od nich peryferyjnie zlokalizowane. Zaobserwowano pogłębiające się bariery i ograniczenia w obszarach oddalonych od miast. Wynikają one głównie z omawianego wielokrotnie odpływu młodej ludności w wieku produkcyjnym. Ten proces pociąga za sobą nasilenie negatywnych zjawisk, takich jak mniejszy i bardziej ograniczony rynek zbytu, spadek popytu na dobra i usługi, niższe dochody ludności, niższy poziom jakości kapitału ludzkiego i wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym. Wobec powyższego, rozwój wielofunkcyjny na tych terenach jest bardzo ograniczony, a może nawet niemożliwy bez wsparcia zewnętrznego. Problem odpływu młodej i ambitnej ludności z obszarów wiejskich jest jedną z najważniejszych przyczyn stale pogłębiających się procesów stagnacji gospodarczej a w rezultacie także pauperyzacji. Z przeprowadzonych badań wynika także, że na polu naukowym należy podjąć kwestię rozważenia porównywania obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami do tych znacznie od nich oddalonymi. Te pierwsze w coraz większym stopniu przechodzą proces suburbanizacji a nawet urbanizacji (zwłaszcza na płaszczyźnie społecznej). Należy także dodać, że w coraz większym stopniu fizjonomia takich obszarów wiejskich zaczyna przypominać obszar miejski. W tym przypadku wsie zaczynają pełnić rolę "sypialni" dla miast (funkcja rezydencjalna). Takie procesy można także zaobserwować, analizując rynek pracy i pozarolniczą aktywność zawodową ludności wiejskiej. W związku z powyższym, kolejne opracowania powinny w większym stopniu skupiać się na analizie porównawczej obszarów wiejskich, które nie są zlokalizowane w pobliżu miasta (lub nie leżą w miejskiej strefie funkcjonalnej), ponieważ te nie posiadają tak wielu funkcji

pozarolniczych wspomaganych bliskością dużego ośrodka oraz nie mają z nim tak dużych powiązań ekonomicznych, infrastrukturalnych i społecznych.

Jak wynika ze studiów literatury a także badań własnych, problem odpływu ludności z obszarów wiejskich jest uwarunkowany różnymi czynnikami. Do tych najważniejszych należą motywy ekonomiczne. Występowanie obszarów wiejskich, w których odnotowano wysoką przedsiębiorczość i ujemne saldo migracji, pośrednio dowodzi istnienia innych ważnych czynników oddziałujących na migracje ludności (takich jak np. indywidualne preferencje a także możliwość szybkiej realizacji potrzeb). Większość analizowanych obszarów wiejskich nie ma możliwości a także potencjału, aby mogły konkurować pod względem atrakcyjności migracyjnej z ośrodkami miejskimi ani nawet z sąsiadującymi terenami wiejskimi. Pośrednim wnioskiem, jaki wynika z badań, jest konieczność wzmocnienia znaczenia mniejszych miast jako subregionalnych biegunów wzrostu, celem pobudzenia endogenicznych procesów związanych z korzystnym oddziaływaniem takich ośrodków na pobliskie obszary wiejskie. Jest to szczególnie ważne w kontekście bliższych odległości takich miast od terenów peryferyjnych. Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich Polski Wschodniej będzie zatem w dużym stopniu uzależniony od skali i zasięgu oddziaływania mniejszych ośrodków miejskich, a także równoległego wspierania wielofunkcyjności i rozwoju osadnictwa na obszarach wiejskich. Efektywność tych działań będzie zależeć od trafnego zdiagnozowania potencjału środowiska lokalnego a także potrzeb lokalnej społeczności.

Poważną barierą w rozwoju jest odpływ młodych osób. Jak wspomniano wcześniej w podsumowaniu, dotychczasowe działania, w tym te związane z pozyskiwaniem funduszy z UE, nie przyniosły przewidywanych rezultatów z uwagi na to, że środki nie przyczyniły się do zauważalnego wzrostu przedsiębiorczości, ani do zmniejszenia odpływu ludności na badanym obszarze. Ustalenia te wskazują na nie w pełni skuteczny system dystrybucji środków Funduszy Europejskich, a także stanowią pośredni dowód, że problem peryferyzacji wielu obszarów wiejskich Polski Wschodniej jest znacznie bardziej złożony i nie wynika wyłącznie z braku pieniędzy. Wydaje się, że negatywne procesy kumulatywnej przyczynowości są zbyt silne, aby mogły być odwrócone wprowadzeniem rządowego programu lub innego instrumentu wsparcia.

Wyniki prezentowanych w dysertacji badań, mogą być przydatne w formułowaniu głównych kierunków polityki lokalnej i regionalnej. Taka polityka powinna w większym stopniu koncentrować się na eksponowaniu atutów, które posiadają

obszary wiejskie a których nie posiadają ośrodki miejskie. Należą do nich np.: bliskość natury, czystsze powietrze, brak miejskiego zgiełku i hałasu, niższe ceny nieruchomości, łatwiejszy dostęp do naturalnych i mniej przetworzonych produktów spożywczych. Aby jednak móc wykorzystać te pozytywy potrzebne są m.in. inwestycje w infrastrukturę komunikacyjną, techniczną i społeczną. Bardzo ważne wydaje się także wprowadzenie takich uregulowań prawnych, które umożliwiłyby łatwiejszą budowę domu oraz budynków służących do prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej. Potrzebne są także przedsięwzięcia związane z: marketingiem terytorialnym oraz większym eksponowaniem oryginalności i unikatowości miejsca, inwestycjami w strefy na terenie których funkcjonowałyby konkurencyjne warunki do lokalizowania przedsiębiorstw oferujących atrakcyjne wynagrodzenie dla zatrudnionych mieszkańców gminy, tworzeniem instytucji, które pośredniczyłyby w wymianie handlowej produktów wytworzonych na terenach wiejskich z rynkami krajowymi i zagranicznymi, a także działania wspierające rozwój podmiotów związanych ze sprzedażą online i pracą zdalną. Wspieranie konkurencyjności pozarolniczych podmiotów gospodarczych tworzonych na obszarach wiejskich powinno sprowadzać się np. do niższych kosztów jego funkcjonowania w porównaniu z ośrodkami miejskimi, a także radykalnego ograniczenia biurokracji dla osób zamierzających założyć i prowadzić działalność gospodarczą, jak również tych, którzy ubiegają się o wsparcie zewnętrzne na jej rozwój. Do działań należy zaliczyć także inwestycje w OZE, stanowiące relatywnie tanie źródło energii dla przedsiębiorstw i gospodarstw domowych.

W kontekście powyższego należy wspomnieć także o idei przedsiębiorczości społecznej, polegającej na prowadzeniu działań mających przeciwdziałać takim problemom jak: odpływ ludności, bezrobocie, peryferyzacja regionu i wykluczenie społeczne. Ten rodzaj podmiotu wpisuje się także w koncepcje wykorzystania miejscowego potencjału. Przedsiębiorczość społeczna jest ważna także dlatego, że funkcjonuje na innych zasadach niż tradycyjne komercyjne przedsiębiorstwo (stara się zaspokoić potrzeby społeczne). Biorąc pod uwagę wspomniany problem wzrastającego odsetka osób w wieku poprodukcyjnym na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, warto także wspomnieć o koncepcji "srebrnej gospodarki", która próbuje przełożyć niekorzystne przemiany demograficzne, związane ze wzrostem liczby osób starzejących się i starszych, na aktywność ekonomiczną i tworzenie nowych miejsc pracy. Obie idee warto uwzględnić w polityce lokalnej i regionalnej a także w działaniach polegających na

poprawie skuteczności wykorzystania środków publicznych. W świetle powyższych kwestii należy także dodać, że w dynamizowaniu procesów rozwojowych na obszarach wiejskich ważne jest również kształtowanie postaw przedsiębiorczych wśród młodzieży.

Przeprowadzone badania i analizy nie wyczerpują problematyki związanej z identyfikacją czynników determinujących związki przedsiębiorczości i migracji ludności ani skutków ekonomicznych tej relacji. Pokazują jednak, że podjęte w pracy rozważania są bardzo ważne dla przyszłego rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Zwracają także uwagę na znaczenie szerszego kontekstu społeczno-gospodarczego w dynamizowaniu przedsiębiorczości i napływie lub odpływie ludności z tych terenów. Konkludując wnioski z niniejszej dysertacji, należy podkreślić, że zahamowanie procesów związanych z odpływem młodych osób, wzmocnienie roli mniejszych ośrodków miejskich a także efektywne wspieranie przedsiębiorczości skutkujące poprawą poziomu życia mieszkańców obszarów wiejskich, to jedne z najważniejszych wyzwań stojących przed władzą centralną i samorządową. Zaprezentowane wnioski i propozycje kierunków instytucjonalnego oddziaływania, mogą stanowić pomocny materiał w opracowaniu praktycznych rozwiązań dla prowadzenia skuteczniejszej polityki gospodarczej.

Bibliografia

Adamowicz E., Dudek S., Pachucki D., Walczyk K. (2012). *Wahania cykliczne w Polsce i strefie euro [w:] Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, Nr 89.*

Andersson D. E. (2005). *The Spatial Nature of Entrepreneurship [w:] The Quarterly Journal of Austrian Economics, Vol. 8, No. 2/2005.*

Ansari B., Mirdamadi S. M., Zand A., Arfaee M. (2013). *Sustainable Entrepreneurship in Rural Areas [in:] Research Journal of Environmental and Earth Sciences, No. 5 (1).*

Arak P., Ivanov A., Peleah M., Płoszaj A., Rakocy K., Rok J., Wyszowski K. (2012). *Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego - Biuro Projektowe UNDP w Polsce, Warszawa.*

Augustyniak U. (2008). *Historia Polski 1572-1795, PWN, Warszawa.*

Balińska A. (2015). *Czynniki rozwoju terenów peryferyjnych Polski Wschodniej [w:] Journal of Agribusiness and Rural Development, Nr 2 (36), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.*

Bank Światowy (2006). *Migration and Remittances. Easter Europe and the former Soviet Union, New York.*

Bański J. (2010). *Przemiany polskiej wsi, IGiPZ PAN, Warszawa.*

Bański J. (2016). *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich - diagnoza i wyzwania. Studia KPZK, 167, Warszawa.*

Baran E., Kubejko-Polańska E. (2016). *Ośrodki miejskie czynnikiem rozwoju obszarów problemowych regionu Polski Wschodniej [w:] Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, Nr 48, Rzeszów.*

Beugelsdijk S., Noorderhaven N. (2004). *Entrepreneurial Attitude and Economic Growth: A Cross-Section of 54 Regions [w:] Annals of Regional Science, Vol. 38.*

Bielska-Marks R., Babuchowska K. (2012). *Rola władz lokalnych we wspieraniu przedsiębiorczości gospodarczej [w:] Przedsiębiorczość - natura i atrybuty, Jaremczuk K. (red.), PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg.*

Blanchflower D.G. (2000). *Self - Employment in OECD Countries [in:] Labour Economics, Vol. 7, No. 5.*

Błachut B., Cierpiat-Wolan M., Czudec A., Kata R. (2018). *Wydatki inwestycyjne jednostek samorządu terytorialnego a rozwój przedsiębiorczości w regionie Polski południowo-wschodniej, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów.*

Bławat F. (2003). *Przedsiębiorca w teorii przedsiębiorczości i praktyce małych firm*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk.

Bochiński J., Zawadzki J. (1999). *Polska, nowy podział terytorialny, przewodnik encyklopedyczny*, Świat Książki, Warszawa.

Bonusiak A., Czop E., Stykus K. (2010). *Migracje polskie. Historia i współczesność*, Rzeszów.

Bórawski P., Dunn J. W. (2012). *The Role of Institutions and Extension in Enterprise Development in Rural Areas in Poland*. *Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia*, Nr 11 (2).

Brdulak J., Pawlak P., Krysiuk C., Zakrzewski B. (2014). *Podstawowe teorie lokalizacji działalności gospodarczej oraz znaczenie czynnika transportu*, *Logistyka*, Nr 6, Sieć Badawcza Łukasiewicz – Instytut Logistyki i Magazynowania, Poznań.

Brendzel-Skowera K., Puto A. (2011). *Przedsiębiorczość w rozwoju regionalnym [w:] Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie*, Nr 2, Częstochowa.

Brol R. (1998). *Rozwój lokalny – nowa logika rozwoju gospodarczego [w:] Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, Nr 785, Wrocław.

Brzozowska A. (2020). *Rola przedsiębiorczości imigrantów w rozwijaniu postaw przedsiębiorczych kraju przyjmującego [w:] Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych*, Rachwał T. (red.), Wydawnictwo FRSE, Warszawa.

Budner W. (2004). *Lokalizacja przedsiębiorstw. Aspekty ekonomiczno-przestrzenne i środowiskowe*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.

Cabańska J. (2015). *Uwarunkowania migracji ludności na jednolitym rynku europejskim na przykładzie nowych państw członkowskich Unii Europejskiej*, *Rozprawa doktorska, UE w Poznaniu*, Poznań.

Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M. (2010). *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej, Raport opracowany w ramach projektu „Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej” realizowanego przez Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG*, Warszawa.

Cialdini R. (2017). *PRE-SWAZJA. Jak w pełni wykorzystać techniki wpływu społecznego*, GWP, Sopot.

Çiçek M., Ulu S., Uslay C. (2019). *The Impact of the Slow City Movement on Place Authenticity, Entrepreneurial Opportunity, and Economic Development*, *Journal of Macromarketing*.

Cymanow P. (2010). *Ekonomiczne skutki migracji młodzieży na obszarach wiejskich [w:] Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych*, Nr 556, Warszawa.

Cymanow P. (2016). *Potencjał migracji powrotnych w aspekcie możliwości rozwoju lokalnego wiejskich obszarów problemowych* [w:] *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, Tom 18, Z. 2.

Czapiewska G. (2019). *Perspektywy rozwoju innowacyjnych funkcji pomorskich wsi* [w:] *Studia Obszarów Wiejskich*, Tom 54.

Czapiewski K. (2010). *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim* [w:] *Studia Obszarów Wiejskich*, Tom 22.

Czapiński J. (2012). *Ekonomia szczęścia i psychologia bogactwa* [w:] *Nauka*, Nr 1.

Czekaj M., Żmija J. (2014). *Spółdzielczość - działania grupowe jako forma działalności gospodarczej na obszarach wiejskich* [w:] *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, Nr 4.

Czekalski T. (2006). *Czasy współczesne* [w:] *Obyczaje w Polsce. Od Średniowiecza do czasów współczesnych*, Chwalba A. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Czop E. (2013). *Migranci polscy w krajach unijnej piętnastki (1992–2011). Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

Czudec A. (red.), (2009). *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

Czudec A. (2009). *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, [w:] *Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Nr 6, Rzeszów.

Czudec A. (2011). *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie Podkarpacia)* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji. Czynniki peryferyzacji*, Kamińska W., Heffner K. (red.), *Studia KPZK PAN*, Nr 88, Warszawa.

Czudec A. (2017). *Fundusze europejskie a rozwój gospodarczy w skali lokalnej* [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, Nr 49, Rzeszów.

Czudec A. (2021). *Źródła finansowania zadań oświatowych a zdolności inwestycyjne samorządów gmin* [w:] *Finanse Komunalne*, Nr 1 (258).

Czudec A., Kata R. (2016). *Processes of Regional Convergence in Poland in the Context of the European Union Funds* [in:] *Lex Localis - Journal of Local Self Government*, Vol. 14, No. 4.

Czudec A., Miś T., Zajęc D. (2018). *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w wymiarze regionalnym*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Czudec A., Kata R., Wosiek M. (2019). *Reducing the development gaps between regions in Poland with the use of European Union funds [in:] Technological and Economic Development of Economy, Vol. 25, No 3, Warsaw.*

Czudec A., Zając D. (2021). *Economic Effects of Public Investment Activity in Rural Municipalities in Eastern Poland [in:] Ekonomika Regiona-Economy of Region, Vol. 17, No. 2.*

Ćwiek M., Wałęga A. (2015). *Diversification of income due to the level of education in Poland, [in:] J. Vopava, V. Douđa, R. Kratochvil, M. Konecki (eds.), Proceedings of MAC-EMM 2015 in Prague, MAC Prague consulting Ltd., Prague.*

Davies N. (2002). *Boże Igrzysko. Historia Polski, Znak, Kraków.*

Davis J., Pearce D. (2001). *The Non-Agricultural Rural Sector in Central and Eastern Europe [in:] Natural Resources Institute Report, No. 2630.*

Derek M. (2008). *Funkcja turystyczna jako czynnik rozwoju lokalnego w Polsce (rozprawa doktorska), Uniwersytet Warszawski.*

Domański R. (1993). *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy, PWN, Warszawa.*

Domański R. (2006). *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.*

Drozdowski M. (2015). *Historia Centralnego Okręgu Przemysłowego, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – Państwowego Instytutu Badawczego w Radomiu, Radom.*

Drucker P. (1992). *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady, PWE, Warszawa.*

Drygas M. (2012). *Uwarunkowania skutecznego wdrażania wsparcia UE dla polskiej wsi i sektora żywnościowego [w:] Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.*

Duczowska-Małysz K. (1996). *Strategia wielofunkcyjnego rozwoju wsi [w:] Wieś i Rolnictwo, Nr 2.*

Duczowska-Małysz K. (1998). *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich [w:] Encyklopedia Agrobiznesu, Fundacja Innowacja, Warszawa.*

Duraj J., Papiernik-Wojdera M. (2010). *Przedsiębiorczość i innowacyjność, Difin, Warszawa.*

Duszczyk M. (1999). *Swoboda przepływu pracowników – dylematy związane z integracją Polski z Unią Europejską [w:] Studia Europejskie, Nr 2, Warszawa.*

Dworakowska M. (2018). *Dochody budżetowe jednostek samorządu terytorialnego z perspektywy absorpcji funduszy unijnych [w:] Optimum. Studia ekonomiczne, Nr 3 (93).*

European Commission (1999). Council Regulation (EC) No. 1257/1999 of 17 May 1999 on support for rural development from the European Agricultural Guidance and Guarantee Fund (EAGGF) and amending and repealing certain Regulations, Bruksela.

European Commission (2018). Silver Economy Study: How to stimulate the economy by hundreds of millions of Euros per year.

European Committee of the Regions (2018). Addressing Brain Drain: the Local and Regional Dimension, Commission for Social Policy, Education, Employment, Research and Culture.

Eurostat (2020). GDP per capita in EU regions, Regional GDP per capita ranged from 30% to 263% of the EU average in 2018.

Farrell M., Kairytė E., Nienaber B., McDonagh J., Mahon M. (2014). Rural Return Migration: Comparative Analysis between Ireland and Lithuania [in:] Central and Eastern European Migration Review, Vol. 3, No. 2.

Frenkel I. (2013). Zatrudnienie i struktura dochodów w gospodarstwach rolnych w latach 2005 – 2010, IRWIR PAN, Warszawa.

Friedmann J. (1956). Locational aspects of economic development. Land Economics, Nr 32.

Fritsch M., Mueller P. (2004). Effects of new business formation on regional development over time [in:] Regional Studies, No. 38.

Fromentin V. (2013). The Relationship Between Immigration and Unemployment: The Case of France [in:] Economic Analysis and Policy, Elsevier, Vol. 43 (1).

Gabińska C. (2014). Przedsiębiorczość jako determinanta rozwoju obszarów wiejskich Podlasia [w:] Przedsiębiorczość - Edukacja, Nr 10, Kraków.

Galązka A. (2011). Czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego [w:] Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery, Strzelecki Z. (red.), Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Ganescu M. C., (2014). Entrepreneurship, A Solution To Improve Youth Employment In The European Union [in:] Management Strategies Journal, Vol. 26 (4),

Gąsiorowska A. (2014). Psychologiczne znaczenie pieniędzy, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Gąsiorowska-Mącznik E. (2017). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich województwa świętokrzyskiego [w:] Przedsiębiorstwo we współczesnej gospodarce - teoria i praktyka, Nr 4.

Gigerenzer G. (2004). Mindless statistics [in:] The Journal of Socio-Economics, Vol. 33 (5).

- Glinka B. (2008). *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości w Polsce*, PWE, Warszawa.
- Glinka B., Gudkova S. (2011). *Przedsiębiorczość*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Głąbicka K., Grewiński M. (2005). *Polityka spójności społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Gołębiewska B., Klepacki B. (2005). *Wykształcenie rolników jako forma różnicująca sytuację gospodarstw rolniczych [w:] Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Nr 7, Rzeszów.
- Gołębiewska B., Stefańczyk J. (2018), *Agribusiness as a Factor of Regional Development in Eastern Poland [in:] Hradec Economic Days 2018: Double-blind peer reviewed proceedings part I. of the international scientific conference Hradec Economic Days 2018, Hradec Králové, University of Hradec Králové.*
- Gostomczyk W. (2005). *Struktura podmiotów gospodarczych i przedsiębiorczości na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, Tom 7, Nr 1.
- Górka K. (1995). *Instrumenty ekonomiczne ochrony środowiska [w:] Ochrona środowiska. Problemy, społeczne, ekonomiczne i prawne*, Górka K., Poskrobko B., Radecki W. (red.), PWE, Warszawa.
- Górka K. (2014). *Zasoby naturalne jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego [w:] Gospodarka w Praktyce i Teorii*, Nr 3 (36), Łódź.
- Górny A., Kaczmarczyk P. (2003). *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych [w:] Prace Migracyjne, Instytut Studiów Społecznych, UW*, Nr 49, Warszawa.
- Grochalska M., Łojko M. (2013). *Diagnoza stanu ekonomii społecznej w powiecie bartoszyckim – raport z badań*, OWIES, Elbląg.
- Grosse T.G. (2002). *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego [w:] Studia Regionalne i Lokalne*, Nr 1 (8), Warszawa.
- Grosse T.G. (2007). *Innowacyjna gospodarka na peryferiach*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Gruszecki T. (1994). *Przedsiębiorca w teorii ekonomii*, Wydawnictwo CEDOR, Warszawa.
- Grzeszczak J. (1999). *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Guérin S. (2018). *The silver economy; A boost to a longer-living society or a digital Eldorado for an economy in decline? [in:] Pour*, Issue 1.

- Guilford J. P. (1965). *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York.
- Gündoğmuş B., Bayır M. (2021). *The effect of international migration on unemployment: an empirical analysis on the European countries [in:] Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 10 (4).*
- Gutkowska K. (2009). *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w perspektywie z Unią Europejską*, Wydawnictwo SGGW w Warszawie, Warszawa.
- Halamska M. (2002). *Przedsiębiorstwa, przedsiębiorcy, przedsiębiorczość francuskiej wsi [w:] Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, Fedyszak-Radziejowska B., Kłodziński M. (red.), IRWiR PAN, Warszawa.
- Harasym R., Pater R., Skica T. (2018). *Konkurencyjność i rozwój Polski Wschodniej [w:] Samorząd Terytorialny, Nr 5.*
- Hayton J. C, George G., Zahra S. A. (2002). *National Culture and Entrepreneurship: A Review of Behavioral Research, Entrepreneurship Theory and Practice.*
- Heffner K. (2012). *Migracje a rozwój regionu. Znaczenie procesów migracyjnych dla rozwoju regionów w Polsce [w:] Społeczeństwo Śląska Opolskiego 1945– 2011–2035 – aspekty społeczne, demograficzne i rynku pracy. PIN – Instytut Śląski w Opolu, Rauziński R., Słodra-Gwiżdż T. (red.), Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole – - Warszawa.*
- Heffner K., Klemens B. (2012). *Warunki życia i aktywność społeczno-gospodarcza na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Politechniki Opolskiej, Opole.
- Hermaniuk J. (2010). *Perspektywy województwa podkarpackiego w kontekście zmian strategii rozwoju kraju [w:] Zarządzanie i Marketing, Nr 17 (1).*
- Hirschman A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. Yale University Press, New Haven.
- Hirszfeld Z., Kaczmarczyk P. (1999). *Ekonomiczne i społeczne skutki migracji na poziomie mikrospołecznym [w:] Prace Migracyjne, Instytut Studiów Społecznych, UW, Nr 21, Warszawa.*
- Homoncik T., Pujer K., Wolańska I. (2017). *Ekonomiczno-społeczne aspekty migracji, wybrane problemy, monografia*, Wydawnictwo EXANTE, Wrocław.
- Hryniewicz J. T. (2004). *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Hunt J., Gauthier-Loiselle M. (2010). *How Much Does Immigration Boost Innovation? [in:] American Economic Journal: Macroeconomics, No. 2 (2).*

Ilnicki D. (2020). *Wielkość i kierunki migracji na pobyt stały w województwie wielkopolskim w latach 2002 – 2017* [w:] *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, Nr 52.

International Migration Outlook 2016, OECD.

Jabłońska M., Dziuba R., Hurak I. (2018). *Czynniki rozwoju przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej* [w:] *Wiadomości Statystyczne*, Nr 10, Warszawa.

Janc K. (2009). *Zróźnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce* [w:] *Rozprawy Naukowe IGiPR UW*, Nr 8.

Janicki W. (2015). *Migracje kompensacyjne jako czynnik wzrostu regionów peryferyjnych. Rola ukrytego kapitału ludzkiego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

Jeziński A., Leszczyńska C. (2013). *Historia gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa.

Jędrzejewski L. (2015). *Przedsiębiorczość jako stymulator rozwoju regionalnego* [w:] *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace*, Nr 3, Warszawa.

Kacperska E., Kacprzak M., Kmieć D., Król A., Łukasiewicz K. (2019). *Migracje międzynarodowe w Europie: trendy, problemy, wyzwania*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Kajdanek K. (2012). *Suburbanizacja po polsku*, Nomos, Kraków.

Kalicki T., Kiniorska I., Kusztal P., Wrońska - Kiczor J. (2018). *Przyrodniczo - demograficzne uwarunkowania gospodarowania przestrzenią wiejską na przykładzie wybranych gmin województwa świętokrzyskiego* [w:] *Studia Obszarów Wiejskich*, Tom 50, *Planowanie i zagospodarowanie terenów wiejskich*, Warszawa.

Kaliński J. (2015). *Etatyżacja gospodarki w okresie rządów komunistycznych w Polsce* [w:] *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace*, Szkoła Główna Handlowa, Nr 4.

Kamińska A. (2011). *Regionalne determinanty rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw*, Difin, Warszawa.

Kamińska W. (2004). *Kształtowanie się pozarolniczej indywidualnej działalności gospodarczej w Polsce w latach 1988 - 2003*, IGIAS PAN, Kielce.

Kamosiński S. (2021). *Przedsiębiorcy i przedsiębiorczość a recesja transformacyjna w Polsce po 1989 roku* [w:] *Optimum. Economic Studies*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Nr 1 (103), Białystok.

Kapusta F. (2006). *Przedsiębiorczość. Teoria i praktyka*, PWN, Poznań – Wrocław.

- Kapuścińska M. (2018). *Przedsiębiorczość społeczna na obszarach wiejskich, Warmińsko-Mazurski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Olsztyn.*
- Kędelski M., Paradysz J. (2006). *Demografia, AE, Poznań.*
- Kiniorska I. (2017). *Mobilność przestrzenna na obszarach wiejskich Polski Wschodniej [w:] Biuletyn KPZK PAN, Nr 267.*
- Klasik A. (2006). *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice.*
- Klepcka-Dunajko I., Kałuża H. (2015). *Wskaźnik przedsiębiorczości a bezrobocie w Polsce Wschodniej w latach 2007 - 2013 [w:] Studia i prace wydziału nauk ekonomicznych i zarządzania, Tom 2, Nr 41.*
- Klepacki B., Klepacka A. (2012). *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gminy w rejonie zagrożonym depopulacją (na przykładzie miasta i gminy Drohiczyń) [w:] Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, Nr 99.*
- Klepcka-Sulima D., Klepacki B. (2019). *Stan infrastruktury drogowej województw o najniższym poziomie rozwoju w Polsce [w:] Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Logistyki, Tom 4, Nr 2.*
- Klimczak B. (2006). *Wybrane problemy i zastosowania ekonomii instytucjonalnej, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.*
- Klimczuk A. (2015). *Economic Foundations for Creative Ageing Policy [in:] Context and Considerations, Palgrave Macmillan, Vol. 1, New York.*
- Klonowska-Matynia M. (2017). *Kapitał ludzki na obszarach wiejskich w Polsce. Analiza przestrzenna [w:] Handel Wewnętrzny, Tom 1, Nr 4 (369).*
- Kłuba J. (2010). *Zarządzanie migracją – wyzwanie dla polityki regionalnej? [w:] Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie, Nr 1, Sosnowiec.*
- Kłodziński M. (2006). *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast, IRWiR PAN, Warszawa.*
- Kłodziński M. (2010). *Mikroprzedsiębiorczość na obszarach wiejskich [w:] Wieś i Rolnictwo, Nr 2.*
- Kłodziński M. (2012). *Dywersyfikacja gospodarki ważnym celem polityki wiejskiej [w:] Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.*

Kłodziński M. (2015). *Kształtowanie się rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej na tle ogólnokrajowych i europejskich tendencji [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Tom 17, Nr 3.*

Knox P., Mayer H. (2013). *Small Town Sustainability: Economic, Social, and Environmental Innovation. Walter de Gruyter Basel: Birkhouser.*

Knyt A., Wancerz-Gluza A. (2001). *Prywaciarze 1945 - 1989, Wydawnictwo Ośrodek KARTA, Warszawa.*

Kola-Bezka M. (2013). *Analiza innowacyjności i przedsiębiorczość regionów Europy Środkowo-Wschodniej za pomocą metody ankietowej [w:] Przedsiębiorczość i innowacyjność w procesie rozwoju regionów Europy Środkowo-Wschodniej, Kosiedowski W. (red.), Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.*

Kołodziejczak A. (2017). *Koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi a wiejskie obszary funkcjonalne [w:] Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, Nr 37.*

Kołodziejczyk D. (2015). *Ocena zasobów ludzkich na obszarach wiejskich w Polsce [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Z. 3, Nr 17.*

Komornicki T., Miszczuk A. (2011). *Transgraniczne powiązania województw Polski wschodniej, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.*

Kondracki J. (2000). *Geografia regionalna Polski. PWN, Warszawa.*

Korenik S. (2011). *Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych. CeDeWu, Warszawa.*

Kornberger-Sokołowska E. (2012). *Finanse jednostek samorządu terytorialnego, LexisNexis, Warszawa.*

Korsgaard S., Müller S., Tanvig H. W. (2015). *Rural entrepreneurship or entrepreneurship in the rural – between place and space, International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, Vol. 21, Issue 1.*

Kostrowicki J. (1976). *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne, Przegląd Geograficzny, Nr 4, Warszawa.*

Kotlińska J. (2015). *Podział dochodów publicznych między państwo a samorząd terytorialny [w:] Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, Nr 8.*

Kozak M., Pyszkowski A., Szewczyk R. (red.), (2001). *Słownik Rozwoju Regionalnego, PARR, Warszawa.*

Krok K., Smętkowski M. (red.), (2006). *Cross-Border Co-operation of Poland after EU Enlargement. Focus on Eastern Border, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.*

- Krugman P. (1991). *Increasing Returns and Economic Geography* [in:] *Journal of Political Economy*, Vol. 99, Issue 3.
- Krzyminiewska G. (2019). *Silver economy in rural development strategies* [in:] *Journal of Agribusiness and Rural Development*, No. 50 (4).
- Krzyżanowska K. (2014). *Sytuacja kobiet na obszarach wiejskich i ich udział w rynku pracy* [w:] *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, Nr 1.
- Kuciński K. (2004). *Migracje w teorii ekonomii* [w:] *Zeszyty Naukowe - SGH w Warszawie. Kolegium Gospodarki Światowej*, Z. 15. Warszawa.
- Kuciński K. (2010). *Regionalna perspektywa przedsiębiorczości* [w:] *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce*, Kuciński K. (red.), Difin, Warszawa.
- Kuczamer-Kłopotowska S. (2011). *Teoria przedsiębiorczości* [w:] *Przedsiębiorczość w turystyce*, WSTiH, Gdańsk.
- Kuder D. (2011). *Pojęcie instytucji w teorii ekonomii* [w:] *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Nr 19, Rzeszów.
- Kula G., Kopańska A. (2021). *Wpływ ubytku młodych mieszkańców na finanse gmin i miast na prawach powiatu*, Fundacja Civis Polonus, Warszawa.
- Kula W. (1956). *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku: 1720-1780*, PWN, Warszawa.
- Kuśmider K. M. (2019). *Migracje ludności wiejskiej w Polsce - przeszłość i teraźniejszość* [w:] *Zeszyty Wiejskie*, Nr 25.
- Landes D. (2000). *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, Muza SA, Warszawa.
- Landström H. (2010). *The Roots of Entrepreneurship and Small Business Research, International Studies in Entrepreneurship* [in:] *Pioneers in Entrepreneurship and Small Business Research*.
- Lee E. (1966). *A Theory of Migration* [in:] *Demography*, Vol. 3 (1).
- Leszczyńska B., Nowak S., Reński K., Rokicki B., Stronkowski P., Szczepocka I. (2009). *Wpływ funduszu Unii Europejskiej na saldo migracji wewnętrznych i zewnętrznych w Polsce*, WYG PSDB, Warszawa.
- Leśniewski M. (2010). *Kultura organizacyjna gminy a rozwój regionalny* [w:] *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce*, Kuciński K. (red.), Difin, Warszawa.
- Lichniak I. (red.), (2011). *Determinanty rozwoju przedsiębiorczości w Polsce*, SGH, Warszawa.

Linton R. (1975). *Kulturowe podstawy osobowości*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Lisek S. (2017). *Struktura wielkościowa przedsiębiorstw w Polsce [w:] Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych, Vol. 18, Nr 4.*

Lizińska W., Marks-Bielska R., Kisiel R. (2011). *Atrakcyjność inwestycyjna gmin i znaczenie w jej kształtowaniu preferencji specjalnej strefy ekonomicznej*, "Roczniki Nauk Rolniczych", Seria G, Tom 98, Z. 3.

Lofstrom M. (2002). *Labor Market Assimilation and the Self Employment Decision of Immigrant Entrepreneurs [in:] Journal of Population Economics, No. 15 (1).*

Lubimow-Burzyńska I. (2016). *Znaczenie edukacji dla wzrostu gospodarczego – przegląd badań [w:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 437.*

Lucchino P., Bondibene Ch. R., Portes J. (2012). *Examining the relationship between immigration and unemployment using National Insurance Number registration data [in:] National Institute of Economic and Social Research (NIESR) Discussion Papers, No. 386.*

Łabędzki H. (2009). *Zmiany atrakcyjności migracyjnej obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku [w:] Zeszyty Naukowe SGGW: Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, Nr 2 (51).*

Łojko M. (2016). *Rynek pracy na Warmii i Mazurach - strategie i działania lokalne [w:] Studia Ekonomiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Nr 286.*

Łuczka T. (red.), (2007). *Małe i średnie przedsiębiorstwa. Szkice o współczesnej przedsiębiorczości*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.

Łuszczak M. (2010). *Spowolnienie wykorzystania zasobów naturalnych wyzwaniem współczesnej gospodarki [w:] Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, Nr 16, Rzeszów.*

Majewski R., Staniszewski J., Czyżewski B. (2012). *Specyfika pozarolniczej działalności na wsi w kontekście jej wsparcia ze środków UE [w:] Roczniki Ekonomiczne Kujawsko Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, Wydawnictwo KPSW, Nr 5, Bydgoszcz.*

Makiela Z. (2013). *Przedsiębiorczość i innowacyjność terytorialna. Region w warunkach konkurencji*. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.

Malinowska E., Misiąg W. (2002). *Finanse publiczne w Polsce*, ODiDK, Gdańsk.

Malinowski M. (2020). *Entrepreneurship vs. standard of living of the population in western Poland: a spatial analysis [in:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Vol. 64, Nr 4.*

Mansoor A., Quillin B. (2007). *Migration and Remittances, Ester Europe and the Former Soviet Union*, The International Bank of Reconstruction and Development, Washington.

Maslow A. H. (1943). *A theory of human motivation* [in:] *Psychological Review*, No. 50 (4).

Medeleanu C. N., Ignat M. D. (2014). *The new paradigm of regional development: endogenous development* [In:] *Social Economics and Entrepreneurship*, P. L. Runcan, G. Rață, Cambridge Scholars Publishing.

Meng J. (2015). *Sustainability: A Framework of Typology based on Efficiency and Effectiveness*, *Journal of Macromarketing*, No. 35 (1).

Meyer B. (2004). *Turystyka jako ekonomiczny czynnik kształtowania przestrzeni* [w:] *Rozprawy i Studia*, Nr 545.

Milewski D. (2005). *Determinanty rozwoju funkcji turystycznej gmin nadmorskich województwa zachodniopomorskiego* [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego; Ekonomiczne problemy turystyki*, Nr 5.

Młodinow L. (2016). *Nieświadomy mózg*, Prószyński i Spółka, Warszawa.

Morawski W. (2009). *Gospodarka II Rzeczypospolitej* [w:] *Polski wiek XX*, Wydawnictwo Bellona i Muzeum Historii Polski, Tom I, Warszawa.

Morawski W. (2010). *Dzieje gospodarcze Polski*, Difin, Warszawa.

Musiał W. (2006). *Wspieranie przedsiębiorczości lokalnej poprzez interwencjonizm samorządowy* [w:] *Współczesne Zarządzanie*, Nr 3.

Musiał W. (2007). *Dezagraryzacja polskiej wsi – czynniki ekonomiczne, ekologiczne, społeczne i kulturowe* [w:] *Wieś i Rolnictwo*, Nr 3.

Musiał W. (2009). *Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych* [w:] *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, Rocznik 8, Nr 2.

Müller S. (2016). *A progress review of entrepreneurship and regional development: What are the remaining gaps?* *European Planning Studies*, 24 (6).

Myrdal G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Harper & Row, New York.

North D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press.

Nosal C. (1990). *Psychologiczne modele umysłu*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Nurzyńska I. (2011). *Rola instytucji w procesie promowania i rozwoju przedsiębiorczości na terenach wiejskich* [w:] *Wieś i rolnictwo*, Nr 3.

Nurzyńska I. (2016). *Przyczyny i przejawy peryferyjności obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Wieś i Rolnictwo*, Nr 2 (171), Warszawa.

OECD *Przegląd Polityk Rozwoju Obszarów Wiejskich: Polska 2018*, Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, Warszawa.

OECD *Studies on SMEs and Entrepreneurship. Poland (2012). Key Issues and Policies.*

OECD *Rural Policy Reviews The New Rural Paradigm: Policies and Governance, Edition 2006*

Ogórkiewicz M., Pęska A. (2014). *Prawne aspekty powojennych form organizacyjnych mających na celu usprawnienie produkcji rolnej* [w:] *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, Nr 4/2/2014.

Olszowy J. (2016). *Wybrane aspekty migracji zarobkowych i ich wpływ na rynek pracy* [w:] *Rynek - Społeczeństwo - Kultura*, Nr 2 (18).

Parker S.C. (2009). *The Economics of Entrepreneurship*. UK: Cambridge University Press.

Parysek J. (1995). *Rola samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym* [w:] *Rozwój lokalny: zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*, Parysek J. (red.), PWN, Warszawa.

Pastuszka S., Szczepaniak D. (2019). *Migracje wewnętrzne w Niemczech i ich determinanty* [w:] *Studia prawno-ekonomiczne*, Tom 113.

Pawlewicz K., Pawlewicz A., Cieślak I. (2016). *Evaluation of The Implementation of Sustainable Development in Rural Communes in Eastern Poland. Economic Science for Rural Development: Rural Development and Entrepreneurship; Bioeconomy; Home Economics*, Nr 41.

Pawlewicz A., Pawlewicz K. (2017). *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich w Polsce Wschodniej - tendencje i perspektywy* [w:] *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce*, Nr 24.

Perroux F. (1950). *Economic Space, Theory and Applications* [in:] *Quartely Journal of Economics*, Oxford University Press, No 64.

Piecuch T. (2010). *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, C.H. Beck, Warszawa.

Piętak M. (2019). *Centralny okręg przemysłowy - pierwszy plan na rzecz zrównoważonego rozwoju Polski* [w:] *Myśl Ekonomiczna i Polityczna*, Nr 2 (65).

Pilichowski A. (2014). *Wieś polska w procesie przekształceń strukturalnych. Uwarunkowania i konsekwencje* [w:] *Przegląd Socjologiczny*, Nr 63.

Płaziak M., Szymańska A. I. (2014). *Klasyczne czynniki w procesie lokalizacji przedsiębiorstwa na wybranych przykładach [w:] Przedsiębiorczość - Edukacja, Nr 10, Kraków.*

Płoszaj A. (2013). *Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej wraz z analizą SWOT dla Programu Operacyjnego Polska Wschodnia, Ekspertyza na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa.*

Polowczyk J. (2009). *Podstawy ekonomii behawioralnej. Przegląd Organizacji, Nr 12, Warszawa.*

Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2013. (2011), Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.

Przegląd Obszarów Wiejskich UE. (2012). Magazyn Europejskiej Sieci na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Przygodzka R. (2020). *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich województwa podlaskiego – wczoraj i dziś [w:] Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Księga poświęcona pamięci dr hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.*

Quintero A., Andrade J.M., Ramirez E. (2019). *Entrepreneurship as an Area of Knowledge: Literature Review, European Research Studies Journal, Vol. 22, Issue 2.*

Rachwał T. (red.), (2019). *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, FRSE, Tom 5, Warszawa.*

Raczyk A. (2009). *Metody badania przedsiębiorczości oparte na rejestrze podmiotów gospodarki narodowej [w:] Przedsiębiorczość - Edukacja, Nr 5, Kraków.*

Raju O. (2012). *Economic crisis and local governments budget in Estonia [in:] Regional Formation and Development Studies, Vol. 8, Issue 3.*

Rakowska J. (2010). *Udział sektora MŚP w realizacji projektów w ramach wybranych działań SPO wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw w latach 2004 - 2006 na obszarach wiejskich [w:] Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia, Nr 9 (2), Warszawa.*

Raport Polskiej Rady Biznesu. (2016). Wizerunek przedsiębiorcy, Forum Obywatelskiego Rozwoju, Polska Rada Biznesu.

Ravenstein E. (1885), *The Laws of Migration [in:] Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2.*

Redziak Z. (2013). *Podstawy teorii podejmowania decyzji. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa.*

Rocznik Statystyczny 1957, GUS, Warszawa.

Rosińska M. (2008). Analiza ekonomiczna przedsiębiorstwa w oparciu o teorie instytucjonalne – koncepcja „instytucjonalizmu organizacyjnego przedsiębiorstw” [w:] Acta Universitatis Lodzensis Folia Oeconomica, Nr 221, Łódź.

Rosner A. (2012a). Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne, IRWiR PAN, Warszawa.

Rosner A. (2012b). Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. IRWiR PAN, Warszawa.

Rosner A. (2014). Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi [w:] Wieś i Rolnictwo, Nr 1 (162).

Rosner A. (2016). Współczesne procesy zmian zaludnienia obszarów wiejskich w Polsce [w:] Studia KPZK PAN, Tom 167.

Sadowska M. (2017). Przedsiębiorczość indukowana a rozwój działalności gospodarczej, rozprawa doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok.

Sahut J. M., Peris-Ortiz M. (2014). Small Business, Innovation and Entrepreneurship [in:] Small Business Economics, No. 42 (4).

Samul J. (2013). Definicje kapitału ludzkiego w ujęciu porównawczym [w:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Administracja i Zarządzanie, Tom 23, Nr 96.

Sarasvathy S.D., Dew N., Velamuri S.R., Venkataraman S. (2003). Three views of entrepreneurial opportunity [in:] Handbook of entrepreneurship research. An interdisciplinary survey and introduction, Kluwer Academic Publishers, Boston.

Schumpeter J. (1960). Teoria rozwoju gospodarczego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Sekuła A. (2014). Analiza dochodów z udziału we wpływach z podatku dochodowego od osób fizycznych w gminach województwa pomorskiego [w:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 346.

Shafeghat A., Darvish H., Namdar A.A., Gholami R. (2008). Pattern of rural entrepreneurship in economic and social development [in:] Paper Collection of National Conference on Sustainable Rural Development with Emphasis on Agriculture.

Siggel E. (2016). Development Economics: A Policy Analysis Approach, Innovative Economics Textbooks, London.

Sikorska-Wolak I. (2006). *Rola samorządu terytorialnego w zarządzaniu rozwojem lokalnym ze szczególnym uwzględnieniem gmin wiejskich [w:] Rola samorządu w zarządzaniu rozwojem lokalnym i regionalnym, Adamowicz M. (red.), PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.*

Smętkowski M., Gorzelak G., Płoszaj A., Rok J. (2015). *Powiaty zagrożone deprawacją: stan, trendy, prognoza, Raporty i analizy EUROREG 7, Warszawa.*

Sobczyk A. (2010). *Rozwój lokalny - wybrane problemy finansowania [w:] Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, Nr 81.*

Sobczyk M. (1997). *Statystyka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.*

Sobolewska-Poniedziałek E. (2017). *Miejsce srebrnej gospodarki w regionalnych dokumentach strategicznych [w:] Społeczeństwo i Ekonomia, Nr 2 (8), Wrocław.*

Stanny M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, IRWiR PAN, Warszawa.*

Stanny M. (2014). *Zróżnicowanie terytorialne wybranych problemów ludnościowych w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej wsi [w:] Studia Ekonomiczne, Polityka społeczna wobec przemian demograficznych, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Nr 167.*

Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł. (2018). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika, Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, IRWiR PAN, Warszawa.*

Stanny M., Strzelczyk W. (2018). *Kondycja finansowa samorządów lokalnych a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Ujęcie przestrzenne, IRWiR PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.*

Stark O. (1991). *The Migration of Labor, Basil Blackwell, Cambridge.*

Stola D. (2010). *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.*

Suchodolski M. (2018). *Determinanty rozwoju przedsiębiorczości lokalnej na przykładzie powiatu rzeszowskiego i lubaczowskiego [w:] Problemy społeczno-ekonomiczne i transportowe, Z. 14, Jasło.*

Suchodolski M. (2019). *Bariery rozwoju przedsiębiorczości lokalnej w powiecie krośnieńskim i brzozowskim [w:] Przedsiębiorczość - Edukacja, Nr 15 (1), Kraków.*

Suliborski A. (2008). *Funkcje miast [w:] Geografia Urbanistyczna, Liszewski S. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.*

- Suliborski A., Kulawiak A. (2017). *Transformacja państwowych gospodarstw rolnych Sarnów i Beldów w województwie łódzkim w prywatne przedsiębiorstwa: konsekwencje społeczne [w:] Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Nr 29, Łódź.*
- Surówka A. (2011). *Charakterystyka obszarów chronionych Polski Wschodniej - wybrane zagadnienia. Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo - Leśnej, Tom 13, Z. 3(28). Rogów.*
- Surówka A. (2013). *Problem migracji w Polsce Wschodniej – statystyczna analiza zjawiska [w:] Regionalne i lokalne problemy rynku pracy, Studia Ekonomiczne, Kotlorz D. (red.), Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Nr 134, Katowice.*
- Surówka A. (2020). *Zróżnicowanie kapitału ludzkiego w województwach Polski w świetle badań własnych [w:] Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, Nr 64, Rzeszów.*
- Swenson I. (red.), (2000). *Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, PWN, Warszawa.*
- Szałtys D. (2017). *Migracje wewnętrzne ludności w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2010 – 2015, GUS, Warszawa.*
- Szara K., Majka A. (2017). *Korzyści z wykorzystania funduszy unijnych w gminach Podkarpacia [w:] Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, Nr 49, Rzeszów.*
- Szczukocka A. (2018). *Rozwój sektora rolnego w Polsce i krajach Unii Europejskiej [w:] Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, Tom 18 (33), Nr 1.*
- Szepelska A. (2014). *Przedsiębiorczość kobiet szansą na rozwój obszarów wiejskich [w:] Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Organizacja i Zarządzanie, Nr 62.*
- Szlachta J. (2018). *Terytorializacja jako wyzwanie polityki rozwoju – perspektywa europejska. Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa.*
- Sztando A. (2013). *Bariery zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym związane z cechami osobowymi lokalnych władz [w:] Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Nr 284, Wrocław.*
- Szuper K. (2017). *Problem drenażu mózgów w Polsce Wschodniej [w:] Roczniki Ekonomii i Zarządzania, Tom 9 (45), Nr 4.*
- Śleszyński P. (2016). *Identyfikacja i ocena wybranych zjawisk demograficznych w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem wsi i relacji miasto-wieś), IGiPZ PAN, Warszawa.*
- Śliwiński R. (2000). *Rola przedsiębiorcy w małych społecznościach lokalnych [w:] Biznesmen i menedżer. Problemy bohaterów naszych czasów, Jarco J. (red.), Wydawnictwo AE, Wrocław.*

- Ślusarz G. (2005). *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją*. Wydawnictwo URz, Rzeszów.
- Ślusarz G. (2017). *Wyzwania demograficzne peryferyjnych obszarów wiejskich [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Tom 19, Nr 6*.
- Ślusarz G. (2018). *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Nr 6, Tom 20*.
- Tarkowska E. (2006). *Młode pokolenie z byłych PGR-ów: dziedziczenie biedy czy wychodzenie z biedy [w:] Polityka Społeczna, Nr 11/12*.
- Thomas A. S., Mueller S. L. (2000). *A Case for Comparative Entrepreneurship: Assessing the Relevance of Culture [in:] Journal of International Business Studies, Vol. 31, No 2*.
- Thurow L.C. (1999). *Przyszłość kapitalizmu. Jak dzisiejsze siły ekonomiczne kształtują świat jutra*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Torre A., Wallet F. eds. (2014). *Regional Development and Proximity Relations*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
- Turek D. (2011). *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości indywidualnej [w:] Determinanty rozwoju przedsiębiorczości w Polsce, Lichniak I. (red.), wydawnictwo SGH, Warszawa*.
- Typa M. (2016). *Rola przedsiębiorstw w rozwoju lokalnym i regionalnym. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Nr 30 (1), Kraków*.
- Valliere D., Peterson R. (2009). *Entrepreneurship and economic growth: Evidence from emerging and developed countries [in:] Entrepreneurship & Regional Development, Vol. 21*.
- Veblen T. (1924). *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times: The Case of America*, George Allen & Unwin, London.
- Venkataraman S. (1997). *The distinctive domain of entrepreneurship research [in:] Advances in entrepreneurship, firm emergence and growth, JAI Press, Greenwich*.
- Vinogradov E., Jørgensen E.J.B. (2016). *Differences in international opportunity identification between native and immigrant entrepreneurs [in:] Journal of International Entrepreneurship, No. 15 (2)*.
- Walczak D., Żołądkiewicz A. (2015). *Wybrane determinanty rozwoju przedsiębiorczości w Polsce [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Tom 17, Z. 3. Poznań*.
- Wennkers S., Thurik R. (1999). *Linking entrepreneurship and economic growth [w:] Small Business Economics, Nr 13*.

- Wesołowska M. (2016). *Depopulacja wsi – szansa czy zagrożenie dla przestrzeni wiejskiej?* [w:] *Obszary wiejskie. Wiejska przestrzeń i ludność, aktywność społeczna i przedsiębiorczość*, Heffner K., Klemens B. (red.), *Studia KPZK PAN*, Tom 167, Warszawa.
- Wiatrak A. P. (2010). *Instytucjonalne wsparcie rozwoju przedsiębiorczości* [w:] *Uwarunkowania przedsiębiorczości - różnorodność i jedność*, Jaremczuk K. (red.), PWSZ w Tarnobrzegu, Tom 2, Tarnobrzeg.
- Wieloński A. (2004). *Lokalizacja działalności gospodarczej. Teoretyczne podstawy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wiest, K. (2016). *Women and Migration in Rural Europe: Labour Markets, Representations and Policies* [in:] *New Geographies of Europe*, Palgrave Macmillan.
- Wilk J., Pietrzak M. B. (2013). *Analiza migracji wewnętrznych w kontekście aspektów społeczno-gospodarczych – podejście dwuetapowe* [w:] *Ekonometria*, Nr 2 (40), Wrocław.
- Wilkin J. (2003). *Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju (nowa geografia ekonomiczna, teoria wzrostu endogennego, instytucjonalizm)* [w:] *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Wilkin J. (2007). *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Tom 1, Warszawa.
- Wilkin J. (red.), (2010). *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J. (2011). *Jak zapewnić rozwój wsi w warunkach zmniejszającej się roli rolnictwa?* [w:] *Wieś jako przedmiot badań naukowych*, Halamska M. (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Witek J., Niedzielski P. (2012). *Przedsiębiorczość szansą rozwoju regionu. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, Nr 724, Szczecin.
- Wojarska M., Marks-Bielska R. (2015). *Fundusze Unii Europejskiej jako źródło finansowania rozwoju lokalnego gmin województwa warmińsko-mazurskiego* [w:] *Optimum. Studia ekonomiczne*, Nr 4 (76).
- Wojciechowski E. (2003). *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym*, Difin, Warszawa.
- Wojnowski J. (red.), (2003). *Wielka Encyklopedia PWN*, PWN, Warszawa.
- Woods R. (1982). *Theoretical Population Geography*, Longman, London.

Wosiek M., Czudec A. (2019). *The Relationship between the Entrepreneurship and the Local Environment: Evidence from Poland*, *European Research Studies Journal*, Vol. 22, Issue 4.

Wosiek M., Czudec A., Kata R. (2021). *Relationship between unemployment and new business registrations at the local level: the case of Poland [in:] Post-communist Economies*.

Woźniak M., Lechwar M. (2020). *Unia Europejska czynnikiem trwałości obszarów wiejskich województwa podkarpackiego [w:] Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Księga poświęcona pamięci dr hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku*, Przygodzka R., Gruszewska E. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.

Zajęc D. (2014). *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*, *Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania*, Nr 17.

Zajęc D. (2017). *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach wiejskich Polski Wschodniej [w:] Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, Nr 2.

Zajęc D. (2020). *Uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (na przykładzie gmin wiejskich Polski Wschodniej) [w:] Regionalne i lokalne uwarunkowania rozwoju gospodarki Polski*, Sobczak E. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Zajdel M. (2011). *Wybrane teorie rozwoju regionalnego oraz lokalnego a rynek pracy [w:] Studia Prawno-Ekonomiczne*, Tom 83.

Zaleśkiewicz T. (2004). *Przedsiębiorczość i podejmowanie ryzyka [w:] Psychologia ekonomiczna*, Tyszka T. (red.), Wydawnictwo GWP, Gdańsk.

Zbierowski P. i in. (2012). *Global entrepreneurship monitor - Polska, PADP*, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice.

Zbierowski P., Węclawska D., Tarnawa A., Zadura-Lichota P., Bratnicki M. (2012). *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości*, Warszawa.

Zegar J. S. (2019). *Rolnictwo w przestrzeni ekonomicznej i ekologicznej wsi po akcesji Polski do Unii Europejskiej [w:] Studia Obszarów Wiejskich*, Tom 53.

Zielińska M. (2006). *Uwarunkowania i przejawy przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce [w:] Przedsiębiorczość w teorii i praktyce*, Strużycki M. (red.), wydawnictwo SGH, Warszawa.

Zimnoch K. (2013). *Wymywanie zasobów ludzkich barierą rozwoju regionów peryferyjnych (na przykładzie województwa podlaskiego)* [w:] *Ekonomia i Zarządzanie*, Nr 3.

Ziolo Z., Rachwał T. (2019). *Zarys uwarunkowań dalszego rozwoju przedsiębiorczości w układach przestrzennych* [w:] *Przedsiębiorczość – Edukacja*, Nr 15 (1), Kraków.

Żróbek-Różańska A. (2010). *Gospodarowanie gruntami a lokalizacja inwestycji w gminie (rozprawa doktorska)*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.

Żróbek-Różańska A., Zysk E. (2015). *Czy rozlewające się miasto odmładza podmiejską wieś? Studium podolsztyńskich gmin wiejskich* [w:] *Wieś i Rolnictwo*, Nr 4 (169).

Żero S. (2019). *Wpływ instytucji lokalnych na kształtowanie się przedsiębiorczości* [w:] *Współczesne problemy ekonomiczne w badaniach młodych naukowców. Analizy makro i mezoekonomiczne*, Gruszevska E., Roszkowska M. (red.), PTE, Tom 3, Białystok.

Źródła internetowe:

Bank Danych Lokalnych - GUS, <https://www.bdl.stat.gov.pl/> [dostęp: 27.06.2019].

Dziennik Urzędowy RP, <https://www.isap.sejm.gov.pl/> [dostęp: 5.11.2021].

Encyklopedia, <https://www.encyklopedia.pwn.pl/> [dostęp: 01.03.2022].

E-podręcznik, <https://www.zpe.gov.pl/> [dostęp: 30.10.2021].

Geoserwis - mapy, <https://www.geoserwis.gdos.gov.pl/mapy/> [dostęp: 16.10.2021].

Raport GfK, <https://www.gfk.com/pl/> [dostęp: 20.08.2020].

Raport PW, <https://www.polskawschodnia.gov.pl/> [dostęp: 3.07.2019].

Serwis mapowy, <https://www.google.pl/maps/> [dostęp: 20.02.2022].

Słownik GUS, <https://www.stat.gov.pl/> [dostęp: 21.02.2021].

Wykaz tabel

Tabela 2.1. Czynniki migracyjne „wypychające” oraz „przyciągające”.....	40
Tabela 3.1. Struktura użytkowania ziemi według województw w 2019 r.....	66
Tabela 3.2. Powierzchnia i struktura obszarów objętych różnymi formami ochrony w 2019 r.....	67
Tabela 3.3. Udział ludności według ekonomicznych grup wieku na obszarach wiejskich w latach 2004 i 2019 [%].....	94
Tabela 3.4. Ludność w miastach Polski Wschodniej w 2019 r.....	110
Tabela 3.5. Udział poszczególnych kierunków migracji w migracjach ogółem na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.....	111
Tabela 3.6. Czynniki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	123
Tabela 4.1. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy gęstością zaludnienia a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.....	154
Tabela 4.2. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy udziałem podmiotów sektora publicznego a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.....	159
Tabela 4.3. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy wskaźnikiem Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.....	177
Tabela 4.4. Współczynniki korelacji liniowej Pearsona pomiędzy środkami UE/1 osobę a wskaźnikiem przedsiębiorczości i saldem migracji według typów badawczych obszarów wiejskich.....	181
Tabela 5.1. Wybrane miary statystyczne dla stopy bezrobocia według typów badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	191
Tabela 5.2. Wartości średnie wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej z lat 2004 - 2019 według typów stopy bezrobocia.....	199
Tabela 5.3. Wybrane miary statystyczne dla dochodów gmin z podatku PIT i CIT w zł/os. według typów badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	208

Tabela 5.4. Wybrane miary statystyczne dla przeciętnego rocznego dochodu brutto podatnika podatku PIT według typów badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	216
Tabela 5.5. Średni udział podmiotów gospodarczych według sektorów własnościowych w poszczególnych typach badawczych obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019 r.....	227
Tabela 5.6. Struktura podmiotów według grup rodzajów działalności w latach 2004 - 2019 według kryterium wysokiej i niskiej przedsiębiorczości oraz dodatniego i ujemnego salda migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	231
Tabela 5.7. Współczynniki korelacji liniowej między zmiennymi niezależnymi (średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i salda migracji) a zmiennymi zależnymi (średniego odsetka podmiotów według grup rodzajów działalności) na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	231
Tabela 5.8. Współczynniki korelacji liniowej między saldem migracji i wskaźnikiem przedsiębiorczości a poszczególnymi kategoriami zmiennych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	236

Wykaz rycin

Rycina 1.1. Schemat postępowania badawczego.....	15
Rycina 2.1. Powiązanie przedsiębiorczości z rozwojem lokalnym i regionalnym.....	47
Rycina 2.2. Atrakcyjność migracyjna obszarów wiejskich dla migracji wewnętrznych...55	
Rycina 3.1. Wybrane formy ochrony przyrody w Polsce Wschodniej w 2019 r.....	68
Rycina 3.2. Obszar Centralnego Okręgu Przemysłowego w okresie międzywojennym...81	
Rycina 3.3. Gęstość zaludnienia w Polsce Wschodniej w 2019 r.....	92
Rycina 3.4. Cykl degradacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich.....	93
Rycina 3.5. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w Polsce Wschodniej w 2004 r. i 2019 r.....	96
Rycina 3.6. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców w Polsce Wschodniej w 2004 r. i 2019 r.....	97
Rycina 3.7. Tempo wzrostu zaludnienia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	98

Rycina 3.8. Średnie saldo migracji według gmin w Polsce Wschodniej z lat 2004 - 2019.....	109
Rycina 3.9. Udział osób zameldowanych z miast w zameldowaniach ogółem na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	112
Rycina 3.10. Współczynnik feminizacji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.....	117
Rycina 4.1. Macierz typów badawczych obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej....	140
Rycina 4.2. Gminy recesywne w Polsce Wschodniej.....	141
Rycina 4.3. Gminy pasywne w Polsce Wschodniej.....	142
Rycina 4.4. Gminy dychotomiczne w Polsce Wschodniej.....	143
Rycina 4.5. Gminy progresywne w Polsce Wschodniej.....	144
Rycina 4.6. Dodatnie wartości współczynnika korelacji Pearsona pomiędzy saldem migracji a wskaźnikiem przedsiębiorczości w latach 2004 -2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	151
Rycina 4.7. Podmioty gospodarki narodowej o liczbie pracujących powyżej 49 osób na 10 tys. mieszkańców w obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	156
Rycina 4.8. Odsetek podmiotów sektora publicznego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	157
Rycina 4.9. Średnia wartość wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	165
Rycina 4.10. Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego.....	170
Rycina 4.11. Rozkład przestrzenny wskaźnika Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	175
Rycina 4.12. Środki UE z lat 2011 - 2019 przypadające na 1 osobę na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	182
Rycina 4.13. Środki UE w ramach programu "Polska Wschodnia" przypadające na 1 osobę w latach 2011 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	184
Rycina 5.1. Odsetek zarejestrowanych bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.....	188
Rycina 5.2. Obszary wiejskie z wysokim i niskim bezrobociem w Polsce Wschodniej.....	198

Rycina 5.3. Obszary wiejskie z wysoką przedsiębiorczością i wysokim bezrobociem w Polsce Wschodniej.....	201
Rycina 5.4. Obszary wiejskie z dodatnim saldem migracji i niskim bezrobociem oraz ujemnym saldem migracji i wysokim bezrobociem w Polsce Wschodniej.....	203
Rycina 5.5. Średnie dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca w latach 2004 - 2019 w Polsce Wschodniej.....	207
Rycina 5.6. Średni roczny dochód brutto w zł podatników z lat 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	215
Rycina 5.7. Dynamika średniego rocznego dochodu brutto w zł podatników podatku PIT z lat 2004 i 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	217
Rycina 5.8. Średni odsetek mikroprzedsiębiorstw z lat 2010 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	228
Rycina 5.9. Odsetek podmiotów gospodarczych według grup rodzajów działalności w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	229
Rycina 5.10. Średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości dla gmin z dodatnim saldem migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	240

Wykaz wykresów

Wykres 3.1. Udział powierzchni województw w ogólnej powierzchni Polski Wschodniej w 2019 r.....	62
Wykres 3.2. Struktura ludności czynnej i biernej zawodowo na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) w 1921 r.....	78
Wykres 3.3. Struktura zawodowa ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) w 1921 r.....	79
Wykres 3.4. Liczba ludności prowadząca pozarolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (bez województwa warmińsko-mazurskiego) w przeliczeniu na 1000 ludności czynnej zawodowo w 1921 r.....	80
Wykres 3.5. Odsetek zatrudnionych w sektorze rolniczym w Polsce i Polsce Wschodniej w latach 1995 - 2019.....	86
Wykres 3.6. Ludność według ekonomicznych grup wieku na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2018.....	94
Wykres 3.7. Piramida wieku ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2004 r.....	101

Wykres 3.8. Piramida wieku ludności na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.....	102
Wykres 3.9. Dynamika salda migracji w Polsce Wschodniej.....	107
Wykres 3.10. Migracje na pobyt stały w obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	113
Wykres 3.11. Struktura osób wymeldowanych z obszarów wiejskich Polski Wschodniej według płci w latach 2004 - 2019 r.....	114
Wykres 3.12. Rozkład cząstkowego współczynnika emigracji według wieku w Polsce Wschodniej w roku 2019.....	115
Wykres 3.13. Rozkład cząstkowego współczynnika imigracji według wieku w Polsce Wschodniej w roku 2019.....	115
Wykres 3.14. Saldo migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej według płci w latach 2004 - 2019.....	118
Wykres 3.15. Struktura działalności według sekcji PKD 2007 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.....	126
Wykres 3.16. Liczba podmiotów gospodarki narodowej według grup rodzajów działalności PKD 2007 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2009 - 2019.....	128
Wykres 3.17. Struktura wielkościowa przedsiębiorstw na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	129
Wykres 3.18. Struktura podmiotów gospodarki narodowej w Polsce Wschodniej w 2019 r.....	131
Wykres 3.19. Histogramy wskaźnika przedsiębiorczości w 2004 r. i 2019 r. na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	133
Wykres 3.20. Wybrane statystyki wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019 r.....	134
Wykres 3.21. Średnia liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON na 10 000 mieszkańców w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich Polski i Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	135
Wykres 3.22. Przyrost "netto" podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich - różnica między nowo zarejestrowanymi przedsiębiorstwami a wykreślonymi z rejestru REGON w latach 2009 - 2019 w Polsce Wschodniej.....	137
Wykres 4.1. Struktura gmin według typów badawczych obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej.....	145

Wykres 4.2. Struktura gmin według typów badawczych obszarów wiejskich w województwach Polski Wschodniej.....	146
Wykres 4.3. Rozrzut średnich wartości salda migracji i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	147
Wykres 4.4. Rozrzut dodatnich średnich wartości salda migracji i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	148
Wykres 4.5. Wskaźnik przedsiębiorczości i saldo migracji w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.....	149
Wykres 4.6. Wskaźnik przedsiębiorczości i saldo migracji w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	150
Wykres 4.7. Rozrzut średnich wartości salda migracji i wskaźnika przedsiębiorczości za rok 2004 i 2019 w województwach Polski Wschodniej według typów badawczych obszarów wiejskich.....	152
Wykres 4.8. Rozrzut średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i odsetka podmiotów sektora publicznego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	158
Wykres 4.9. Rozrzut średnich wartości ujemnego salda migracji i średniej liczby działów sekcji PKD na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	161
Wykres 4.10. Rozrzut średnich wartości dodatniego salda migracji i średniej liczby działów sekcji PKD na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	162
Wykres 4.11. Średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej w relacji do odległości [km] od stolicy województwa.....	166
Wykres 4.12. Średnie wartości indeksu dynamiki dla wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej według odległości od stolicy województwa.....	168
Wykres 4.13. Średnie wartości salda migracji dla obszarów wiejskich Polski Wschodniej według odległości od stolicy województwa oraz ich liczebność.....	169
Wykres 4.14. Liczba gmin według typów badawczych obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami na prawach powiatu w województwach Polski Wschodniej.....	171
Wykres 4.15. Liczba gmin według typów badawczych obszarów wiejskich sąsiadujących z granicą państwa w województwach Polski Wschodniej.....	172
Wykres 4.16. Rozrzut wskaźnika przedsiębiorczości i wskaźnika Jakości Lokalnego Kapitału Ludzkiego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	176

Wykres 4.17. Struktura dofinansowania projektów środkami UE (wydatki kwalifikowalne) według programów operacyjnych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2011 - 2015.....	179
Wykres 4.18. Struktura dofinansowania projektów środkami UE (wydatki kwalifikowalne) według programów operacyjnych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2016 - 2019.....	180
Wykres 4.19. Średnie wartości wskaźnika przedsiębiorczości i środki UE w mld zł w latach 2011 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	185
Wykres 4.20. Saldo migracji i środki UE w mld zł w latach 2011 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	186
Wykres 5.1. Odsetek zarejestrowanych bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	190
Wykres 5.2. Wskaźnik przedsiębiorczości i stopa bezrobocia w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	195
Wykres 5.3. Saldo migracji i stopa bezrobocia w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	196
Wykres 5.4. Przesunięcie fazowe stopy bezrobocia o dwa lata wstecz względem salda migracji w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	197
Wykres 5.5. Struktura bezrobocia w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.....	200
Wykres 5.6. Struktura dochodów własnych badanych gmin Polski Wschodniej w roku 2019.....	205
Wykres 5.7. Dochody z podatku PIT i CIT w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	206
Wykres 5.8. Rozrzut średnich wartości dochodów gminy z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	211
Wykres 5.9. Rozrzut średnich wartości dochodów gminy z podatku PIT i CIT w zł na mieszkańca i salda migracji w obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	212
Wykres 5.10. Rozrzut średnich rocznych wartości dochodu brutto w zł podatnika podatku PIT i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	220
Wykres 5.11. Rozrzut średnich rocznych wartości dochodu brutto w zł podatnika podatku PIT i salda migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	221

Wykres 5.12. Rozrzut średnich rocznych wartości dochodu brutto w zł podatnika podatku PIT i wskaźnika Jakości Kapitału Ludzkiego na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	222
Wykres 5.13. Średni odsetek podmiotów publicznych w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.....	225
Wykres 5.14. Rozrzut średniego odsetka podmiotów publicznych i salda migracji w latach 2004 - 2019 na obszarach wiejskich Polski Wschodniej.....	226
Wykres 5.15. Struktura podmiotów według grup rodzajów działalności w latach 2004 - 2019 w poszczególnych typach badawczych obszarów wiejskich.....	230
Wykres 5.16. Rozrzut wskaźnika funkcji turystycznej i wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w 2019 r.....	233
Wykres 5.17. Przyrosty względne łańcuchowe wskaźnika przedsiębiorczości w latach 2004 - 2019 według typów badawczych obszarów wiejskich.....	235
Wykres 5.18. Rozrzut średnich wartości wskaźnika przedsiębiorczości i dodatniego salda migracji na obszarach wiejskich Polski Wschodniej w latach 2004 - 2019.....	237

Streszczenie

Przez wielu ekonomistów i naukowców przedsiębiorczość traktowana jest jako ważny czynnik przyczyniający się do rozwoju gospodarczego regionów. Powszechnie uważa się także, że stanowi szansę na poprawę poziomu życia mieszkańców obszarów wiejskich. Badanie zjawiska przedsiębiorczości jest więc szczególnie ważne w kontekście dynamizowania procesów gospodarczych w obszarach peryferyjnych, charakteryzujących się ujemnym saldem migracji. Problem zróżnicowanego rozwoju obszarów wiejskich szczególnie dotyczy regionu Polski Wschodniej.

Mimo wielu opracowań naukowych, stosunkowo niewiele wiadomo na temat wzajemnego oddziaływania przedsiębiorczości i migracji ludności a także uwarunkowań i skutków ekonomicznych tej relacji. W związku z powyższym, istnieją luki badawcze, które wymagają uzupełnienia. Nadal pozostaje otwarte pytanie, czy poziom przedsiębiorczości determinuje w większym stopniu migracje ludności czy na odwrót - migracje ludności bardziej wpływają na przedsiębiorczość. Wciąż brakuje dostatecznej liczby badań wyjaśniających, który z tych dwóch czynników w większym stopniu przyczynia się do ograniczenia zjawiska bezrobocia na obszarach wiejskich. Problemem jest także określenie znaczenia zróżnicowania struktury branżowej przedsiębiorczości w ograniczeniu odpływu ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Wyniki badań nad relacją przedsiębiorczości i migracji ludności są zatem szczególnie ważne, ponieważ z jednej strony umożliwiają lepsze zrozumienie wielopłaszczyznowych procesów zachodzących na obszarach wiejskich, a z drugiej - pomagają opracować efektywniejszy system wsparcia regionów problemowych.

Powyższe argumenty stanowiły podstawę do przyjęcia tematu badawczego, sformułowania celów pracy oraz hipotez badawczych. Celem głównym dysertacji jest identyfikacja uwarunkowań kształtujących relacje między przedsiębiorczością na obszarach wiejskich Polski Wschodniej a migracją ludności oraz identyfikacja i ocena wybranych skutków ekonomicznych tego zjawiska.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy z nich dotyczy zagadnień metodycznych. Zdefiniowano w nim pojęcia związane z tematyką badawczą, uzasadniono wybór tematu, sformulowano cele, zakres pracy i hipotezy badawcze. W drugim rozdziale przedstawiono zjawisko przedsiębiorczości i migracji ludności w świetle wybranych teorii oraz spostrzeżenia wynikające ze studiów literatury

przedmiotu, a dotyczące luk badawczych w obszarze poruszanej problematyki. Trzeci rozdział dotyczy charakterystyki obszaru Polski Wschodniej z perspektywy uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości i migracji ludności. Region przedstawiono w ujęciu przyrodniczym, demograficznym, historycznym i społeczno-kulturowym. W rozdziale czwartym zaprezentowano wyniki analiz, które dotyczyły identyfikacji i delimitacji typów badawczych obszarów wiejskich. Następnie przedstawiono i zinterpretowano wyniki badań, w których skupiono się na określeniu siły oddziaływania gęstości zaludnienia, lokalizacji obszarów wiejskich, kapitału ludzkiego oraz funduszy z Unii Europejskiej na przedsiębiorczość i migracje ludności. Ostatni (piąty) rozdział, który podobnie jak poprzedni ma charakter empiryczny, poświęcony jest identyfikacji skutków ekonomicznych wspomnianej relacji. W rozdziale zaprezentowano i omówiono wyniki badań dotyczące skali oddziaływania przedsiębiorczości i migracji ludności na poziom bezrobocia, wysokość dochodów gminy z podatku PIT i CIT i przeciętny roczny dochód podatnika. W przedstawionych analizach uwzględniono także związki między migracjami ludności a strukturą własnościową, wielkościową i branżową przedsiębiorczości oraz podjęto próbę ustalenia, co silniej oddziałuje (przedsiębiorczość na migracje czy migracje na przedsiębiorczość).

W wyniku przeprowadzonych analiz ustalono, że rozwój przedsiębiorczości jest silnie powiązany z położeniem względem głównych ośrodków miejskich oraz głównych szlaków komunikacyjnych. Obszary o peryferyjnym położeniu względem takich ośrodków charakteryzują się wyraźnym spowolnieniem procesów gospodarczych. Ustalono, że gminy położone w odległości średnio do 30 km od centrum stolicy regionu odznaczają się najwyższą przedsiębiorczością i największym napływem ludności. Taka lokalizacja służy także uzyskiwaniu wyższych dochodów przez mieszkańców z uwagi na lepszy dostęp do miejskiego rynku pracy. Wykazano, że największą dynamiką spadku poziomu bezrobocia charakteryzują się gminy z wysoką przedsiębiorczością i dodatnim saldem migracji, a najmniejszą gminy z niską przedsiębiorczością i ujemnym saldem migracji. Ponadto zidentyfikowano obszary wiejskie z wysoką przedsiębiorczością i wysokim bezrobociem, co dowodzi istnieniu przedsiębiorczości wymuszonej. Ustalono, że dodatnie saldo migracji wpływa na podnoszenie poziomu przedsiębiorczości. Z kolei rozwój przedsiębiorczości nie przyczynia się do zahamowania odpływu ludności z obszarów wiejskich Polski Wschodniej. Co więcej, nawet zwiększanie zróżnicowania struktury branżowej przedsiębiorczości nie przyczynia się do ograniczenia tego procesu. Wyniki badań wskazują, że migracje ludności w większym stopniu oddziałują na

przedsiębiorczość niż przedsiębiorczość na migracje. Ustalono również, że kierunek rozwoju obszarów wiejskich w latach 2004 - 2019 wykazywał systematyczny wzrost poziomu przedsiębiorczości przy jednoczesnym wzroście odpływu ludności. Kierunki, a także rodzaj instrumentów wsparcia, powinny być zatem zróżnicowane, uwzględniać specyfikę środowiska lokalnego oraz potrzeby mieszkańców. W celu skuteczniejszego powstrzymania procesu polaryzacji regionalnej Polski Wschodniej powinno się wzmacniać znaczenie mniejszych miast jako subregionalnych biegunów wzrostu.

Klasyfikacja tematyczna JEL: R11, O18, L26.

Słowa kluczowe: przedsiębiorczość, migracje ludności, obszary wiejskie, peryferyjność

Entrepreneurship in rural areas of Eastern Poland and population migrations - mutual relations and economic effects

Summary

Entrepreneurship is treated by many economists and scientists as an important factor which contributes to the economic development of regions. It is also widely believed that it is an opportunity to improve the standards of living of the inhabitants in rural areas. Therefore, studying the phenomenon of entrepreneurship is extremely important in the context of dynamizing economic processes in peripheral areas which are characterized by a negative migration balance. The problem of diversified development in rural areas particularly concerns the region of Eastern Poland.

Despite many scientific studies, relatively little is known about the mutual impact of entrepreneurship and population migration, as well as the conditions and economic effects of this relationship. Therefore, there are research gaps that need to be filled. It still remains an open question whether the level of entrepreneurship determines population migrations to a greater extent or vice versa - population migrations have a greater impact on entrepreneurship. There is still not enough research to explain which of these two factors contributes more to reducing unemployment in rural areas. Another problem is to determine the importance of the diversification of the industry structure of entrepreneurship in limiting the outflow of people from rural areas in Eastern Poland. For that reason, the results of research on the relationship between entrepreneurship and population migration are particularly important because, on the one hand, they enable a better understanding of the multifaceted processes taking place in rural areas, and on the other hand, they help to develop a more effective support system for the problem regions.

The above arguments were the basis for adopting the research topic, formulating the objectives of the work and research hypotheses. The main objective of the dissertation is to identify the conditions which shape the relationship between entrepreneurship in rural areas of Eastern Poland and population migration, as well as to identify and evaluate selected economic effects of this phenomenon.

The dissertation consists of five chapters. The first chapter discusses methodological issues. It defines terms related to the research topic, justifies the choice of the topic, formulates goals, and research hypotheses. The second chapter presents the phenomenon of entrepreneurship and population migration in the light of selected theories and observations resulting from the study of the literature on the subject, and regarding research gaps in the area of the discussed issues. The third chapter deals with the characteristics of Eastern Poland from the perspective of the conditions for the development of entrepreneurship and population migration. The region is presented in terms of natural, demographic, historical and socio-cultural aspects. The fourth chapter describes the results of analyzes concerning the identification and delimitation of research types in rural areas. Then, the results of the research are presented and interpreted. They focus on determining the impact of population density, location of rural areas, human capital and EU funds on entrepreneurship and population migration. The last (fifth) chapter, which, like the previous one, is of an empirical nature, is devoted to identifying the economic effects of the aforementioned relationship. The chapter presents and discusses the results of the research relating to the impact of entrepreneurship and population migration on the level of unemployment, the amount of income of the commune from PIT and CIT and the average annual income of the taxpayer. The relationships between population migrations and the ownership, size and industry structure of entrepreneurship are also taken into account in the presented analyses. What is more, an attempt has been made to determine which has a stronger influence: entrepreneurship on migration or migration on entrepreneurship.

As a result of the conducted analyses, it was established that the development of entrepreneurship is strongly connected with the location in relation to the main urban centers and main communication routes. Areas located peripherally in relation to such centers are characterized by a clear slowdown in economic processes. It was found that communes located at an average distance of up to 30 km from the center of the region's capital are characterized by the highest entrepreneurship and the largest influx of people. Such a location also serves to obtain higher incomes by residents due to better access to the city's labor market. It has been shown that the highest dynamics of the decrease in the unemployment level are characterized by communes with high entrepreneurship and positive migration balance, and the smallest by communes with low entrepreneurship and negative migration balance. In addition, rural areas with high entrepreneurship and high

unemployment were identified, which proves the existence of forced entrepreneurship. It has been shown that a positive migration balance contributes to the growth of the level of entrepreneurship. On the other hand, the development of entrepreneurship has no influence on stopping the outflow of people from rural areas in Eastern Poland. Moreover, even increasing the diversification of the industry structure of entrepreneurship does not contribute to limiting this process. The research results indicate that population migrations have a greater impact on entrepreneurship than entrepreneurship on migrations. It was also proved that the direction of rural development in the years 2004 - 2019 showed a systematic increase in the level of entrepreneurship with a simultaneous increase in the outflow of population. Directions, as well as the type of support instruments, should therefore be diversified, taking into account the specificity of the local environment and the needs of residents. In order to stop the process of regional polarization of Eastern Poland more effectively, the importance of smaller cities as subregional growth poles should be strengthened.

JEL codes: R11, O18, L26.

Keywords: entrepreneurship, population migrations, rural areas, peripherality